

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2020 рік
Випуск 24

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корновенко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Гоцуляк В. В. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Дубінка-Гуша Є. О. – доктор філософії (Данія);
Івангородський К. В. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Льницький В. І. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Землюліна Н. І. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Карев Д. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кирилюк Є. М. – доктор економ. наук, професор (Україна);
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марочко В. І. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марусик Т. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Масненко В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Мельниченко В. М. – канд. іст. наук, професор (Україна);
Меньковський В.І. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Перехрест О. Г. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Ратніков М. І. – кандидат політ. наук, доцент (Україна);
Ресит О. П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (Україна);
Сердженга П. – доктор габілітований, професор (Польща);
Священко З. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Стемпнік А. – доктор габілітований, професор (Польща);
Сінкевич С. Г. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Тельвак В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Темченко А. І. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Тригуб О. П. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Чабан А. Ю. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Червко О. В. – доктор екон. наук, професор (Україна);
Шмігель М. – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

Index Copernicus ICV 2019: 77.30
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National
Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

Редколегія висловлює
щирю подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
виробників Чернобаївського району»,
почесному голові фонду
ім. І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Засновники - Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. - 2011. - № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до

Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 2 від 05.11.2020 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliyanyn-ejournal.cdu.edu.ua>

© Інститут історії України НАН України, 2020
© Черкаський національний університет, 2020
© Автори статей, 2020

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2021 year

Issue 24

Editorial board

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **S. V. Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **A. H. Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Y. G. Pasichna**.

Editorial board:

V. V. Hotsuliak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
L. O. Dubinka-Guschka, PhD (Denmark);
K. V. Ivanhorodskiy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
V. I. Ihnytskyi, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
N. I. Zemzulina, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
D. Karev, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
Y. M. Kyryliuk, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
S. V. Kulchytsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Marochko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
T. V. Marusik, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Masnenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. M. Melnychenko, Candidate of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Menkovsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
O. H. Perekhrest, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
M. I. Ratnikov, PhD in Political Sciences, associate professor (Ukraine);
O. P. Reient, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);
P. Serdzhenga, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Z. V. Svyaschenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Stempnik, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Y. G. Sinkevych, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Telvak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. I. Temchenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
O. P. Trygub, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Yu. Chaban, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
O. V. Cherevko, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
M. Smigel, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Slovakia).

The collection is indexed in international databases:

Index Copernicus ICV 2019: 77.30
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National
Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue

to the honorary chairman of the association "Independent association of agricultural producers in the Chornobayivsky district", the honorary chairman of the I. M. Piddubny Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko
and the leaders of "Dnipro" corporation
Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko

Founders – NASU Institute of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine - 2011. - №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Certificate of state registration of printed mass media series KB №16452-4924P from 02.02.2010.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 2 from 11.05.2020).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians and the Scientific-Research Institute of the Peasantry.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-seliany-n-ejournal.cdu.edu.ua>

ЗМІСТ

Селянство України та Європи за умов соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій другої половини XIX – XX ст.

<i>Georgieva M.</i> Material and technical base of the agricultural sector of the Bulgarian economy.....	5
<i>Корновенко С. В., Тельвак В. П.</i> Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: витоки і сутність явища.....	10
<i>Малиновська Т. В., Малиновський Б. В.</i> Українське село на межі літа й осені 1918 року: суспільні настрої.....	16
<i>Маркова С. В., Шеремета Л. О.</i> Вітальна травма жертв Голодомору-геноциду: історико-психологічний аспект «нетрадиційного» харчування українців.....	24
<i>Мельничук К. В.</i> Корупція в органах селянського самоврядування Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: форми, сфери поширення, прояви.....	28
<i>Морозов А. Г., Савченко А. В.</i> Реалізація сільськогосподарської продукції як складова неформальної економіки селянського двору в роки «відлиги».....	38
<i>Орлик В. М., Павленко В. О.</i> Грошовий вимір господарства українського селянства в середині XIX ст. (на матеріалах села Мліїв, Черкаського повіту Київської губернії).....	42
<i>Островський О. А.</i> Селяни стають... козаками (до історії холодноярського досвіду національно-визвольних змагань періоду Української революції 1917–1921 рр.).....	49
<i>Присяжнюк Ю. П.</i> Українські селяни початку XX ст. у контексті викликів прийдешньої епохи: міжнародний аспект.....	52
<i>Стасюк О. О.</i> Методи роботи хлібозаготівельних бригад як спосіб вчинення злочину Геноциду в Україні.....	59
<i>Терпан І. М.</i> Доходи селянських господарств України від тваринництва і птахівництва у добу НЕПу (1921–1929 рр.).....	62

Аграрна історія в іменах

<i>Ганул А. М.</i> Село Межигірка Звенигородського повіту Київської губернії у поміщицькій власності родини Калагеоргіїв (1798–1854 рр.).....	66
<i>Бундак О. А.</i> Всеросійський селянський союз в особах: Семен Мазуренко.....	71

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

<i>Боєчко В. Ф.</i> Особливості освіти українського селянства у Східній Галичині 1926-1935 рр. за матеріалами газети «Діло».....	77
<i>Ковальова Н. А.</i> Висвітлення селянської проблематики в Російській імперії у працях дослідників початку XX ст.....	80
<i>Компанієць О. В.</i> Аграризм як селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 років у контексті розвитку європейського та північноамериканського аграризму XIX – першої третини XX століття: огляд зарубіжних джерел.....	86
<i>Лозовий В. С.</i> Джерельно-документальне забезпечення дослідження проблеми аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр.....	92
<i>Pasichna Y.</i> Peasant congresses as a reflection of the selanocentric phenomenon of the period of the Ukrainian revolution - agrarianism: classification of historiographical sources.....	98
<i>Чава І. С.</i> Селянський фактор та причини Української революції другої половини XVII ст. в оцінках польських істориків першої половини XX століття.....	103

Рецензії

<i>Бондаренко О. В.</i> «Історія фальшування грошей на українських теренах. Рецензія на монографію Бойко-Гагаріна А.С. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. 396 с.».....	108
--	-----

CONTENTS

The peasantry of Ukraine under the conditions of socio-economic and socio-political transformations of the second half of the 19th – the 20th century

<i>Georgieva M.</i> Material and technical base of the agricultural sector of the Bulgarian economy.....	5
<i>Kornovenko S., Telvak V.</i> Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe of the second half of the XIX – first third of the XX century: origins and essence.....	10
<i>Malynovska T., Malynovsky B.</i> Ukrainian village in summer and autumn of 1918: public moods.....	16
<i>Markova S., Sheremeta L.</i> Vital trauma of Holodomor-genocide victims: historical-psychological aspect of «non-traditional» nutrition of Ukrainians.....	24
<i>Melnychuk K.</i> Corruption in the peasant self-government bodies of the Right Bank of Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries: forms, spheres of dissemination, manifestations.....	28
<i>Morozov A., Savchenko A.</i> The selling of agricultural production as a component of the informal economy of the peasant's courtyard during the «thaw».....	38
<i>Orlyk V., Pavlenko V.</i> Money dimension of the economy of the Ukrainian peasantry in the middle of the 19th century (on the materials of the village of Mliyiv, Cherkasy county of Kyiv province).....	42
<i>Ostrovskiy O.</i> Peasants become... cossacks (to the history of the kholodnyi yar experience of national liberation struggles during the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921).....	49
<i>Prysiazhniuk Yu.</i> Ukrainian peasants of the early twentieth century in the context of challenges of the coming era: the international aspect.....	52
<i>Stasiuk O.</i> Methods of work of grain procurement brigades as the means of committing the crime of Genocide in Ukraine.....	59
<i>Terpan I.</i> Income of peasant farms of Ukraine from livestock and poultry in the NEP age (1921–1929).....	62

Agrarian history in names

<i>Hanul A.</i> The village of Mezhyhirka in Zvenyhorodka county of Kyiv governorate as a landlord holding of the Kalageorgi family (1798–1854).....	66
<i>Bundak O.</i> The All-Russian peasant union in persons: Semen Mazurenko.....	71

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

<i>Boiechko V.</i> Peculiarities of education of the Ukrainian peasants in Eastern Galicia 1926-1935. according to the materials of the newspaper «Dilo».....	77
<i>Kovalova N.</i> Coverage of peasant problems in the Russian Empire in the works of researchers of the early XX century.....	80
<i>Kompaniiets O.</i> Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution (1917 – 1921) in the context of the development of European and North American agrarianism (XIX – first third of the XX century): an overview of foreign sources.....	86
<i>Lozovyi V.</i> Source-documentary support of the research of the problem of agrarianism of the period of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921.....	92
<i>Pasichna Y.</i> Peasant congresses as a reflection of the selanocentric phenomenon of the period of the Ukrainian revolution - agrarianism: classification of historiographical sources.....	98
<i>Chava I.</i> Peasant factor and reasons for the Ukrainian revolution of the second half of the 17th century in the estimates of the Polish historians of the first half of the twentieth century... 103	

Reviews

<i>Bondarenko O.</i> «History of counterfeiting money in Ukraine. Review on the monograph of Boyko-Gagarin AS Counterfeiting in Ukraine in the imperial era (1795–1917). Pereyaslav: Dombrovska Ya.M., 2020. 396 p. ».....	108
--	-----

СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ ТА ЄВРОПИ ЗА УМОВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – XX СТ.

THE PEASANTRY OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF SOCIO-ECONOMIC AND SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE 20TH CENTURY

UDC 94(497.2):378.09+330

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Georgieva

M. Georgieva

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Department of Theory and History of State and Law of the National Transport University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0567-1589>*

MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE BULGARIAN ECONOMY

The article reveals the measures of the state policy of Bulgaria on the modernization of logistics of the agricultural sector of the Bulgarian economy in the period 1989-1996. The situation of technical and technological equipment of agricultural production of the transition period is analyzed and the main problems of material and technical support of agriculture are pointed out.

Key words: Bulgaria, Agriculture, investment, European Union, innovation and investment development, public policy.

Problem statement. The development of the agricultural sector of the Bulgarian economy is closely linked to the innovation and modernity of its material and technical base. The basis of the production and technical potential of Bulgarian agriculture was agricultural machinery. Therefore, constant modernization and technical renewal for agricultural production in the context of European integration were quite important.

Research analysis. Issues of logistical, technological and scientific support of the agricultural sector of the Bulgarian economy were considered by Bulgarian researchers. In particular, K. Bashev in his work considered the situation of Bulgarian farmers during the implementation of agrarian reform [1]. G. Zacharieva considered the issue of adaptation of the agricultural sector of the Bulgarian economy in the European integration conditions, also considered the logistics of the sector [2]. The works of Bulgarian researchers B. Ivanov, I. Natan and D. Vachkov are devoted to the study of crisis phenomenon in the agricultural sector of the Bulgarian economy [3; 4; 5]. The works of I. Penkov, D. Ruscheva and M. Anastasova are devoted to the problem of modernization of the technical base of agricultural production [6; 7; 8]. The study of public, private and bank investments in agriculture was conducted by Bulgarian researcher D. Vachkov [9]. The development of the Bulgarian village, its logistical, technological and personnel support was studied by

B. Ivanov. Peculiarities of the competitiveness of the agricultural sector in Bulgaria in the context of increasing the productivity of agricultural production and quality of products through the modernization of agricultural enterprises are considered in the work of I. Tyutyundzhiev [10].

The purpose of the study is to study the state of logistics of the agricultural sector of the Bulgarian economy in terms of economic orientation to the European Union.

The statement of the basic material. A long period of agricultural cooperation in 1944-1989 began the process of introducing a mechanized method of agricultural production, but the command type of management and regulation of the agricultural sector of the economy led to the stagnation of material and technical equipment of the production sector. At the beginning of the period of agrarian transformations, the material and technical basis of agricultural production was morally and physically obsolete, which significantly affected the level of productivity of the sector, investor interest and quality of products.

Reorganization of large agricultural enterprises after choosing the course of land reform and the adoption on July 10, 1996 of the Law "On registration and control of agricultural and forestry machinery" [11, 116]. This led to the fact that most of the agricultural machinery to be unsold was technically unsuitable for agricultural work. In addition, the material and technical base of the agricultural sector during the cooperative system was not updated. Therefore, in the 1990s, Bulgaria found itself in a certain technical and technological vacuum. According to the National Statistical Institute, in the period 1994-1996, 57% of agricultural machinery of the former cooperatives were not used in agricultural production [11, 118].

Modernization of the material and technical base of agriculture was carried out rather slowly and in homogeneously [12, 23]. As before, there was a shortage of production assets, agricultural equipment, farm buildings. Insufficient funding and the use of manual labor in agricultural production further slowed down and complicated the implementation of agrarian reform. Most of the agricultural households were forced to return to the original positions of industrialization of agricultural production, to re-create the material and technical base [13, 26]. The introduction of agrarian reform in Bulgaria led to the fact that the Bulgarian agricultural sector of the economy was forced to catch up with European countries with industrialized agriculture. During the 1990s, the difference in the

level of labor productivity in agriculture of developed European countries increased 6.6 times. This gap, despite subventions from the European Union, has been growing steadily. Overcoming the social problems of the Bulgarian countryside is possible only by increasing agricultural production assets by 3-4 times [3,179], which is possible with a high (25%) level of profitability for 25-30 years.

During the reform of the agricultural sector in Bulgaria, there has been a decrease in the number of agricultural machinery and its use, a reduction in the number of cattle, milk, cheese and butter. Livestock farmed from large farms to individual farms, which concentrated in their production farms 80% of cows, 60% of pigs, 80% of poultry, which was typical for the underdeveloped countries of Africa and Latin America. During the entire reform period, agricultural production fell threefold, compared with the transition period of the late 1980s.

The buildings of the former cooperatives were not involved in agricultural production, mainly due to the fact that the large size of the premises was not used in the conditions of land restitution and reorganization of the cooperatives. The technical condition of farm buildings and agricultural machinery was usually in poor condition. Yes, in the village Tervel, Dobrich region sheep dairy farms after the start of land reform, were disbanded, and the property was privatized among many new owners. Consolidation of interest in the development of both the mentioned farm and greenhouses, irrigation systems in the village Tervel was not found. This situation has developed throughout the country. At the same time, it should be noted that in the conditions of liberalization of agricultural production to European norms and standards, most of the property of the disbanded cooperative farms in terms of their technical parameters and condition did not meet European requirements for use [2, 83]. The fact that in the process of reforming land relations in Bulgaria and in conditions of uncontrollability by public authorities, there were frequent cases of theft, misappropriation of property of former cooperative farms, which led to its destruction and devaluation.

In the light of these circumstances, the development of legislative norms for the transfer of property of former cooperatives to new owners and production structures was urgent [14, 172]. Legal accuracy in the process of transferring property to newly created agricultural production units was achieved by making a number of amendments and amendments to the Law "On Protection of Agricultural Property" of July 12, 1974 on July 21, 1995 [1, 116]. However, in the period 1989-1996, uncertainty in resolving the property issue led to the loss of property rights by the owners.

Thus, in the conditions of restructuring of large agricultural enterprises, there was a crisis of material and technical equipment of agricultural production, which was not used at all, technically obsolete and did not provide additional value. As already mentioned, no large investments were made in the agricultural sector of the Bulgarian economy in the mid-1990s, and the formation of a new organizational system of agricultural production was not accompanied by

financial support from the state and major investors to upgrade agricultural technology.

According to the National Institute of Statistics of Bulgaria, in 1992 the investment in the agricultural sector of the economy amounted to 11 Bulgarian levs per 1 hectare. In 1985, the amount of investment in the sector was 23 levs per 1 hectare, and during 1994 - 1996 the amount of investment fell to 8 levs per hectare [7, 29]. Bulgarian economists explain this situation with investing in the agricultural sector of the Bulgarian economy by the ambiguous attitude and caution of investors to the reform of agricultural relations. The lack of a clear state policy on the issue of logistical, scientific, technological and personnel support of agricultural production in the context of reforming the sector was accompanied by a deterioration of the investment climate within the country. In addition, the condition of the material and technical base of agricultural production was constantly deteriorating, which further reduced the investment attractiveness of Bulgarian agriculture.

A study of the material and technical equipment of agriculture in Bulgaria in the period 1989-1996 showed that the degree of wear of agricultural machinery was 35.7% - tractors, 41.2% - combines, 29.2% - special agricultural machinery. Bulgarian researcher Y. Slavova, analyzing the process of reforming the agricultural sector of the Bulgarian economy, argues that the transformation of agriculture has covered only the land issue, and problems such as modernization of material and technical base, introduction of the latest achievements of Bulgarian and world agricultural science, retraining for the needs of agricultural production, remained out of the attention of the reformers [15, 11].

Mainly, in the period 1989-1996, agricultural machinery in agricultural production was used Bulgarian production.

May 25 - June 3, 1990 in Bulgaria, in Plovdiv for the first time a large-scale exhibition of agricultural machinery "Agrotech - 90" was organized to acquaint potential buyers with the equipment of Bulgarian production. The event was organized by the Agricultural Academy and the Ministry of Agriculture and Food Industry [4, 30]. The aim of the exhibition was to popularize Bulgarian agricultural science and technology, innovations and to establish integration links between research institutes and agricultural producers. It was the basis for the annual demonstration of the achievements of agricultural science in accordance with the needs of farmers and mechanization of production with the introduction of a wide range of fertilizers and pesticides.

Later, agricultural exhibitions were organized in 1991 in Kostinbrod, in 1992 - in Ruse, in 1993 - in Troyan, in 1994 - in Sofia, in 1995 - in Michurin, in 1996. - in the town of Aksakovo [10, 64; 6,117).

Between 1989 and 1996, Bulgarian agricultural enterprises purchased about 1,600 machines annually, including 90-100 combines [16, 129-130], which accounted for about 5% of the capacity and production capacity of these agricultural machines.

With Bulgaria's choice of foreign policy and economic course for integration with the European

Union, purchases of agricultural machinery produced by European countries increased, which had a negative impact on the Bulgarian agricultural machinery manufacturer. Consumer interest in tractors and combines made in Bulgaria is declining in proportion to the increase in purchases of machines from European manufacturers. The situation with the purchase of agricultural machinery in the period 1989-1996 was as follows.

In 1994, the government adopted a number of decisions that formalized the procedure for importing imported agricultural machinery. In particular, the decision №240 “On facilitating the import of imported machinery” of the Council of Ministers of Bulgaria laid the foundation for supporting the development of leasing in agricultural production, equipping the material and technical base with new agricultural machinery. This decision allowed duty-free import of 505 pieces. combine harvesters, including 212 pcs. from well-known world manufacturers (CLAAS, Massey Ferguson, Grimme, JCB) [7, 141-142]. In the same year, 340 tractors with an engine capacity of 80 were imported duty-free and more than 10 million spare parts for agricultural machinery.

By Decision №432 of February 14, 1995 “On Facilitation of Customs Clearance of Agricultural Machinery”, the Council of Ministers of Bulgaria further simplified the customs clearance procedure for imported agricultural machinery [11, 271]. This decision allowed duty-free import of agricultural machinery of European production. Thus, by August 1, 1995, 260 units of tractors and 70 units of combine harvesters were imported.

The monetary volume of purchases of agricultural machinery in the period 1994-1996 reached more than 60 million dollars USA.

In addition, another reason for the stagnation of the material and technical base of Bulgarian agriculture was the state of vacuum in which the agricultural sector of the economy entered after 1989.

Until 1989, the available agricultural machinery was manufactured in Bulgaria, the Soviet Union and Germany. Bulgarian agricultural machinery was produced mostly on Soviet-made spare parts. Therefore, it was after the beginning of the political and economic crisis in the USSR in the late 1980s that a certain crisis arose in Bulgarian agricultural production in the supply of the sector with combines and tractors [5, 327. After 1989, the USSR continued to produce agricultural machinery. However, after the unification of Germany on October 3, 1990, the production of the *Forschrift E-516* combine harvester, an IFA tractor, was stopped because spare parts for them were produced in Germany. 35-40% of all agricultural machinery was produced in Germany, so Bulgarian farmers faced the problem of finding and ordering spare parts for existing agricultural machinery. The same situation has developed with *K-700* and *Don 1500* combines. This circumstance also gave impetus to the search for alternative markets for the supply of agricultural machinery and spare parts for it. In 1992-1993, intermediary firms appeared on the Bulgarian agricultural market, importing spare parts for Russian-made agricultural machinery of rather low quality [4, 142]. Therefore, farmers increasingly

paid attention to Western European manufacturers, whose machinery was highly profitable. The quality of European agricultural machinery exceeded the quality of Russian-made machinery.

Thus, in Bulgaria there was a situation when the market of agricultural machinery was in a difficult situation that needed to be addressed. For example, in Dobrich there were more than 20 intermediary companies that traded in spare parts for agricultural machinery of foreign production. In these circumstances, the Bulgarian agricultural producer needed a manufacturer who not only sold machinery, but also concentrated in Bulgaria service centers for the maintenance of their machinery. In 1994, the Austrian manufacturer of agricultural machinery *Vogel & Noot* started working with farmers in Dobrich. By August 1994, *Vogel & Noot* had delivered 17 tillage machines (6 plows, 4 cultivators, 2 compact disc harrows, 1 rotary harrow, 1 agricultural field roller, 3 deep tillage machines) [7, 109]. *Vogel & Noot* began the process of pre-sale demonstration of machinery, when the manufacturer sent farmers his machinery for acquaintance and testing.

In addition to the well-established relationship between Bulgarian farmers and machinery manufacturers, the Bulgarian government has implemented a test program of financial support for farmers.

The main source of financing for agriculture in the period 1989-1996 were commercial banks, which under the Law on Banks and Credit Unions of March 27, 1992, are autonomous in their activities. To a lesser extent, the agricultural sector was financed by producers' own funds and by investments. At the beginning of this period, the activity of offered and used loans was quite low. The reason for this was the lack of high confidence of farmers in banks and credit institutions. Banks were reluctant to lend because the land ownership problem in Bulgaria had not been finally resolved in the early 1990s. The main function of the agrarian reform introduced in the early 1990s was to establish land ownership. At the end of 1993, the process of restoring ownership in the agricultural sector was not completed and most farmers could not use their land as collateral to obtain credit for the development of agricultural business. Liquidation councils were temporary institutions that had no right to provide guarantees or act as guarantors for farmers to creditors. The instability of agricultural prices and high inflation also affected banks' reluctance to lend to agricultural development. In the domestic consumer market, agricultural products of Bulgarian origin had significant competition, and export quotas were severely limited.

Prices for agricultural products were low and could not cover the money invested by farmers in sowing, agricultural machinery and fertilizers. As a result, the profitability of agricultural production and the solvency of farmers decreased. At the end of 1992, unpaid loans to farmers reached 4.7 billion leva, however, most of these loans were borrowed from the former economic structures. Unpaid loans were the reason for banks' refusal to issue new loans to farmers until the overdue payments were closed.

On March 27, 1993, the National Assembly passed the law “On financial support of the agricultural sector”. The law required commercial banks with more than 50% of the state’s shares to provide short-term soft loans at 3% per annum to farmers, private cooperatives, and agricultural educational and research organizations engaged in agricultural production. However, the law excluded the possibility of lending to vegetable growers. The law defined the terms of loan repayment. Thus, the farmer had to pay only 1/3 of the debt, the rest was compensated by subsidies from the state budget. Banks have pledged to accept future harvests as a means of securing credit [9, 93].

However, this Law had some difficulties in its implementation. The obligation of banks to accept future harvests as collateral is aimed at solving the problem of collateral for the loan. However, the conditions for lending to farmers increased the demand for loans. The law required farmers to insure their crops.

Thus, government loan guarantees were a very effective incentive for lending in cases of high risk of debt default. Lending guarantees were more effective than subsidizing the industry, from a budgetary point of view, as the risks were shared 50%: 50% between the state and creditors [9, 93-94].

The problem of low profitability of the industry was solved by subsidizing prices by 2/3. In practice, the law foresaw that agricultural producers of early crops would not be able to pay bank interest rates without subsidizing prices for agricultural products.

These data show that farmers could not cover their investments, even without the burden of interest.

Producers of late (autumn) crops, especially wheat, can cover their sowing costs, pay interest on the loan and even make a profit. These data show that the Law aimed to support those producers who needed it and increase the level of profitability of the industry, which should increase the interest of landowners in agricultural production [12, 164]. The total amount of loans granted after the adoption of the Law in the period April-October 1993 exceeded 3 billion levs, of which 2.3 billion levs were repaid.

At the beginning of 1993, the Agricultural Credit Exchange (ACE) was established, which provided medium-term and long-term lending to agriculture and aimed at preventing the decapitalization of the agricultural sector of the Bulgarian economy. The exchange started its activity with the authorized capital of 106 million levs provided by the Foreign Aid Agency. The shareholders in it were public organizations and state-owned enterprises - the Grain Foundation and the Agromashinex trading company. ACE is a joint-stock union controlled by the public council and operated with funds received from the Foreign Aid Agency [16, 331], which makes it possible to say that the activities of the Exchange are one of the vectors of the state policy of lending to agricultural production.

The Agricultural Credit Exchange was created to encourage the development of market orientation of the agricultural sector of the Bulgarian economy. It did not give priority to increasing profits, but only sought to cover its costs. The proposed loans were directed exclusively to private farmers or newly formed cooperatives based on private land ownership and were

intended for the purchase of agricultural machinery, construction of technical and ancillary facilities.

In 1993, the main activities of the Agricultural Credit Exchange (ACE) were:

- encouraging private landowners to grow cereals and oilseeds, sugar beets. The exchange proposed to allocate about 75% of all land for the production of these crops;

- about 20% of the Exchange’s budget was allocated for the development of livestock farms.

- the remaining 5% of the budget was to be spent on agricultural development in areas with high levels of recessions, unemployment and social problems.

The size of the loan for the development of farms was limited and ranged from 40 thousand levs to 180 thousand levs, the loan repayment period was 7 years.

Agricultural Credit Exchange did not have its own network of representative offices. This function was performed by the largest bank, Balkanbank, which accepted applications for loans and serviced them [9, 108]. On the one hand, this distribution reduced the maintenance costs of the Agricultural Credit Exchange staff, and on the other hand, it disrupted the relationship between the lender and the borrower.

The second problem faced by ACE in its activities was the unstable dynamics of the exchange rate. In 1992 and 1993, a moratorium on foreign debt payments was introduced, which helped maintain a relatively stable exchange rate of the lion.

Thus, the transition from command and administrative management of the Bulgarian economy by 1989 to the market structure in the agricultural sector. As a result of the incomplete agrarian reform and the issue of land ownership, the criteria of leadership responsibility have not been outlined. For this reason, a functioning land market has not been established in Bulgaria. Farmers who did not engage in this type of activity before the beginning of the agrarian reform and did not have management and production skills are beginning to engage in agricultural production.

These problems were caused by the temporary inefficiency of the implementation of the market mechanism of management of the agricultural sector of the Bulgarian economy.

In 1993, the government was able to intervene in the agricultural loan market through the Law on Financial Support of the Agricultural Sector. The law guaranteed the provision of subsidies to farmers in the amount of 2/3 of the amount of interest payments on loans. The scale of this intervention reached 3/5 of the need for working capital in 1993, thus increasing the volume of short-term lending and slowing down the decline in agricultural production.

At the same time, the Law “On Financial Provision of the Agrarian Sector” of 1993 had certain shortcomings [9, 114]. The provisions of the law provided support for the production of crops, the cultivation of which did not require financial subsidies. The law burdened Bulgaria’s state budget with additional expenditures, which were stipulated by the law. In these conditions, there was a deformation of the motives for the use of alternative sources of funding. Credit subsidies encouraged agricultural production, but this could not affect the side effects and associated costs.

Thus, state subsidies for credit loans helped to increase the purchase of agricultural machinery of European production. The created conditions helped to improve the economic forecast of the agricultural sector of Bulgaria, to attract the world's leading agricultural machinery companies, which in a short period of 1994-1996 opened offices in Bulgaria and began to create technical centers for training and service of the proposed equipment. Indicative is the fact that in 1996 the world manufacturer of agricultural machinery - John Deere - entered the Bulgarian agricultural market.

Thus, in the period 1989-1996, the structure of consumption of agricultural machinery changed in the direction of increasing the involvement of agricultural tractors and combines in agricultural production. The Bulgarian producer of agricultural products was reoriented to foreign-made machinery. Accordingly, the dynamics of the use of agricultural machinery of Bulgarian and foreign production in the period 1989-1996 is as follows:

- in 1989-1990 - 550 units. combine harvesters (including 15 foreign production);
- 1991-1993 - 630 units equipment (including 26 - foreign production);
- 1994-1996 - 2280 units (including 700 - foreign production).

Insufficient thoughtfulness and sophistication of the support mechanism for the supply of agricultural machinery through a specially created Exchange has led to the monopolization of the market for lending to farms. At the same time, farmers were given the opportunity to upgrade their fleet of agricultural machinery and equipment on preferential terms. Bulgarian agricultural machinery manufacturers have the opportunity to recover financially. In addition, European producers have expanded their representative networks throughout Bulgaria and established trade relations with Bulgarian agricultural producers. In the period 1989-1996, the share of credit support for technical renewal of agricultural production was 17% of the real needs of farmers [8, 313-314].

Between 1994 and 1996, the government accelerated the pace of land restitution and the introduction of a loan guarantee mechanism for farmers to upgrade the material and technical base of their enterprises.

The conclusions. Thus, in the period 1989-1996, credit relations in Bulgaria developed in accordance with the Law "On Financial Support of Agricultural Production" and the needs of the Bulgarian agricultural sector of the economy, which did not fully contribute to updating the material and technical base of agricultural producers. With the destruction of command-and-control methods of agricultural production management and the transition to a new market-oriented system, Bulgarian agricultural producers gradually began to move to European requirements and production standards. In Bulgaria, the system of innovation in the agricultural sector has acquired the following characteristics:

Program of renewal of the technical park of agricultural production was introduced, which united Bulgarian manufacturers of agricultural machinery, dealers of European machinery and trade and service

centers for maintenance of European machinery, the Agricultural Credit Exchange and farmers;

System of providing European manufacturers with their equipment for pre-sale testing by Bulgarian farmers was formed, which contributed to more sustainable cooperation;

System of providing farmers with fertilizers and plant protection products (PPP) was formed. This was done by domestic PPE producers, intermediaries and official distributors of foreign companies.

The created system of logistical support of the agricultural sector of the Bulgarian economy combined market levers and legislation, took into account the level of supply and demand, while creating a competitive environment in which a situation was created in which the farmer took into account the quality of the proposed equipment quality". The analysis of the development of market relations, agricultural sector of Bulgaria in 1989-1996 allows us to conclude that during the transition of the economy to market relations there were significant changes in its agricultural sector - reformed cooperatives, restored the rights of former owners and their heirs to land. The transfer of land to new owners took place with restrictions and for payment, which was differentiated depending on its categories.

Bibliography:

1. Башев Х. Ефекти от прилагане на европейски политики върху земеделските стопанства в Р. България : монография. София: ИАИ, 2018. 378 с.
2. Захариева Г. Измерване на националната конкурентоспособност : монография. Свищов: АИ „Ценов”, 2007. 211 с.
3. Иванов Б. Устойчивост в земеделието : учеб. пособие. София: Авангард Прима, 2009. 230 с.
4. Натан И. Икономика на България : учеб. пособие. София: Наука и изкуство, 2013. 171 с.
5. Вачков Д. НРБ от началото до края : монография. София: Институт за изследване на близкото минало, 2011. 480 с.
6. Пенков И. Икономическа география на България : учеб. пособие. София: Наука и изкуство, 2008. 422 с.
7. Русчева Д. Продоволствените ресурси на България при осъществяване на Общата селскостопанска политика на ЕС : учеб. пособие. София: Унив. изд. «Св. Климент Охридски», 2010. 151 с.
8. Анастасова М. Миграционните процеси на населението в Р. България при прехода към пазарна икономика : монография. София: Издателство на институт по икономика на селското стопанство, 2015. 830 с.
9. Вачков Д. Българският външен дълг: Банкрътът на комунистическата икономика : монография. София: Институт за изследване на близкото минало, 2009. 456 с.
10. Тютонджиев И. Стопанска история на България : монография. София: Ровита, 2011. 204 с.
11. Герганов Г. Икономика на аграрното предприятие : монография – Свищов: АИ „Ценов”, 2010. 310 с.
12. Орешин В. П. Государственное регулирование национальной экономики : учебное пособие для высших учебных заведений экономического профиля. М.: изд-во МГУ им. Ломоносова, 1999. – 272 с.
13. Дмитриченко Л. И. Государственное регулирование экономики: методология и теория : монография. Донецк: УкрНТЭК, 2001. 330 с.
14. Маренич Т. Г. Трансформаційна динаміка та механізми економічного регулювання агроформувань (питання теорії, методології, практики) : монографія. К.: ННЦ “Інститут аграрної економіки”, 2005. 454 с.
15. Славова Я. Влияние на ОСП върху аграрния износ – оценка и проблеми : монография. Русе: Изток, 2012. 168 с.
16. Попов Р. Анализ на конкурентоспособността на зеленчукопроизводството в България : монография. София: БНБ, 2012. 412 с.

Refererces:

1. Bashev, K. (2018). Efekti ot prilagane na evropejski politiki vŭrkhu zemedelskite stopanstva v R. Bŭlgariya [Effects of implementation of European policies on agricultural holdings in the Republic of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
2. Zakhariyeva, G. (2007). Izmervane na natsionalnata konkurentosposobnost [Measuring national competitiveness]. Svishtov. [in Bulgarian].
3. Ivanov, B. (2009). Ustoichivost v zemedelieto [Sustainability in agriculture]. Sofiya. [in Bulgarian].
4. Natan, I. (2013). Ikonomika na Bŭlgariya [Economy of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
5. Vachkov, D. (2011). NRB ot nachaloto do kraya [PRB from beginning to end]. Sofiya. [in Bulgarian].
6. Penkov, I. (2008). Ikonomicheska geografiya na Bŭlgariya [Economic geography of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
7. Ruscheva, D. (2010). Prodovolstvenite resursi na Bŭlgariya pri osŭshchestvyavane na Obshtata selskostonpanska politika na ES [Bulgaria's Food Resources in the Implementation of the EU Common Agricultural Policy]. Sofiya. [in Bulgarian].
8. Anastasova, M. (2015). Migratsionnite protsesi na naselenieto v R. Bŭlgariya pri prekhoda kŭm pazarna ikonomika [Migration processes of the population in the Republic of Bulgaria in the transition to a market economy]. Sofiya. [in Bulgarian].
9. Vachkov, D. (2009). Bŭlgarskiyat vŭnshen dŭlg: Bankrutŭt na komunisticheskata ikonomika [Bulgarian Foreign Debt: The Bankruptcy of the Communist Economy]. Sofiya. [in Bulgarian].
10. Tyutyundzhiev, I. (2011). Stopanska istoriya na Bŭlgariya [Economic History of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
11. Gerganov, G. (2010). Ikonomika na agramoto predpriyatie [Economics of the agricultural enterprise]. Svishtov. [in Bulgarian].
12. Oreshin, V. (1999). Gosudarstvennoe regulirovanie natsional'noi ekonomiki [State regulation of the national economy]. M. [in Russian].
13. Dmitrichenko, L. (2001). Gosudarstvennoe regulirovanie ekonomiki: metodologiya i teoriya [State regulation of the economy: methodology and theory]. Donetsk. [in Russian].
14. Marenich, T. (2005). Transformatsiina dinamika ta mekhanizmi ekonomichnogo reguluyavannya agroformuvan' (pitannya teorii, metodologii, praktiki) [Transformational dynamics and mechanisms of economic regulation of agroformations (issues of theory, methodology, practice)]. K. [in Ukrainian].
15. Slavova, Y. (2012). Vliyanie na OSP vŭrkhu agrarniya iznos – otsenka i problemi [Impact of the CAP on agricultural exports - evaluation and problems]. Ruse. [in Bulgarian].
16. Popov, R. (2012). Analiz na konkurentosposobnostta na zelenchukoproizvodstvoto v Bŭlgariya [An analysis of the competitiveness of vegetable production in Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].

М. Георгієва

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ БОЛГАРІЇ (1989-1996)

Постановка проблеми. Важливе значення в розвитку аграрного сектора економіки Болгарії в 1989-1996 рр. мало матеріально-технічне оснащення. Рівень технічного забезпечення аграрної сфери сприяв підвищенню продуктивності праці сільськогосподарських підприємств, якості виробленої продукції, використання земельних ресурсів та зайнятості населення болгарського села. Конкуренентоздатність болгарського сільськогосподарства зумовлена використанням новітньої сільськогосподарської техніки та передових технологій в товаровиробництві.

Впровадження аграрної реформи, головною метою якої було відновлення прав колишніх землевласників та надання їм історичного права власності на землю, що

належала їх родинам до 1946 р. призвело до руйнування попередньої системи аграрних відносин в Болгарії. Дрібні фермерські господарства не мали достатнього капіталу для формування матеріально-технічної бази своїх підприємств та шукали можливостей для раціонального господарювання в умовах відсутності сучасних сільськогосподарських машин.

Метою статті є дослідження стану матеріально-технічного забезпечення аграрного сектора економіки Болгарії в перехідний період до європейської інтеграції.

Основні результати дослідження. В статті розкрито перспективні напрями техніко-технологічного оснащення аграрного сектора економіки Болгарії. З'ясовано основні механізми оновлення матеріально-технічної бази сільськогосподарства Болгарії. Проаналізовано рівень готовності Болгарії до повного матеріально-технічного забезпечення болгарського села.

Висновки. Здійснене дослідження дозволило зробити висновок, що створені на основі приватної власності сільськогосподарські підприємства були неідеальними без техніко-технологічної бази. Встановлено, що державна політика Болгарії щодо підвищення ефективності аграрного товаровиробництва була скерована на фінансову підтримку фермерів шляхом надання пільгових кредитів, лізингових програм та державних асигнувань. Підвищення ефективності аграрного виробництва було можливим лише за всебічного сприяння держави та залучення інвесторів в галузь та її матеріально-технічне забезпечення. Результати вивчення впливу здійснених заходів державного управління технічним оснащенням сільськогосподарства будуть покладені в основу подальших наукових досліджень.

Ключові слова: Болгарія; сільське господарство; інвестування; Європейський Союз; інноваційно-інвестиційний розвиток; державна політика.

УДК 94:332.2.01(4)''18/19''(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Kornovenko-Telvak

С. В. Корновенко

доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

В. П. Тельвак

доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

АГРАРИЗМ ЯК СЕЛЯНОЦЕНТРИЧНИЙ ФЕНОМЕН КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.: ВИТОКИ І СУТНІСТЬ ЯВИЩА*

У статті розкрито, що у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. європейські країни зазнали нелінійних соціокультурних трансформацій. Вони

* Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

справили визначальний вплив на суспільно-політичне життя європейських країн, зумовили появу раніше невідомих феноменів. Одним із них став аграризм. Найбільшого поширення, зважаючи на домінують аграрного типу суспільства та кризи індустріального на початку XX ст., він набув у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Він став офіційною державною політикою у Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччині тощо. Авторами розкрито зміст дискусій навколо сутності цього явища. Запропоновано авторське розуміння аграризму.

Ключові слова: країни Центральної та Південно-Східної Європи, аграрний тип суспільства, аграризм, селянство.

Постановка проблеми. Друга половина XIX – перша третина XX ст. – унікальний період європейської історії. Попри те, що він відносно короткий у часі, він надзвичайно насичений різноплановими соціокультурними трансформаціями, що докорінно змінили політичну карту Європи, світу, багато у чому визначили перебіг світової історії у першій половині XX ст. Ці зміни стосувалися не лише революційних потрясінь, що зазнав європейський континент, а і появи раніше невідомих феноменів, наприклад аграризму, нових суб'єктів як міжнародної політики, так і внутрішньополітичного життя багатьох європейських країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, співзвучні з темою нашого дослідження, знайшли часткове своє відображення в українській та зарубіжній історіографії [1 – 10]. Дослідники переважно зосередилися на аспектах, що стосуються суспільно-політичних потрясінь початку XX ст., розгортанню селянської революції на постімперському російському просторі, реалізації в окремих країнах Центральної та Південно-Східної Європи так званого «третього» шляху, становленню хліборобської ідеології у працях В. Липинського та її європейському аграристичному контексту.

Мета. Водночас, зважаючи на феноменальність європейського аграризму, його непересічний вплив на історію країн Центральної та Південно-Східної Європи першої третини XX ст., актуальним є вивчення передумов його появи та сутності. Керуючись цим, автори статті ставлять за мету дослідити витoki аграризму, розкрити його ідейно-теоретичний зміст.

Виклад основного матеріалу. Нелінійні соціокультурні трансформації, про які йдеться, були наслідком довготривалих системних криз, викликаних не тільки реакцією властей на модернізацію, а і зіткненням двох світів: індустріального та аграрного. З-поміж чинників революційних потрясінь у Європі на початку XX ст. одним із визначальних був аграрний. Селянство країн Центральної та Південно-Східної Європи було незадоволене своїм соціально-економічним становищем, правовим статусом. Сільське господарство як провідна галузь економіки більшості країн окресленого регіону потребувало дієвої аграрної політики, покликаної суттєво покращити не лише матеріальні статки селян, а й їх правовий статус. Зважаючи на це, одним із феноменів європейської історії першої третини XX ст. загалом та країн Центральної та Південно-Східної Європи зокрема став центрально-південно-

східноєвропейський аграризм, а активним суб'єктом внутрішньополітичного життя центрально-південно-східноєвропейських країн – селянство. Відповідно до цього пріоритетним напрямом внутрішньої урядової політики став аграрний, політичною доктриною центрально-південно-східноєвропейських країн – аграризм.

У сучасній історико-науковій літературі усталеною є думка стосовно того, що аграризм зародився у Німеччині у працях Г. Руланда, А. Шефле. Згодом він проникає на територію Франції, представлений концепцією Ж. Мелін. Наприкінці XIX – на початку XX ст. аграризм проникає у Центральну та Південно-Східну Європу – Польщу, Болгарію, Румунію, Чехію і Словаччину (згодом – Чехословаччину) тощо [8, 164 – 166]. З-поміж причин появи європейського аграризму дослідники одностайні у тому, що він був зумовлений такими факторами: по-перше, аграрним характером економік центрально-південно-східноєвропейських країн; по-друге, гостротою аграрного питання у цих країнах; по-третє, чисельною домінантою селянства над іншими верствами населення центрально-південно-східноєвропейських країн; по-четверте, підвищеним інтересом суспільства до аграрної тематики загалом і селянства зокрема. На цьому акцентують К. Галушко [8, 164 – 166], Г. Матвеев [9, 3] та інші науковці.

На нашу думку, окрім зазначених вище, причинами появи аграризму були й такі. По-перше, конфлікт між індустріальною і аграрною цивілізаціями, що виразно став виявлятися у другій половині XIX – на початку XX ст. за умов модернізації аграрно-індустріальних країн і економік та їх перетворенням в індустріально-аграрні або наближені до них із відповідною ціннісною трансформацією. Одним із прикладів є соціально-економічні та суспільно-політичні моделі Російської та Австро-Угорської імперій, що у другій половині XIX – на початку XX ст. зазнавали подібних модернізацій. В орбіті впливу модернізаційних процесів перебували Чехія, Словаччина, Польща, Україна тощо – майбутні самостійні суб'єкти міжнародного права, країни-репрезентанти центрально-східноєвропейського аграризму, що на той час входили до складу імперій Романових та Габсбургів відповідно. Ми вважаємо, що просування індустріальної цивілізації західного зразка до центрально-південно-східноєвропейського аграрного простору викликало захисну реакцію з боку найчисельніших соціальних верств центрально-південно-східноєвропейських країн – селянства. Нею став центрально-південно-східноєвропейський аграризм першої третини XX ст. представлений польським, чехословацьким, румунським, болгарським, українським тощо варіантами.

По-друге, розвиток політичної культури власне аграрних націй, якими того часу були польська, чехословацька, румунська, болгарська, українська тощо. Ціннісної модернізації зазнали політичні культури польських, чехословацьких, румунських, болгарських, українських тощо селян. На наше переконання, відбувся сутнісний соціокультурний зсув у колективній та індивідуальній політичній культурі й свідомості селян – перехід від індиферентної політичної культури й свідомості до активістської.

По-третє, об'єктивні закони розвитку власне аграрної цивілізації, формування у її надрах якісно іншого селянства. У випадку України – селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії [11]. Українське селянство на початку ХХ ст. було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть, сформованим за принципово нових умов посткріпосницької дійсності. Якісна відмінність полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу. Насамперед йдеться про відсутність кріпацтва як способу буття, ведення господарства, стилю мислення тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації сільської громади, – всього того, що прийнято вважати модернізацією другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Такі наші міркування перегукуються з позицією й інших сучасних дослідників [12]. Нам імпонують також міркування А. Гордона стосовно того, що ліквідація кріпосного права перетворила селянина на «раціонального агента» у тлумаченні класичної політекономії й тверезого глузду. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали у селянське буття. Складно не погодитися з В. Піскуном у тому, що ліквідація кріпосного права дала поштовх до модернізації, змінила свідомість селянина, зміцнивши у ньому почуття власника [13].

Об'єктивний аналіз аграрного законодавства Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи переконує, що аграрне питання у цих державах носило соціально-економічний і суспільно-політичний характер. Активним суб'єктом європейських революційних потрясінь початку ХХ ст. було селянство. Правлячі кола Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи у селянстві вбачали основу щойнопосталих національних державностей. Пріоритет у їхній внутрішній політиці належав вирішенню аграрного питання. Попри характерні для цих державних утворень об'єктивні відмінності, аграрні реформи у цих країнах Центральної та Південно-Східної Європи мали один спільний знаменник. Вони спрямовувалися на становлення і розвиток чисельного національного індивідуального середнього селянського землеволодіння. Наділення селян землею відбувалося шляхом відчуження великого землеволодіння, визначення граничних меж невідчужуваної земельної власності [1].

Наприклад, соціально-економічна та суспільно-політична значущість аграрного питання для відновленої польської державності зумовила те, що проведення аграрної реформи, розробка аграрного законодавства стали пріоритетом у внутрішній політиці уряду. Селянство національною елітою розглядалося як вагомий структурний компонент відновленої Польщі. Право придбати угіддя мали лише «справжні землероби», що безпосередньо

обробляли землю. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певний розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити її до 40 моргів (1 морг = 0,5 дес. – автор). Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без - та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. Ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юнктурою на неї, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримати з неї. Такий підхід обґрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі. Не викликало сумнівів положення щодо збереження інституту приватної власності. За суб'єктами зберігалася тріада майнових прав: володіння, розпорядження, користування. У відносно короткі терміни було розроблено польське аграрне законодавство. Воно стосувалося орендних відносин, становлення і зміцнення індивідуальних селянських господарств, граничних розмірів приватного землеволодіння тощо [14].

За непростих соціально-економічних обставин відбувалося становлення чехословацької державності. Чехословаччина у спадок від імперії Габсбургів отримала занедбану економіку. Перша світова війна лише посилила економічні труднощі, зокрема у сільському господарстві. Дуже гостро у країні стояла проблема продовольчого забезпечення населення. Вона була зумовлена скороченням на 40% обсягів продовольчого виробництва. Давалися в знаки і диспропорції між промисловими потужностями і ринком збуту промислових товарів. Окрім того, 90% селянських господарств Чехословаччини становили дрібні та малоземельні селянські господарства. 50% земель перебувало у власності великих землевласників. Значний відсоток великих землевласників – представники колишньої титульної нації: німці та угорці (під час реформи у них було відчужено 16% орних земель [15, 256]). Ці та інші обставини актуалізували розробку чехословацьким урядом аграрного законодавства і проведення аграрної реформи. Владою було проголошено курс на аграризацію країни, селянство розумілося як соціально-економічна і суспільно-політична основа Чехословаччини. Революційними Національними зборами 16 квітня 1919 р. було ухвалено Закон № 251. Відповідно до нього, у Чехословаччині середній розмір великого землеволодіння визначався у 150 га орної землі або 250 га загальної площі. Землі, що перевищували ці показники відходили у підпорядкування Земельної служби. Цей державний орган був уповноважений надавати санкції власникам розпоряджатися угіддями, розміри яких перевищували визначені державою межі. Земельна служба приймала рішення щодо конфіскації великого землеволодіння, повної або часткової його передачі у розпорядження

колишнього власника. Право держави накладати заборону стосувалося всіх земель. Великий землевласник мав право порушити клопотання зберегти за ним частину землеволодіння. Однак її розміри не повинні були перевищувати розмірів, визначених державою. Експропріатори отримували компенсацію за цінами 1913 – 1915 рр. [16].

Отже, констатуємо, що появу центрально-південно-східноєвропейського аграризму спричинили об'єктивно-суб'єктивно-суб'єктивні чинники. Їхнє поєднання дало поштовх до формування центрально-південно-східноєвропейського аграризму – феномену першої третини XX ст. Зважаючи на ареал його поширення, за територіальною ознакою та особливостями соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку центрально-південно-східноєвропейських країн, є підстави розрізняти такі його варіанти: польський, чехословацький, румунський, болгарський, український тощо.

Аналіз першоджерел аграризму, напрацьованих різних поколінь дослідників дозволяє виокремити такі основні ключові ідеологеми аграризму:

- унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці [9, 3 – 4];
- визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті [17, 69];
- не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави [18];
- перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами [19];
- селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу [8, 164].

Якщо питання зумовленості центрально-південно-східноєвропейського аграризму, його ключових ідеологем не є предметом гострих дискусій та різнобачень у сучасній науковій літературі, то розуміння сутності цього феномену позначене різночитанням. Наприклад, Т. Маковецька і Т. Покивайлова, визначаючи роль і місце у політичній структурі Румунії та Болгарії цараністської партії Румунії та Болгарського землеробського народного союзу, зауважують, що соціальні доктрини обох селянських партій ґрунтувалися на основних засадах дрібнобуржуазного варіанта аграризму. У ньому відображено, вважають учені, ідеї не капіталістичного, а «окремішнього» селянського шляху розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідею селянської кооперативної держави як такої, що відповідає умовам аграрних країн зі слабкорозвиненою промисловістю.

Дотримуючись класового підходу, Т. Маковецька і Т. Покивайлова переконані, що аграризм заперечував союз робітничого класу і селянства. Вони вважають, що всі положення аграризму підпорядковані одній наскрізній меті – обґрунтувати першочергову та самостійну роль села у соціально-економічному та політичному розвитку суспільства [18].

Г. Матвеев вважає, що в основі аграризму як ідеології лежить визнання унікальності та незаперечної цінності для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці. Беручи до уваги цей засадничий принцип, ідеологи аграризму пояснювали суспільний розвиток, оцінювали соціально-економічні формації минулого й сучасності, розробляли проекти майбутнього суспільства і окреслювали шляхи їх реалізації [9, 3 – 4].

На думку О. Крапівіна і Ю. Бичихіна, в основі аграризму лежить визнання селянства єдиною верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті; переконання у необхідності у межах буржуазного парламентаризму за допомогою реформ удосконалити капіталізм зі збереженням приватної власності; надії на створення суспільства з рівномірно розподіленою дрібною власністю усупереч об'єктивним законам капіталістичного розвитку; прагнення до демократизації політичної системи. «За своєю сутністю, – розмірковують дослідники, – аграризм був негативною реакцією дрібнобуржуазної селянської стихії на процеси становлення монополістичного розвитку у зарубіжних слов'янських народів» [17, 69].

К. Галушко у ряді своїх праць по-різному трактує феномен аграризму. В публікації 2000 р. під аграризмом він розуміє справжній феномен першої третини XX ст., оригінальний продукт східноєвропейських соціально-економічних проблем. «Вчення аграризму наголошує на тому, – пише дослідник, – що селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу» [8, 164]. Дещо інше розуміння цього феномену, повторюючи попередні свої судження, К. Галушко демонструє у монографії 2002 р. Зокрема, аграристською доктриною він вважає оригінальну землеробську ідеологію, властиву для Центральної та Східної Європи, що проголошує політичний «сепаратизм» селян, окремішній селянський «третій» шлях (несоціалістичний і некапіталістичний) [10, 193 – 197].

В. Бурдяк, досліджуючи політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду, проаналізувала діяльність О. Стамболійського. Зокрема, історик звернула увагу на те, що отримавши парламентську більшість, він розпочав реалізацію програми аграризму. У розумінні дослідниці, аграризм – визнання особливої ролі селянства і сільського господарства у житті країни [19, 18].

В енциклопедичних виданнях також спостерігаємо різночитання цього феномену. Наприклад, у статті «Аграризм» 2003 р., уміщеній

у першому томі «Енциклопедії історії України», подано таке визначення цього явища: «Аграризм – політична доктрина низки селянських партій і рухів Центральної та Південно-Східної Європи 1900 – 30-х рр. Учення А. наголошує на тому, що селянство зосереджує в собі гол. позитивні цінності й якості сус-ва, є осердям стабільності д-ви й зберігачем нац. ідентичності і що вказані чесноти мають визначити його прихід до політ. влади...» [20].

Натомість фонд знань «Ломоносов» подає іншу інтерпретацію. Під аграризмом розуміє європейську суспільно-політичну течію кінця XIX – початку XX ст. Його сутність зводилася до того, щоб шляхом запровадження державою високих акцизних зборів на імпорту аграрну продукцію і зниження заробітної плати у промисловості відновити докризові високі ціни на продукти харчування, у такий спосіб допомогти вижити національному сільському господарству [21].

У «СЛОВНИКУ. ua» під аграризмом розуміється концепція, згідно з якою сільське населення, його спосіб життя та діяльності мають перевагу, порівняно зі способом життя та діяльністю інших верств населення [22]. Електронний ресурс «SciCenter. online» аграризм трактує як ідеологію популізму в «периферійних» країнах і регіонах Південно-Східної Європи, генеза котрої зумовлена особливостями політичної культури, конфесійною специфікою, соціальною структурою населення з переважанням у ній селянства [23]. Схоже тлумачення цього поняття міститься і в електронній версії «Енциклопедії соціології»: «Соціальна доктрина, що проголошує переваги землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами» [24].

Висновки. Отже, викладені вище та інші інтерпретації аграризму засвідчують різне тлумачення цього явища. Вважаємо це природним, беручи до уваги феноменальність аграризму, його багатогранність. Спільним у викладених вище визначеннях є те, що цей феномен розуміється, як селяноцентризм. Водночас, на нашу думку, згадані тлумачення дещо звужують сутність феномену аграризму, зводячи його розуміння до поглядів на селянство представників інших соціальних верств та до інструменту політики державного протекціонізму. Поза увагою залишається, наприклад, суб'єктивний компонент – власне селянський погляд на самих себе: аграризм як самоусвідомлення селянами самими себе, аграризм як селянська політична культура і політична свідомість, аграризм як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє.

Беручи до уваги причини появи аграризму, його феноменальність, дискусії навколо тлумачення, вважаємо за доцільне долучитися до обговорення значення цього феномену. На нашу думку, у широкому значенні центрально-південно-східноєвропейський аграризм другої половини XIX – першої третини XX ст. – цілісне соціокультурне явище, феномен історії країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст., зумовлений об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що

є об'єктом пізнання. У вужчому розумінні центрально-південно-східноєвропейський аграризм – система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів соціокультурного простору Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст., їх практична реалізація. Конкретизуючи вужче розуміння центрально-південно-східноєвропейського аграризму другої половини XIX – першої третини XX ст., констатуємо, що це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє; компонент суспільно-тартійно-політичної думки.

Список використаної літератури та джерел:

1. Корновенко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку XX ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. Український селянин. 2018. Вип.19. С. 45 – 49.
2. Farenij, I. The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropejsiyi Istorychnyi Visnyk*, 2019. № 10, P. 58-65.
3. Фареній І. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В.П. Данилова. Український селянин. 2014. Вир. 14. С. 162 – 166.
4. Holek R. Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation. *Historicky Casopis*. Volume 59, Issue 1, 2011, P. 3 – 32.
5. Bernstein, H. The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*, 2018, 45 (5 – 6), Pp. 1127 – 1150.
6. Sumpf A. The Russian peasant revolution. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*, 2017, 135 (3), Pages 102 – 116.
7. Finkel E., Gehlbach S., Kofanov D. (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 2017, 76 (3), P. 710 – 721.
8. Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. Український історичний збірник. 2000. № 2. С. 164 – 200.
9. Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. 240 с.
10. Галушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ : Темпора, 2002. 288 с.
11. Корновенко С. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. Український історичний журнал. 2017. № 4. С. 83 – 94.
12. Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. URL: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoie-voostanie-v-1902-godu-12119.html>
13. Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX века: по итогам международного круглого стола. URL: <http://www.civisbook.ru>
14. Польский земельный вопрос. Киевский день. 16. 5. 1920. № 2.
15. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ : Критика, 2004. 463 с.
16. Пичета В. История Чехии. Москва : Госполитиздат, 1947. 260 с. URL: <https://www.twirpx.com>; И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах. *Вечерние огни*. 11. 10. 1919. № 46.

17. Крапивин А., Бычихин Ю. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. Вісник Донецького університету, Серія Б: Гуманітарні науки. 1998. Вип. 2. С. 69 – 72.
18. Маковецкая Т., Покивайлова Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. Балканские исследования. – Вып. 9.: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Москва, 1984. URL: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>
19. Бурдяк В. Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2014. Т. 27–28. С. 16 – 22.
20. Галушко К. Аграризм. Енциклопедія історії України: Т.1: А-В Редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с.
21. Аграризм. Фонд знаній «Ломоносов». URL: <http://www.lomonosov-fond.ru/enc/ru/encyclopedia>
22. Аграризм. СЛОВНИК.ua. URL: www.slovnik.ua/index.php?swrd=АГРАРИЗМ
23. Аграризм. SciCenter.online. URL: <http://scicenter.online/stran-evropyi-istoriya-scicenter/tezaurus...>
24. Аграризм. Энциклопедия социологии. URL: <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/ АГРАРИЗМ>
- [Conservative against the background of the day: Vyacheslav Lypynsky and public opinion of the European “right”]. Kyiv : Tempora. [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S. (2017). Subiektnyi skladnyk ahrarnoho pytannia yak odna z peredumov Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. [Subjective component of the agrarian question as one of the preconditions of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical journal]*, 4, 83 – 94. [in Ukrainian].
12. Prostakov S. Setevoe krestyanskoe vosstanie v 1902 g. [Network peasant uprising in 1902]. Retrieved from <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-voosstanie-v-1902-godu-12119.html> [in Russian].
13. Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX века: по итогам международного круглого стола. Retrieved from <http://www.civisbook.ru> [in Russian].
14. Polski zemelnyy vopros. [Polish land question]. (1920). *Kievskiy den. [Kiev day]*, 2. [in Russian].
15. Vandysh, P. (2004). Tsina svobody. Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Evropy vid Serednovichchia do sohodennia. [The price of freedom. History of Central and Eastern Europe from the Middle Ages to the present]. Kyiv : Krytyka. [in Ukrainian].
16. Picheta, V. (1947). Istoriya Chehii. [History of the Czech Republic]. Moskva : Gospolitizdat. Retrieved from <https://www.twirpx.com> [in Russian]; I.O. (1919). Razreshenie zemelnogo voprosa v sosednih stranah. [Resolving the land issue in neighboring countries]. *Vechnie ogni. [Evening lights]*, 46. [in Russian].
17. Krapivin, A. & Byichihin, Yu. (1998). Agrarizm Dimitra Dragieva – vozhdya bolgarskih krestyan. [Agrarianism of Dimitar Dragiev - the leader of the Bulgarian peasants]. Visnik Donetskogo unversitetu, Seriya B: Gumanitarni nauki. [Bulletin of Donetsk University, Series B: Humanitarian Science], 2, 69 – 72. [in Russian].
18. Makovetskaya, T. & Pokivaylova, T. (1984). Krestyanskie partii v politicheskoy strukture Bolgarii i Rumiinii v pervoy chverti HH v. [Peasant parties in the political structure of Bulgaria and Romania in the first quarter of the 20th century]. *Balkanskie issledovaniya. – Vyip. 9.: Voprosy sotsialnoy, politicheskoy i kulturnoy istorii Yugo-Vostochnoy Evropyi. [Balkan Studies. - Issue. 9.: Issues of social, political and cultural history of South-Eastern Europe]*. Retrieved from <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html> [in Russian].
19. Burdiak, V. (2014). Politychnyi protses u Bolharii mizhvoiennoho periodu. [Political process in the Bulgarian interim period]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu. [Historical and Political Problems of Contemporary Svit]*, 27–28, 16–22. [in Ukrainian].
20. Halushko, K. (2003). Ahraryzm. [Agrarianism]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T.1: A-V. [Encyclopedia of History of Ukraine: Vol. 1: A-B]*. (Ed) V.A. Smolii ta in. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
21. Ahraryzm. [Agrarianism]. Entsyklopediia sotsyolohyy. [Knowledge Foundation «Lomonosov»]. Retrieved from <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/ AHRARYZM> [in Ukrainian].
22. Ahraryzm. [Agrarianism]. SLOVNYK.ua. [GLOVNIK.ua]. Retrieved from www.slovnik.ua/index.php?swrd=AHRARYZM [in Ukrainian].
23. Ahraryzm. [Agrarianism] SciCenter.online. Retrieved from <http://scicenter.online/stran-evropyi-istoriya-scicenter/tezaurus> [in Ukrainian].
24. Agrarianism. [Agrarianism]. Encyclopedia of Sociology. [Encyclopedia of Sociology]. Retrieved from <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/ АГРАРИЗМ> [in Ukrainian].

References:

1. Kornovenko, S. & Zemziulina, N. (2018). Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy. [Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainskyi selianyn]*, 19, 45 – 49. [in Ukrainian].
2. Farenii, I. (2019). The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropeysiy Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 10, 58-65. [in English]
3. Farenii, I. (2014). Pro pravomirnist kontseptsii «Velykoi selianskoi revoliutsii» V.P. Danylova. [On the legitimacy of the concept of “Great Peasant Revolution” VP Danilova]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 14, 162 – 166. [in Ukrainian].
4. Holec, R. (2011). Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation [Agraria demokracia ako pokus o tretiu cestu Stredoevropskej transformacie] *Historicky Casopis*, 59, 11, 3 – 32. [in English]
5. Bernstein, H. (2018). The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*, 45 (5 – 6), 1127 – 1150. [in English]
6. Sumpf A. (2017). The Russian peasant revolution [les revolutions du paysan russe]. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*, 135 (3), 102 – 116. [in English]
7. Finkel, E. & Gehlbach, S. & Kofanov, D. (2017). (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 76 (3), 710 – 721. [in English]
8. Halushko, K. (2000). «Khlіborobska ideolohiia» V. Lypynskoho u systemi skhidnoievropeiskoho ahraryzmu. [“Agricultural ideology” V. Lypynsky in the system of Eastern European agrarianism]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. [Ukrainian historical collection]*, 2, 164 – 200. [in Ukrainian].
9. Matveev, G. (1991). «Tretiy put»? Ideologiya agrarizma v Chehoslovakii i Polshe v mezhoenniy period. [“The third way”? The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period]. Moskva : Izd-vo Moskovskogo universiteta. [in Russian].
10. Halushko, K. (2002). Konservator na tli doby: Viacheslav Lypynskiy i suspilna dumka yevropeyskykh «pravyykh».

S. Kornovenko, V. Telvak

AGRARIANISM AS A PEASANT-CENTRIC PHENOMENON OF THE COUNTRIES OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – FIRST THIRD OF THE XX CENTURY: ORIGINS AND ESSENCE

Introduction. The second half of the XIX – first third of the XX century is a unique period of European history. Despite the fact that it is relatively short in time, it is extremely saturated with various socio-cultural transformations. These changes concerned not only the revolutionary upheavals of the European continent, but also the emergence of previously unknown phenomena, such as agrarianism. Questions in tune with the topic of our research were partially reflected in Ukrainian and foreign historiography.

Purpose. At the same time, given the phenomenal nature of European agrarianism, its unparalleled influence on the history of Central and South-Eastern Europe in the second half of the XIX – first third of the XIX century, it is important to study the preconditions of its appearance and essence. Guided by this, the authors of the article aim to explore the origins of agrarianism, to reveal its ideological and theoretical content.

Methods. The authors used a socio-cultural approach, as well as general scientific principles of historicism, science, objectivity, etc.

Results. The authors substantiate that the reasons for the emergence of agrarianism were as follows. First, the conflict between industrial and agricultural civilizations, which clearly became apparent in the second half of the XIX – early XX century under the conditions of modernization of agrarian-industrial countries and economies and their transformation into industrial-agrarian or close to them with the corresponding value transformation. Secondly, the development of the political culture of the agrarian nations themselves, which at that time were Polish, Czechoslovak, Romanian, Bulgarian, Ukrainian, and so on. The political cultures of Polish, Czechoslovak, Romanian, Bulgarian, Ukrainian, and other peasants underwent value modernization. In our opinion, there has been a significant socio-cultural shift in the collective and individual political culture and consciousness of the peasants – the transition from indifferent political culture and consciousness to activist. Third, the objective laws of development of the actual agrarian civilization, the formation of a qualitatively different peasantry in its depths. In the case of Ukraine – the peasant-ideoman – an active subject of history. The peasants gradually began to realize themselves as a separate community of the then socio-cultural imperial space. The unifying value was the “Idea of the Land”, its distribution on fair, in their understanding, principles.

The authors single out the following main key ideologues of agrarianism: uniqueness and indisputable value for mankind of spiritual, moral, cultural and social properties inherent in the peasantry and its labor; recognition of the peasantry as a stratum capable of playing an independent role in political life; not a capitalist, but a “separate” peasant way of society development, preservation of private property – small peasant property as its optimal regional variant and the basis of social progress, as well as the idea of a peasant cooperative state; the superiority of agriculture and rural life over industry and the city, as well as the peasantry over other social groups; the peasantry – the agricultural strata – concentrates in itself the basic positive values and qualities of society, is the foundation of the stability of the state and the bearer of national identity, and the above-mentioned virtues must determine its political power.

The authors substantiate that in a broad sense, agrarianism of the second half of the XIX – first third of the XX century – is a holistic socio-cultural phenomenon, a phenomenon in the history of Central and Southeastern Europe in the second half of the XIX – first third of the XX century, due to objective-subjective-subjective factors that are the object of cognition. In a narrower sense, agrarianism is a system of peasant-centric ideas of various subjects of the socio-cultural space of Central and South-Eastern Europe in the second half of the XIX – first third of the XX century, their practical implementation. Concretizing a narrower understanding of agrarianism of the second half of the XIX – first third of the XX century, we state that it is a system of ideas about peasants, peasants about themselves, about the peasantry as an active subject of history, capable of independent state-building; component of domestic economic policy aimed at solving the agrarian/peasant issue; as the peasants’ self-awareness of themselves, as the peasant’s political culture and political consciousness, as the realization in practice of the peasants’ hopes and ideas about their just future; component of socio- and party-political thought.

Originality. The results of the research obtained by the authors are scientifically significant and new. They significantly expand and supplement previous knowledge about agrarianism.

Conclusion. The authors see the prospects of the research in the study of Ukrainian agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the period of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921.

Key words: countries of Central and South-Eastern Europe, agrarian type of society, agrarianism, peasantry.

УДК 94:316.334.55](477)«1918»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Malynovska-Malynovsky

Т. В. Малиновська

кандидат історичних наук, завідувачка відділу рідкісних видань наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9336-9795>

Б. В. Малиновський

кандидат історичних наук, доцент
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НА МЕЖІ ЛІТА Й ОСЕНІ 1918 РОКУ: СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ

Статтю присвячено вивченню ставлення українського селянства до уряду гетьмана Павла Скоропадського. Розглянуто період завершення заходів із формування гетьманської адміністрації в центрі й на місцях, час початку її повноцінного функціонування. Зазначено, що в останні місяці літа та в перші місяці осені 1918 року суспільні настрої в Україні поступово ставали дедалі сприятливішими для гетьманської влади. Більшість сільського населення схилилася до визнання її легітимною або, принаймні, не виявляла до неї ворожості. Адміністрація Української Держави доклала зусиль для того, щоб забезпечити для себе доброзичливе ставлення громадян: долала корупцію, вела боротьбу зі злочинністю, здійснювала заходи, спрямовані на задоволення економічних інтересів селянства. Пріоритети діяльності уряду були спрямовані на відновлення умов для безпечного, впорядкованого життя і відповідали прагненням мас. Антиурядова опозиція, яка, вдаючись до збройної боротьби, порушувала лад,

повертала країну до насильства й не могла запропонувати суспільству нічого порівняно з тим, що йому дав або мав намір дати гетьманський уряд, була позбавлена широкої суспільної підтримки.

Ключові слова: українське селянство, Українська Держава, гетьман Павло Скоропадський, суспільна думка, суспільні настрої.

Постановка проблеми. Наприкінці літа 1918 р. у Подільській губернії відбувся великий антиурядовий збройний виступ. Повстання розпочалося 14 серпня в селі Кукавка Могилівського повіту. Численна й добре озброєна група повстанців вирушила з Кукавки в рейд по селах, сподіваючись підняти селянство на збройну боротьбу проти адміністрації гетьмана Павла Скоропадського. Вимоги учасників повстання передбачали повалення гетьманського уряду, відновлення Української Народної Республіки, вигнання з України військ Центральних держав, винищення великих землевласників, здійснення земельного поділу на користь селян.

Однак сподівання повстанців за допомогою цих гасел збути маси не виправдалися. Участь у виступі взяли головним чином ті, хто його готував, і то не всі. Позбавлене підтримки населення, повстанське військо, зазнавши під час просування теренами Могилівського, Ямпільського й Брацлавського повітів кількох поразок від урядових сил, повернулося до району Кукавки й там 25 серпня було остаточно розбите австро-угорськими підрозділами. «Несочувствие массы самого населения к восстанию явилось причиной тому, что таковое не разрослось и не приняло широких размеров», – зазначалося у матеріалах слідства, проведеного українськими правоохоронними органами після придушення виступу [1, 5].

Крім повстання в Могилівському повіті, збройні виступи проти гетьманського уряду в серпні 1918 р. відбулись і в інших частинах України. Жодне з них не мало широкої суспільної підтримки і всі вони були придушені. Антиурядовий збройний рух кінця літа 1918 р. був потужним (загальну кількість його учасників оцінюють у 80 тис. осіб [2, 105]), але аніж не всенародним, основна частина населення залишилась осторонь від нього або навіть взяла участь у його ліквідації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чому ж так сталося? Адже повстанці були впевнені, що їх гасла й народні очікування збігаються. У наукових працях, присвячених історії протигетьманського повстанського руху, це питання зазвичай залишають поза увагою або, попри очевидність, твердять про наявність у протигетьманської збройної опозиції широкої опори в масах, пояснюючи неуспіх повстанців лише їх слабкістю перед військами Центральних держав. Тільки в деяких наукових роботах наведені дані про негативне ставлення селян до противників гетьманського уряду (зокрема, у статтях Н. Ковальнової та І. Еткіної [3, 16, 17; 4, 366, 367]).

Спираючись на повідомлення гетьманських урядовців про суспільні настрої в Україні другої половини 1918 р., можна з'ясувати позицію українського селянства щодо дій повстанців і щодо

політики уряду та відповісти на питання, чому антиурядова збройна боротьба влітку 1918 р., попри сподівання її ініціаторів, охопила сотні й тисячі осіб, а не мільйони. У цьому й полягає **мета нашого дослідження**.

Виклад основного матеріалу. Очевидна відповідь на питання про те, що стримувало невдоволених гетьманським режимом людей від участі у спрямованих на його повалення діях, – це страх покарання. Антиурядові збройні виступи у травні й червні 1918 року були придушені з застосуванням жорстоких репресій і це вплинуло на суспільні настрої наступних місяців. «Население усвоило полученный урок», – писав у спогадах князь О. Голіцин, власник маєтку в Харківській губернії, голова комісії при міністерстві внутрішніх справ із підготовки закону про земське самоврядування [5, 475]. У селах, за словами О. Голіцина, відчували трепет: «У нас в Харькове ходил анекдот, что в деревнях достаточно водрузить на кол немецкую каску, чтобы внушить населению страх за невыполнение предписаний и распоряжений немецких воинских начальников» [5, 476].

Стверджуючи, що під владою гетьмана мешканцям України жилося добре («нормальные условия жизни, достаток, которым пользовалось население Украины, широкое развитие всех отраслей народного хозяйства»), О. Голіцин серед передумов політичної й економічної стабілізації виокремив ефективну охоронну діяльність військ Центральних держав («очистили все девять губерний Украины от большевиков, установили строгий порядок, поддерживали его неизменно до тех пор, пока не произошла революция у них на родине, сумели сразу внушить уважение населения к их распоряжениям и страх за послушание и обеспечили тем мир и спокойствие не только в городах, но и в деревнях») [5, 475].

Однак осторога була не єдиною й не головною причиною збереження лояльності. Більше значення, за спостереженням гетьманських урядовців, мало бажання мирного життя. Після жахів світової війни й потрясінь кризового періоду 1917 – початку 1918 р. більшість людей понад усе прагнула жити в безпеці, спокійно займатись буденними справами. Зазнавши лиха, суспільство навчилося цінувати порядок і громадянський мир. Підштовхнути маси до дій, пов'язаних із порушенням суспільного ладу, у середині 1918 р. було набагато важче, ніж у попередні роки.

Гасло «поглиблення революції» основну частину українського селянства вже не приваблювало. Навпаки, посилювалося жалкування за минулими часами. Стан речей, що існував за царя, коли діяли визначені норми й цих норм дотримувалися, коли влада поступово впроваджувала заходи з покращення становища селян, порівняно з революційним сум'яттям, виглядав дуже принадним. В атмосфері туги за минулим реставрагорський курс, запропонований народу України гетьманським урядом, у значній частині народу не лише не викликав неприйняття, а й знаходив підтримку.

Навіть та частина сільського населення, яка була вкрай незадоволена гетьманською владою, зазвичай не наважувалася вступати з нею у збройний конфлікт. Колишні військовослужбовці російської імператорської армії не для того в 1917 р. домагалися припинення війни (або й самовільно кидали фронт), щоб за кілька місяців знову стати до лав війська, на цей раз повстанського. Згідно з даними гетьманських службовців, задоволення своїх вимог вороже налаштовані до гетьмана представники селянства зазвичай очікували з боку сторонніх сил (більшовиків або Антанти), самі ж братись за зброю не поспішали.

За спостереженнями ад'ютанта Особливого відділу штабу гетьмана України полковника Григоровича, який влітку 1918 р. за дорученням керівництва відвідав Катеринославську й Харківську губернії, мешканці зазначених регіонів мали щодо гетьмана та його політики суперечливі думки.

Більшість становили ті, хто про продовження революційних перетворень і чути не хотіли, навпаки, прагнули повернути дореволюційні умови життя й підтримували гетьманський уряд, гадаючи, що він зможе забезпечити суспільно-політичну реставрацію («жаждет порядка и власти в какой бы то ни было форме, лишь бы их проявления были точны, ясны, тверды и больше чем охотно идут навстречу решительно всем мероприятиям правительства [Украинской] Державы [...] до предела утомлены предшествовавшими безначалием и отсутствием власти. Не все они являются сторонниками власти Пана Гетмана (например, низшие слои группы), но все готовы поддерживать ее всеми силами, чувствуя, что эта власть даст им и порядок, и законность, и отдых от большевистских переживаний»). До цієї групи належали всі, хто мав власність («так называемые “буржуазные элементы”»: интеллигенция, помещики, купцы, крестьяне – крупные и мелкие собственники, все, даже безземельные старики крестьяне, горожане и мелкие торговцы (лоточники)»).

Поміркованій більшості протистояла радикальна меншість – прихильники революційних партій. Ця суспільна категорія складалася переважно з промислових робітників, молоді й ветеранів світової війни – «главным образом (90 процентов) из фабричных рабочих, деревенской молодежи и бывших солдат из более молодых возрастов». Ці особи, за висновком Григоровича, становили значну загрозу для суспільства («развращенные банды, в большинстве случаев хорошо вооруженные, но недостаточно организованные, могущие служить хорошей пищей и пополнением для всевозможных, не организованных, большевистских выступлений но неспособных совершенно оказать мало-мальски серьезного сопротивления регулярным войскам»).

Між цими двома полярними спільнотами знаходилась ще одна. Її складали неможливі люди («низшие слои», «городской пролетариат»), піддатливі стороннім впливам («сильно подвержены влиянию наезжающих агитаторов, меняя свое настроение от обычно жаждущего твердой власти до резко революционной») [6, 2].

Спостереження Григоровича щодо розподілу суспільства на прихильну до гетьмана більшість і вороже налаштовану меншість збігалися з висновками інших гетьманських посадовців. Зокрема, керівник чернігівської губернської адміністрації М. Савицький у доповіді в МВС 12 липня зазначав: «Все население [Борзенского] уезда, как и везде, делится на два лагеря, стоящих на стороне принципа собственности и порядка, и на стороне большевиков и разбоя. Количество друзей порядка, конечно, больше, но они крайне напуганы и, боясь террора, не решаются открыто выступить против грабителей» [7, 243, 244].

Небажання людей брати до рук зброю, піддавати себе небезпеці, звісно, було вигідно владі – це зменшувало чисельність бунтівників. Але ця сприятлива для уряду обставина мала й зворотній бік. Вона означала: якщо влада гетьмана похитнеться, маси, загалом до нього прихильні, не стануть його боронити, більшість залишиться пасивною, буде вичікувати. Слабкість гетьманської держави у другій половині 1918 р. полягала не в тому, що в неї було багато ворогів, а в тому, що в неї не було багато відданих прибічників, готових вдатися до збройної боротьби.

Важливою складовою здійснюваної гетьманським урядом програми нормалізації суспільних відносин було відновлення великих господарств, раніше підданих руйнуванню. Представники влади зверталися до учасників погромів і земельних конфіскацій з закликами добровільно повернути власникам великих господарств їх майно й відшкодувати збитки. Новомосковський повітовий староста Х. Бойс-ав-Геннес, нагадуючи у своїй відозві до мешканців повіту про положення гетьманської «Грамоти до всього українського народу» (29 квітня 1918 р.), згідно з яким «безземельные будут удовлетворены за небольшие деньги с рассрочкой платежа», умовляв осіб, причетних до руйнування маєтків: «Войдите немедленно в соглашение с владельцами, пострадавшими от того, что Вы поддались на искушение и, послушав крикунов, воров и насильников, нарушили Божию заповедь “Не укради”» [8, 6].

Збираючи відомості про суспільні настрої, гетьманські чиновники переконалися у тому, що заклики до компромісу з поміщиками не залишалися безрезультатними. Поряд із селами, мешканці яких вперто не бажали розлучатися з привласненим майном, було багато таких, де погоджувалися на мирову. Чуже селяни віддавали неохоче й були, може, не проти заволодіти ним знову (за умови, що це буде безкарно), але в більшості випадків не хотіли заради цього майна вступати у збройну боротьбу з представниками влади.

Наголошуючи на відсутності в селян заколотних настроїв, проскурівський повітовий староста 3 вересня 1918 р. у листі до подільського губернського старости С. Кисельова стверджував: «Поголовное разоружение деревень давно уже произведено [...]. Все землевладельцы и арендаторы возвратились в свои имения и возобновили хозяйства, при чем ни в одном селе не было случая противодействия

со стороны крестьян. В большинстве случаев крестьяне возвратили землевладельцам разграбленный инвентарь и вошли в соглашение по поводу уплаты денег за разграбленное имущество, не достигнуто же соглашения лишь по тем имениям, где помещики запрашивают большие суммы и в тех случаях дела передаются на разрешение Земельно-Ликвидационной Комиссии. На совещании Начальников участков Державной Варты уезда, созванном мною 29 августа с. г., выяснено, что никаких выступлений со стороны крестьян не было, крестьяне везде признают новую власть и во всяком случае никаких недружелюбных выступлений против помещиков не делают» [9, 154, 155].

Подібною була ситуація й в інших регіонах України. Згаданий вище співробітник штабу гетьмана Григорович указував у своїй доповіді: «В некоторых местах Екатеринославской и Харьковской губ[ерний] крестьяне определенно заявляли, что они готовы выдать и оружие, и необходимые припасы [для вывозу в Центральні держави], но только представителям Украинской власти и там, где объезды волостей и сел (как например в Александровском уезде) производятся действительно Украинскими властями, почти совершенно нет враждебных выпадов со стороны крестьянства» [6, 1 зв.].

Характерною була також оцінка суспільних настроїв у Херсонській губернії, висловлена в доповіді директора Департаменту Державної варти П. Аккермана міністру внутрішніх справ (15 серпня 1918 року): «Хотя левыми социалистами-революционерами и ведется агитация, но таковая не встречает в массах сочувствия: положение выжидательное. Население, как бы отрезвляется и желает видеть в представителях власти на местах опору в праве и законе» [10, 46].

За відомостями представників влади, дрібних сільських власників більше турбували не спроби відібрати у них поміщицьке майно, а зазіхання на їх власні статки. Деякі поміщики, повернувшись після вступу в Україну австро-угорських і німецьких військ до своїх садиб, зруйнованих під час заворушень, створювали з найманців загони приватної варти або без відома української влади зверталися до військ Центральних держав і за допомогою цих сил (власної охорони та іноземних військових) примушували селян сплачувати компенсацію за завдану шкоду. Сума компенсації часто перевищувала дійсні збитки. Австро-угорські й німецькі війська крім того проводили ревізію збіжжя й інших продуктів, а також накладали великі штрафи за відмову здати зброю та за інші порушення. Іноді такі стягнення сягали величезних сум. Саме ці незаконні, свавільні практики викликали у селян найбільше обурення й створювали в їх середовищі підґрунтя для антиурядових настроїв.

Співробітник Особливого відділу Департаменту Державної варти Е. Летюхін після службового відрядження до Херсонської губернії рапортував своєму керівництву (20 липня 1918 р.): «Нельзя не отметить о вредных действиях некоторых земельных собственников, на народные массы, которые непомерными своими требованиями в возмещение

понесенных убытков терроризируют крестьян нанося ущерб столь необходимому в такой момент добровольному соглашению и это замечается по всей губернии. Некоторые землевладельцы приглашают Германские и Австрийские отряды и зачастую собираясь группами сами производят жестокие экзекуции, требуя взноса денег, возвращения зерна в таких колоссальных размерах, что сплошь и рядом является совершенно невыносимым для населения. Нельзя не отметить, что крупные землевладельцы не прибегают к таким мерам; что же касается мелких земельных собственников и особенно Немцев-Колонистов, то они пользуясь своим правом выжимают из населения громадные средства за понесенные убытки» [11, 47 зв., 48]. Щоб зміцнити своє становище й збільшити авторитет у суспільстві, зокрема й серед селян, уряд Української Держави мав використати подібні явища.

Наприкінці літа 1918 р. правоохоронна система Гетьманату зазнала значних змін, покликаних покращити її роботу. Нове керівництво міністерства внутрішніх справ на чолі з міністром І. Кістяківським і його заступником В. Рейнботом здійснило реорганізацію Державної варти, укомплектувало штат її співробітників, розробило для них службові нормативи [12, 180]. У серпні було видано інструкцію, що регулювала проведення правоохоронних акцій за участі військ Центральних держав й українських посадовців [13, 151, 152]. Також було вжито кроки, що мали покласти край самовільному здійсненню військами хлібозаготівлі. Ці починання мали позитивний результат, хоча повністю припинити самочинство іноземних військових так і не вдалося. Зокрема, й далі відбувалися самовільні ревізії, найбільші – в австро-угорській зоні дислокації, що дуже обурювало селян [7, 190, 196, 205, 211, 213, 221, 222].

Про зміст і наслідки вжитих міністерством заходів В. Рейнбот у спогадах писав: «Кистяковский и Рейнбот отстаивали точку зрения, что карательные экспедиции должны быть вовсе устранены или по крайней мере чтобы предпринимались по соглашению с уездными начальниками, которые лично или в лице своих помощников должны быть при отрядах [...]. Генерал Гренер [начальник штабу німецьких військ в Україні] согласился с доводами Кистяковского и Рейнбота. С этого времени карательные экспедиции почти прекратились. [...] Следует еще отметить, что [...] урегулирован был и порядок получения центральными державами продовольствия и некоторого сырья из Украины согласно мирному договору. Получение это в большинстве случаев шло [...] в первые месяцы гетмана по системе самоснабжения от населения и непосредственно из местных продовольственных складов с оплатой, правда, квитанциями. Такой способ осуществления договора влек за собою столкновение с населением, за ними кары и жестокое взаимное озлобление, а также уничтожал планомерность в деятельности Министерства продовольствия. Заинтересованные в упорядочении дела министры внутренних дел и продовольствия [...] обратились к ген. Гренеру, который по

их указанням дал циркулярное предписание, устанавливавшее безоговорочно за правило, чтобы ни один фунт продовольствия, ни один предмет снабжения не получался германскими частями или интендантством иначе, как по ордерам украинских органов Министерства продовольствия. Отныне конфликты были устранены» [14, 72, 73].

Усуваючи безлад, долаючи корупцію, гетьманська адміністрація зміцнювала підвалини свого урядування. Для все більшої кількості людей її перебування при владі ставало бажаним або, щонайменш, прийнятним. Павло Скоропадський зазначав у спогадах: «В сентябре и октябре месяце я был превосходно осведомлен, что делалось в левых украинских партиях. Должен сказать, что народ в своей большей части оставался совершенно спокоен [...]. У меня был небольшой, но прекрасно функционирующий аппарат, который мне давал вполне точные сведения о том, что делалось в самых низах народа, и там в общем было, совершенно ясно, обыкновенное недовольство некоторыми местными органами управления, но в общем, повторяю, ни озлобления, ни недовольства не было, лично я становился там популярным. Это достигалось именно тем порядком, который начал проникать и в деревню. Все те бесчинства, как со стороны деморализованной массы на селе, так и со стороны карательных отрядов, действующих вначале за свой страх, постепенно прекращались» [15, 292].

Повідомлення з регіонів, на яких ґрунтував свою думку гетьман, справді зображали благосну картину. Так, київський губернській староста П. Андріанов, здійснивши у вересні 1918 р. поїздки губернією, повідомляв міністру внутрішніх справ: «Місцеве населення, яке ще нещодавно виказувало співчуття повстанському руху і брало навіть у нього активну співучасть, після випадків суворої розправи з повстанцями вгамувалося і тепер прагне відновлення нормального трудового життя. Селяни сплячуть добровільні [добровільно?] податки, збори і недоліки за колишній час, висловлюють готовність замірятися з поміщиками, повертають нагробоване, платять за знищене майно. Лише невеликий відсоток населення ще вірить в перемогу більшовицьких задумів і вороже ставить до примиренного настрою широких мас. Встановлені більш радикальні засоби розвідки за сприянням нашої Державної варті і особливих агентів. Бандити відчули, що за ними стежать, і втратили колишній спокій. Досягнуто взаємодії між чинами Варті і Німецькими військами, що досить сприятливо впливає на встановлення порядку. Державна варта поступово конструється [...]. Загалом її роботу можна визнати доброю» [13, 155].

Покінчивши з порушеннями й зловживаннями, гетьманська адміністрація мала намір перейти до наступного етапу впорядкування суспільного життя – розпочати аграрну реформу на користь селянства. Мрію селян про добробут, забезпечений працею у власному господарстві, гетьманський уряд планував задовольнити поступово. Щойно отримавши владу, гетьман виконав одну з обіцянок, що спонукали дрібних земельних власників підтримати його як претендента на роль правителя України, –

відновив скасоване Центральною Радою право приватної власності на землю. Виконання іншої обіцянки – збільшити селянське землеволодіння – було відкладене до часу заспокоєння країни. Закон про примусове вилучення земель великих господарств і передачу їх селянам був готовий на початку листопада 1918 р. Його впровадження мало остаточно примирити гетьманський режим із частиною селянства, яка була невдоволена ним.

Отже, заклики до збройної боротьби не знаходили відгуку в основній масі сільського населення, оскільки гасла, які висували повстанці, або не відповідали прагненням більшості селян (вимога усупільнити землю, усіх зрівняти), або тією чи іншою мірою вже здійснювалися гетьманськими посадовцями (вимоги припинити свавілля й необґрунтовані репресії, наділити землею за рахунок неселянського землеволодіння). Своїми діями повстанці завдавали шкоди українському суспільству й Українській Державі, порушували лад і спокій, яких жадала більшість звичайних людей.

Пункт повстанської програми про необхідність усунення гетьмана від влади з огляду на те, що його режим начебто був русифікаторським і недемократичним, також не міг надихнути маси на боротьбу, бо їм це було неважливо. Селянська більшість була готова підтримати будь-який уряд, здатний забезпечити порядок і задовольнити вимоги щодо надання додаткової землі, незалежно від національного характеру цієї влади або ступені її відповідності стандартам демократії [16, 79, 80].

На початку осені 1918 р. гетьманська держава виглядала міцною й усталеною. «Ничто не предвещало надвигающуюся грозу и близкое крушение режима [...] все были далеки даже от мысли, что власть Гетмана недолговечна», – писав про цей час О. Голіцин [5, 474]. Сам П. Скоропадський вважав тоді, що біди вже позаду, що заснована ним держава збережеться й буде успішно розвиватися. «Он более чем когда-либо верил в свое дело», – зазначав у спогадах генерал П. Врангель, який у серпні 1918 р. мав із гетьманом кілька розмов [17, 108].

Основною причиною певного відчуження між гетьманським урядом і українським селянством урядовці вважали не вади своєї політики, а недостатню поінформованість суспільства про завдання й пріоритети цієї політики. Гетьману, на його переконання, більше за все шкодило те, що про його дійсну програму управління в народі знали мало й приписували йому задуми, яких він насправді не мав.

У мемуарах гетьман згадував про недоліки урядової інформаційної діяльності як про одну із своїх найсуттєвіших політичних помилок: «Скажу, что наше правительство в одной очень важной отрасли государственного управления было возмутительно слабо и бездарно. Я эту ошибку начал исправлять, но поздно. Я хочу указать на то, что народонаселение совершенно не было осведомлено о нашей работе. Пресса и какая-либо пропаганда совершенно отсутствовали. У меня это

дело совершенно не клеилось, несмотря на то, что я с первого же дня моего управления страной отдавал себе отчет в значении прессы и, вообще, правильной постановки пропаганды наших идей» [15, 219].

Упущення в сфері пропаганди й їх згубні наслідки були очевидними для усіх представників державної адміністрації, що вивчали суспільну думку. У своїй доповіді про суспільні настрої у Катеринославській і Харківській губерніях співробітник Особливого відділу штабу гетьмана Григорович писав: «На все издаваемое правительством [Украинской Державы] приказы и законы народ смотрит как на нечто преходящее, не имеющее цены. Но проистекает это не из упорного непризнания существующей власти, а, во-первых, из очень малой осведомленности народа в происшедшем и происходящих событиях и, во-вторых, из того, что только в очень недавнее время народ (в особенности в деревнях удаленных от административных центров) стал видеть воочию представителей теперь существующей власти [...]. Таким образом если бы явилась возможность шире оповещать население о всяких новых положениях и законах через посредство Украинской власти, чаще показываться в глаза массам дабы они действительно видели и чувствовали присутствие новой, теперешней власти, – власти твердой, о которой мечтает не менее $\frac{3}{4}$ населения – все это, не смотря на ведущуюся большевистскую пропаганду, значительно способствовало бы общему успокоению народа» [6, 1 зв.].

У пропагандистській війні гетьманська влада програвала своїм супротивникам, особливо більшовикам, які були дуже вправні в боротьбі за умі. У радянській Росії пропаганда була одним із головних стовпів влади. У доповіді міністру внутрішніх справ директора Департаменту Державної варті П. Аккермана (20 серпня 1918 року) зазначалось: «Нельзя не обратить внимания на действия большевистской власти в России, которая отлично сознала, что печатное слово все еще имеет неотразимое впечатление на малокультурные массы, каковыми являются русские рабочие и крестьяне и потому применяет систему пропаганды, путем издания соответствующих воззваний и разного рода прокламаций и листов, коими заклеены все стены и заборы в городах и селах». Керівник Державної варті пропонував робити те саме й у гетьманській державі – «засыпать всю Украину такими же воззваниями и листками чисто агитационного противобольшевистского характера, с указанием в популярных выражениях на то, что ныне существующая власть все силы кладет на восстановление нормального государственного порядка и гражданской свободы для населения Украины» [18, 230].

Можливо, доповідаючи про поступове заспокоєння села, гетьманські урядовці видавали бажане за дійсне, помилялися самі й вводили в оману своє керівництво (з гетьманом включно)? Однак свідчення сторонніх спостерігачів теж містили заспокійливі оцінки. Український суспільний діяч Є. Чикаленко, відвідавши у вересні 1918 р. свій

масток на Херсонщині, отримав від спілкування з селянами ті ж враження, що й представники гетьманської адміністрації.

Стосовно позиції селянства Є. Чикаленко зробив такі висновки:

- селянство було розколоте на дві частини – прихильників революції (незаможники, «голота», а також колишні фронтовики, члени «солдатських комітетів», які власникам «загрожували одібрати все, бо вони на війні кров проливали, а буржуї дома наживались») та її противників (усі решта);

- господарям насамперед була потрібна міцна влада, здатна захистити їх самих і їх майно від будь-яких посягань («раді австрійцям і кажуть, що якби вони забарились на який місяць, то до весни [1918 року] солдатські комітети чисто розграбували б всіх [...], що коли, борони Боже, австрійці підуть собі, то зараз же не тільки економії, а й всіх маючих людей голота розграбує і пустить димом»);

- власники господарств відчували тугу за часами, коли існували визначеність і стабільність («заможні кажуть, що за царя було лучче, бо тоді був якийсь порядок»);

- селяни найбільше турбували господарські справи, а всі інші питання, зокрема, питання про розвиток національної культури й національної державності, не мали для них великого значення («до України і всього українського ставляться байдуже, а большевицькі настроєна голота, то й вороже, бо [гетьманська] Україна одібрала у них землю і заставила платити панам збитки, які пороблені селянами з дозволу і наказу большевицького уряду»);

- селяни, невдоволені відновленням великого землеволодіння, вітали би встановлення будь-якого режиму, аби тільки він погодився передати їм землю мажків (незаможна верства «сподівається, що знов прийдуть чи большевики, чи англічани і дадуть землю, звичайно, дурно, а заможніші покладають надії на те, що австрійці примусять панів продати їм землю, бо так казав німецький комендант») [19, 112, 113].

Висновки. В останні місяці літа й в перші місяці осені 1918 р. суспільні настрої в Україні поступово ставали дедалі сприятливішими для гетьманської влади. Більшість сільського населення схилилася до визнання її легітимною або, принаймні, не виявляла до неї ворожості. Заходи гетьманського уряду відповідали інтересам і потребам селянства. Адміністрація Української Держави долала корупцію й вела успішну боротьбу зі злочинністю. Завдяки зусиллям гетьманських урядовців в Україні відновлювалися умови для безпечного, впорядкованого життя. Уряд був готовий розпочати аграрну реформу, спрямовану на задоволення головної вимоги селянства – надати йому додаткові землі. Антиурядова опозиція, яка, вдаючись до збройної боротьби, порушувала лад, знову затягувала країну в насильство й при цьому не могла запропонувати суспільству нічого порівняно з тим, що йому дав або мав намір дати гетьманський уряд, була позбавлена значної суспільної підтримки.

Список використаної літератури та джерел:

1. Центральний державний історичний архів України (Київ). Ф.419, Оп. 1, Спр. 7307.
2. Тичина В.С. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. Харків: Вид-во Харківського університету, 1968. 284 с.
3. Ковальова Н.А. Чернігівське повстання 1918 р.: спроба реалізації більшовицької ідеї селянської революції. Український селянин. 2019. Вип. 22. С. 15–19.
4. Еткіна І. Селянські повстання в Чернігівській губернії у 1918 р.: причини та спрямованість. Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 363–368.
5. Голицын А.Д. Воспоминания. Москва: Русский путь, 2008. 608 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2311, Оп. 1, Спр. 117.
7. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918–1920) / упорядкував В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2017. 336 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2311, Оп. 1, Спр.4
9. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 286 с.
10. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922) / упорядкував В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2019. 349 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 1216, Оп. 1, Спр.77.
12. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. Київ: Темпора, 2002. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. 352 с.
13. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000. 462 с.
14. Гетман П.П. Скоропадський. Україна на переломі. 1918 год: Сборник документов. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 1087 с.
15. Скоропадський П.П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 495 с.
16. Малиновський Б.В. Збройне протистояння в українському селі 1918 року (від Брестського миру до проголошення Директорії УНР). Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 59–99.
17. Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). Москва: Terra, 1992. Ч.1. 544 с.
18. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Київ, 2012. Т.1. Міністерство внутрішніх справ за доби УНР та Української Держави (1917–1920 рр.). 686 с.
19. Чикаленко Є. Щоденник. Київ: Темпора, 2004. Т. 2.(1918–1919). 464 с.
- uprisings in the Chernihiv province in 1918: causes and direction]. *Siveryans'kyj litopy's (Severyansky chronicle)*, 1–2, 363–368. [in Ukrainian].
5. Golitsyn, A.D. (2008). *Vospominaniya*. [Memories]. Moscow: Russian Way. [in Russian].
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine (n.d.)], coll. 2311, aids 1, fol. 117. [in Russian].
7. Kavunnik, V. (Ed.). (2017). *Arkhiv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Spravozdannia huberniialnykh starost i komisariiv (1918–1920)*. [The Archives of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Reports of provincial elders and commissars (1918–1920)]. Kyiv: Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after M.S.Hrushevskiy. [in Ukrainian, in Russian].
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine. (n.d.)], coll. 2311, aids 1, foll. 4. [in Russian].
9. Podil'skyi hubernskiy starosta Serhii Kyselov (1877–1937) u dokumentakh epokhy. [Podolsk provincial mayor Sergei Kiselyov (1877–1937) in the documents of the era]. (2016). Vinnytsia: Nilan-LTD. [in Ukrainian, in Russian].
10. Kavunnyk, V. (Ed.). (2019). *Arkhiv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Dopovidi dyektoriv departamentiv ta ahentiv (cherven 1918 – sichen 1922)*. [Archives of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Reports of directors of departments and agents (June 1918 – January 1922)]. Kyiv: Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after M.S.Hrushevskiy. [in Ukrainian, in Russian].
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine. (n.d.)], coll. 1216, aids 1, fol. 77. [in Russian].
12. Doroshenko, D.I. (2002). *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr.* [History of Ukraine 1917–1923]. Vol. 2. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
13. Timoshchuk, O.V. (2000). *Okhoronnyi aparat Ukrainskoi Derzhavy (kviten–hruden 1918 r.)*. [Security apparatus of the Ukrainian State (April–December 1918)]. Kharkiv: University of Internal Affairs Publishing House. [in Ukrainian].
14. Hetman P.P. Skoropadsky, *Ukraina na perelome. 1918 god*. [Ukraine is at a turning point. 1918]: Collection of documents. (2014). Moscow: Political Encyclopedia. [in Russian].
15. Skoropadsky, P.P. (1995). *Sphody. Kinets 1917–hruden 1918*. [Memories]. The end of 1917 – December 1918. Kyiv; Philadelphia. [in Russian].
16. Malinovskiy, B.V. (2017). *Zbroine protystoiannia v ukrainskomu seli 1918 roku (vid Brestskoho myru do proholoshennia Dyrektorii UNR)*. [Armed confrontation in the Ukrainian countryside in 1918 (from the Brest Peace to the proclamation of the Directory of the Ukrainian People's Republic)]. *Vijna z derzhavoyu chy` za derzhavu? Selyans'ky`j povstans'ky`j rux v Ukrayini 1917–1921 rokiv* (War with the state or for the state? Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921). Kharkiv: Family Leisure Club, 59–99. [in Ukrainian].
17. Wrangel, P.N. (1992). *Vospominaniya. Yuzhnyiy front (noyabr 1916 g. – noyabr 1920 g.)*. [Memories. Southern Front (November 1916 – November 1920)]. Moscow: Terra. [in Russian].
18. Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy: podii, kerivnyky, dokumenty ta materialy (1917–2017 rr.). [Ministry of Internal Affairs of Ukraine: events, leaders, documents and materials (1917–2017)] (2012). Vol.1. Kyiv. [in Ukrainian, in Russian].
19. Chikalenko, E. (2004). *Shchodennyk*. [Diary]. Vol. 2. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

References:

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv)]. (n.d.), coll.419, aids 1, fol. 7307. [in Russian].
2. Tychna, V.E. (1968). *Borotba proty nimetskykh okupantiv i vnutrishnoi kontrrevoliutsii na Ukraini u 1918 rotsi*. [The struggle against the German occupiers and the internal counterrevolution in Ukraine in 1918]. Kharkiv: Kharkiv University Press. [in Ukrainian].
3. Kovaleva, N.A. (2019). *Chernihivske povstannia 1918 r.: spoba realizatsii bilshovytskoi idei selianskoi revoliutsii*. [The Chernihiv Uprising of 1918: An Attempt to Realize the Bolshevik Idea of the Peasant Revolution]. *Ukrayins'ky`j selyany`n (Ukrainian peasant)*, 22, 15–19. [in Ukrainian].
4. Etkina, I. (2018). *Selianski povstannia v Chernihivskii hubernii u 1918 r.: prychny ta spriamovanist*. [Peasant

T. Malynovska, B. Malynovsky

UKRAINIAN VILLAGE IN SUMMER AND AUTUMN OF 1918: PUBLIC MOODS

Introduction. In August 1918, armed protests against the Hetman's government took place in different parts of Ukraine. The slogans of the participants in the uprisings provided for the overthrow of the hetman's regime, expulsion of the troops of the Central Powers from Ukraine, destruction of large landowners, and redistribution of land in favour of the peasants.

None of these uprisings had a broad social base, and they were all suppressed. The anti-government armed movement in the late summer of 1918 was powerful (the total number of its participants is estimated at 80,000 people), but by no means nationwide – the majority of population stayed away from it or even took part in government actions to eliminate it.

Why did this happen? After all, the rebels were sure that their slogans and people's expectations coincided. Based on the information of the hetman's officials about the public mood of the second half of 1918, it is possible to find out the position of the Ukrainian peasantry regarding the actions of the insurgents and government policy, to answer the question why the anti-government armed struggle in the summer of 1918, contrary to the expectations of its initiators, engulfed hundreds and thousands of people, and not millions. This is the **purpose** of the study.

Results. Fear of punishment is the obvious answer to the question of what kept people who were dissatisfied with the hetman regime from participating in the actions aimed at overthrowing it. However, caution was not the only or main reason for maintaining loyalty. The desire for a peaceful life was of greater importance. After the horrors of the world war and the upheavals of the crisis period of 1917 – early 1918, the overwhelming majority of people sought to live in safety most of all and to deal calmly with everyday life.

The slogan "deepening the revolution" no longer attracted the bulk of the Ukrainian peasantry. On the contrary, regret for the past was spreading. The state of affairs that existed under the tsar, when certain norms were in effect and these norms were adhered to, when the authorities gradually introduced measures to improve the situation of the peasants, looked very attractive in comparison with the revolutionary turmoil.

Even that part of the rural population, which was extremely dissatisfied with the hetman's power, did not dare to enter into an armed conflict with it. Representatives of the peasantry, hostile to the hetman, usually expected the realization of their aspirations from outside forces (the Bolsheviks or the Entente), but they themselves were in no hurry to take up arms.

The unwillingness of people to take up arms, to expose themselves to danger, of course, was beneficial to the authorities – it reduced the number of rebels. But this circumstance, favourable for the government, had a downside. It meant that if the power of the hetman was shaken, the masses, which were generally supportive of him, would not defend him, the majority would remain

passive and would wait. The weakness of the hetman state in the second half of 1918 was not that it had many enemies, but that it did not have many faithful supporters.

At the end of the summer of 1918, the Hetmanate's law enforcement system underwent significant changes to improve its work. The leadership of the Ministry of Internal Affairs reorganized the State Guard (police), staffed its staff, and developed service standards for them. These initiatives had a positive result. By eliminating chaos and overcoming corruption, the hetman's administration strengthened the foundations of its government. For more and more people, its stay in power became desirable or at least acceptable.

Having put an end to violations and abuses, the Hetman's administration intended to move on to the next stage in improvement of public life – to begin land reform in favour of the peasantry. The law on forced seizure of lands from large farms and their transfer to the peasants was ready in early November 1918. Its implementation was to finally reconcile the hetman's regime with the part of the peasantry opposed to it.

Thus, calls for armed struggle did not resonate with the majority of the rural population, since the slogans put forward by the insurgents either did not meet the aspirations of the majority of peasants (demand to socialize the land, to equalize everyone), or to some extent had been already carried out by hetman officials (demands to stop arbitrariness and unjustified repressions, to allot land at the expense of non-peasant land tenure). By their actions, the insurgents harmed Ukrainian society and the Ukrainian state.

The point of the insurgent program about the need to remove the hetman from power since the regime seemed to be russificationist and undemocratic, could not inspire the masses to fight, because it did not matter to them. The peasant majority was ready to support any government capable of maintaining order and meeting the demands for additional land, regardless of national nature of that power or the degree to which it met the standards of democracy.

Conclusions. In the last months of summer and in the first months of autumn 1918, public mood in Ukraine gradually became more and more favourable to the hetman's government. The majority of rural population was inclined to recognize it as legitimate, or at least was not hostile to it. The governing bodies of the Ukrainian state overcame corruption, waged a successful fight against crime, and carried out measures aimed at satisfying the economic interests of the peasantry. The purpose of the government's activity – to restore the conditions for a safe, orderly life in Ukraine – was in line with society's aspirations. The anti-government opposition, which, by resorting to armed struggle, disturbed the order, returned the country to a situation of violence and at the same time could offer nothing to the society compared to what the hetman's government had already given or intended to give, was deprived of mass support.

Keywords: Ukrainian peasantry, the Ukrainian State, Hetman Pavel Skoropadsky, public opinion, public mood.

УДК 94(477)338.439.63«1932/1933»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Markova-Sheremeta

С. В. Маркова

доктор історичних наук, доцент,
директор філіалу «Інститут дослідження
Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>

Л. О. Шеремета

методист філіалу «Інститут дослідження
Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2972-9578>

ВІТАЛЬНА ТРАВМА ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ: ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ «НЕТРАДИЦІЙНОГО» ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНЦІВ

У статті проаналізовано 86 спогадів очевидців Голодомору-геноциду – злочину комуністичного тоталітарного режиму – та проведено опитування 26 представників третього, післяголодоморного, покоління (онуків тих, хто пережив Голодомор) з метою узагальнення інформації про «нетрадиційне» харчування українців у 1932–1933 рр. Доведено, що у роки Голодомору-геноциду відбулася руйнація традиційного харчування українців, які змушені були харчуватися сурогатами, листям, жолудями, бур'янами, гнилою городиною, лушпинням, різними тваринами (птахами, жабами, котами, собаками), а також дохлими тваринами. Споживання таких «продуктів» викликало найтяжчі шлункові захворювання і навіть смертельні отруєння. Від голоду в українців ставалися психічні розлади, затьмарювалася свідомість, порушувалося мислення, воля, пам'ять; змінювалася поведінка.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, «нетрадиційне» харчування, їжа, українці, морально-психологічні наслідки.

Постановка проблеми. Найважливішим видом соціальної пам'яті є пам'ять нації про своє минуле. Вона сублімується у пам'ять кожного про своє минуле, рід, батьків, дитинство і мозок змушує нас пропрацювати травмуючі події роду, щоб якісно жити далі. На жаль, ні соціальної, ні психологічної допомоги жертви Голодомору-геноциду не отримали ні в першому, ні в другому, ні в третьому поколіннях. Діти й онуки тих, хто пережив і не пережив Голодомор-геноцид найчастіше знали про родинні трагедії, але комуністичний тоталітарний режим призвичаїв людей мовчати, не проговорювати вголос, «аби не було гірше». Люди пошепки переповідали, як у 1932–1933 рр. їли котів і собак, лушили жуків, варили м'ясо птахів, обдирали та їли кору дерев, вживали м'ясо здохлих тварин. Опитані свідки із соромом зауважували, що це «нетрадиційна» українська їжа, але «інакше би померли». Хтось до глибокої старості купував харчі «на чорний день», а в когось у родині продукти харчування накопичують і досі. Мабуть, колективна травма українців так і залишилася для кожного окремою, індивідуальною і непропрацьованою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Харчування українців у роки Голодомору-геноциду дослідили такі науковці: М. Бондаренко

[1], О. Брайченко [2], М. Вавринчук і С. Маркова [3], Г. Капустян [4], Ю. Коцур [5], Г. Медведчук [6], О. Різників [7], О. Стасюк [8]. Проте згадана проблематика потребує подальшого вивчення та систематизації.

Мета статті – дослідити історико-психологічний аспект «нетрадиційного» харчування українців; морально-психологічні наслідки примусового позбавлення українців продуктів харчування у роки Голодомору-геноциду. Для досягнення поставленої мети застосовано антропосоціокультурний, соціокультурний, теоретико-методологічні підходи, а також історико-психологічний, історико-порівняльний методи; аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу. На початку 1930-х років влада спровокувала в українських селян постійний стан фрустрації, що супроводжувався гнівом, відчаєм, почуттям провини, втратою контролю над собою. У людей від голоду ставалися психічні розлади, затьмарювалася свідомість, порушувалося мислення, воля, пам'ять, змінювалася поведінка. Морально-психологічними наслідками стали спотворення світосприйняття, руйнація традиційних українських цінностей.

Навоколишня дійсність викликала у частини людей панічний страх. Інтенсивність психологічної кризи зростала поступово, з підвищенням конфліктної напруги, яка досягла апогею взимку 1932–1933 рр., коли українці зрозуміли непереборність тогочасного становища [9, 309].

Українські селяни опинилися у блоkadі, спричиненій низкою політичних рішень комуністичного тоталітарного режиму. Відсутність паспортів у селян, занесення на «чорні дошки» тих, хто не виконав план хлібозаготівель, заборона торгівлі, суди «трійок» позбавили українців останніх ілюзій щодо можливості врятуватися. Традиційні форми ведення сільського господарства були зруйновані, нові – результатів не давали. Фактична вартість трудодня колгоспника у перерахуванні на готівку була мізерною і не покривала навіть мінімальних потреб селян. Одноосібники взагалі нічого не отримували [3, 117–118].

Селян-власників поставили в умови, коли протягом 22 місяців вони мали існувати без харчів і державної допомоги. У людей зник механізм психологічного захисту та зросло прагнення «будь-якою ціною» врятуватися. У більшості проаналізованих свідчень очевидців Голодомору-геноциду йдеться про те, що, аби вижити, люди змушені були харчуватися сурогатами, листям, жолудями, бур'янами, гнилою городиною, лушпинням, різними дрібними тваринами: птахами, жабами, котами, собаками, а також дохлими тваринами. Так, наприклад, згадує очевидиця Голодомору-геноциду Тетяна Шкуратова (1906 р. н.): «Люди в той час були як тварини: їли все, що росло на землі, на деревах, і навіть гризли дерева або здирали з кленів, липи кору. Коза і та не їла б усього того, що їла я» [1, 36]. «За життя боролися, як могли: збирали колоски, буряки, рвали щир, кропиву, лободу. Варили з цього кашу, пекли плецики. А якщо де здохла коняка, то за возом йшли люди, аби з'їсти здохлячого м'яса», – розповідала Параска

Никифорівна Молчанюк (1923 р. н.) [10, 55]. У с. Івашинець «двоє подохлих коней колгоспники з'їли, забрали прямо зі шкурою» [11]. «Пам'ятаю, якось на бригаді пропав здоровенний віл, від чого – невідомо. Бригадир наказав відвезти цього вола на скотомогильник. Тільки трохи від'їхали від села, аж чують крики: “Стій!” – біжать діти, жінки, чоловіки. Їздові зупинилися, підбігли люди і почали шматувати вола: той ножем відрізає шматок м'яса, інший – сокирою відрубав... На слова їздових, що ніхто не знає, від чого здох оцей віл, люди відповідали, що і їм теж скоро здихати. На скотомогильник везти було вже нічого» – згадував очевидець Голодомору-геноциду Андрій Омелянович Бондаренко (1899 р. н.) [1, 24].

Українські селяни блукали полями, шукали кукурудзяні качани, залишки картоплі, вкопували гнилу городину, діставали із минулорічних скрит гречану полову, на смітниках збирали лущиння, у ставках ловили жаб і жарили їх в грубах, розривали скотомогильники (відкопували кінські трупи, з'їдали їх та хворіли на сип), якщо вони не охоронялися, нападали на кагати буряків, гуральні.

У значній частині проаналізованих свідчень очевидці розповідають про те, що в селах люди через голод виловили усіх котів і собак і, щоб вижити, варили м'ясний «холодець» з їхніх голів. Олександра Костянтинівна Мазур (1926 р. н.) розповіла: «Копали корінь очерету, а також з мишію варили кашу, але вона дуже тріщала під зубами. Ловили собак і також їли – люди, як могли, так виживали» [12, 112]. Люди, які жили біля водойм (річок, ставків, озер) рятувалися тим, що біля них росло та що люди могли виловити. Так, Зінаїда Фрезантівна Стадніцька (1924 р. н.) засвідчила, як рятувалася її сім'я: «У теплу пору року брат пірнав у річку і шукав шкойки (великі ракушки) у середині шкойки було щось схоже на куряче м'ясо. Мама його перемішувала із полином, щавельом чи дурманом і випікала котлети, якими рятувалися. Із приходом зими життя стало нестерпним, шкойок не було, бо Дністер замерз, приходилося шукати на городі падалішну гнилу картоплю, з під снігу виривати бур'яни і варити кандьор (суп)» [13, 19]. Клавдія Іванівна Піддубняк згадувала, що її сім'я їла «із очерету шпичаки» [14, 122].

Українці, які жили біля лісів, ходили збирати «лісові ягоди, жолуді» [15]. У спогадах очевидців досить часто зустрічається така «страва» як «ліпненики з жолудів». Проте й ця «їжа» була доступна не всім, адже із жолудів потрібно було зробити борошно, а для цього мали бути жорна, які у людей конфісковували.

Під час проведення IV Міжнародної науково-практичної конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду», яка відбулася 19 листопада 2020 р. в Інституті дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду, викладачі Хмельницького торговельно-економічного коледжу КНТЕУ А. Матвеев, Г. Низенко, Н. Франків та О. Янюк презентували дослідження на тему «“Їдло” українських селян у період Голодомору 1932–1933 рр.: страви, що рятували українців» та передали приготовлені страви (як

експонати) до Національного музею Голодомору-геноциду. Науковці приготували «страви», які змушені були їсти українці у 1932–1933 рр., аби вижити.

Рис 1. Рецепт і зовнішній вигляд «Ліпнеників із жолудів»

Джерело: фотографії з Інституту дослідження Голодомору

В усіх 86 проаналізованих свідченнях очевидців Голодомору-геноциду зазначено, що люди в їжу вживали листя та бур'яни. Уляна Севастьянівна Артюх (1922 р. н.) так згадує своє дитинство: «Я добре лазила по деревах. Не було такого дерева, щоб я не залізла! Це допомагало мені швидко нарвати листя на дереві, бо внизу його вже не було – обривали люди. Зривала листя із клена, береста (його цвіт – теж), липи, з усіх плодкових дерев. Також брала котики лози, сережки верби, їх молоде листя. Обдирали і їли клей із вишень, слив, збирали кісточки цих дерев, шукали під деревами минулорічні гнилі яблука, засохлі сливи і вишні. З гілок клена і липи обдирали кору. Все це сушилося в печі, перетиралося. Мати з цього “борошна” пекла коржики» [1, 22]. Салавета Демидівна Харченко (1902 р. н.) розповідала, що в 1932–1933 рр. їли «бур'ян, жом кислий, патуку, шолуху, листя з липи» [16, 72].

Доведені до відчаю Голодомором люди кришили солому на дрібненьку січку і разом із просяною та гречаною половиною, корою з дерева товкли в ступі. Все це змішували з лущинням від картоплі, із цієї суміші пекли «хліб» або коржики-маторженики, споживання яких викликало найтяжчі шлункові захворювання і навіть смертельні отруєння. Із суміші бур'янів пекли «оладки», «сосяшники»; із сушеного товченого листя берестка – «чуряки»; із потовченого коріння рогози – «млинці», котрі були нудотно солодкими й терпкими, і їх потрібно було запивати водою. Пекли «липанки» із цвіту акації, «гречушки» – з гнилої картоплі, гречаної полови. Рідше – «млинці» із потовчених кукурудзяних качанів, адже вони надзвичайно важко засвоювалися організмом. Із сушеного цвіту конюшини – «пампушки», із кори дерев – «паляниці». Українців рятувало листя кропиви та подорожника, але його ще потрібно було дочекатися.

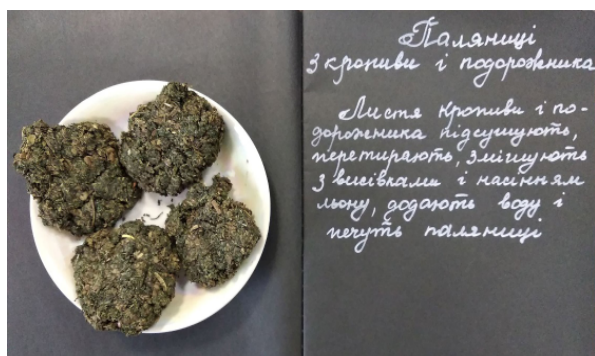

Рис 2. Рецепт і зовнішній вигляд «Палаючи з кропиви і подорожника»

Джерело: фотографії з Інституту дослідження Голодомору

Також українці варили вишневі, малинові, смородинові гілки, додавали сіль і пили відвар, який частково тамував відчуття голоду. Біля спиртзаводів у глибоких ямах зберігалися залишки переробки пшениці і ячменю (барда), нею годували худобу, у голодні тридцять її споживали люди.

Рідкими стравами українських селян голодних 1930-их років найчастіше були «похльобка із соєвого або іншого борошна» [17, 102]. Супи варили з кропиви та картопляного лушпиння, із картопляної зав'язі; борщі – із буряка та картопляного лушпиння, лободи; затірку (юшка) – із води, затертої борошном. Навесні українські селяни варили «нізчимний борщ», до складу якого входила вода, сіль, яглиця. Очевидець Голодомору-геноциду Іван Остатюк згадував: «...мати на сніданок готувала нам “бевку”. Що це таке? У кип'яченій воді на цілу каструлю розчинювали 2–3 ложки житнього борошна» [10, 36]. У сім'ї Меланії Пилипівни Довженко-Рогачко варили «латурку»: «У дядька була крутилка, в яку засипали колоски, кукурудзу і отримували муку. Заливали кропом і варили суп, який називали латуркою» [10, 36].

Українські селяни були готові цілий день важко працювати за тарілку колгоспної баланди. Олена Данилівна Дігтярьова (1918 р. н.) згадувала, що працюючи в колгоспі у 1933 р. їм давали «лободянку, часто з черв'яками, кашу пшоняну з мишачими кизяками» [1, 144]. Валентина Михайлівна Грушovenko Валентина Михайлівна (1909 р. н.) розповіла таке: «Ми працювали в колгоспі цілими днями, з ранку до світанку, без оплати. Робили все: орали коровами, косили вручну, крутили перевесла і нічого за це не отримували, хіба що давали жменьку зерна – от і весь заробіток» [10, 55]. Українці часто ідентифікували людську смерть у голодні 1930-ті роки із «падежем тварин», зокрема коней [18, 70]. У людей поступово зникав механізм психологічного захисту, зростало прагнення «будь-якою ціною» врятуватися.

Українські селяни вимушено виробили «культуру голодування», яка пізніше допомогла рятуватися у роки масового штучного голоду 1946–1947 рр. Післяголодоморне покоління добре знало, які рослини нейтралізують шкідливу дію «неїстівних» продуктів харчування, що викликають

набряки, а які жажливе здуття живота. Володимир Сергійович Пигуль згадував, що «в голодовку 1947 року рвав і їв козельці та інші бур'яни. Цього навчала мене мати, яка пережила страшний голод 1933 року і вже мала досвід виживання» [1, 42].

Важливо зауважити, що опитані 26 осіб (третє покоління) серед «смаколиків дитинства називали «клей із вишень» (9 осіб), «засохлі вишні» (8), «сира незріла кукурудза» (5), «квіти конюшини» (4). Маємо пролонговану зміну «нетрадиційних харчових уподобань» українців.

Голод був причиною руйнації не тільки моральності та психіки людей, він змінював і їхній фізичний стан. Р. Конквест так описував фізичний стан голодних дітей: «...їхні голови були схожі на важкі м'ячі на тонких, як у лелек, шиях, і видно було кожну кістку їхніх рук і ніг, що виступали зі шкіри, і весь кістяк проступав зі шкіри, що виглядала як жовта марля. Дитячі обличчя були старі, зморені, ніби цим дітям було сімдесят років. А з початком весни вони вже зовсім не мали облич. Замість них були птахоподібні голови з клювами чи жаб'ячі голови з тонкими і довгими губами, а деякі з них нагадували риб з відкритими ротами. То не були людські обличчя...» [19, 318]. Від голоду в українців ставалися психічні розлади, затьмарювалася свідомість, порушувалося мислення, воля, пам'ять; змінювалася поведінка.

Безвихідь і нестерпний голод змушували селян вдаватися до дрібних крадіжок. Вони йшли на великий ризик, адже колгоспні поля та комори охоронялися, а сторожам було наказано без вагань застосовувати зброю для захисту продуктів [20, 74–75]. Також «масового поширення набули крадіжки і один в одного» [21, 142], що не було поширеним явищем в українському селі до Голодомору-геноциду. Отже, голод призводив до того, що люди змушені були порушувати моральні та християнські цінності; робити те, чого вони б ніколи раніше не зробили.

Висновки. Голодомор-геноцид негативно вплинув на морально-психологічний стан українського суспільства. Голод змушував людей порушувати моральні та християнські цінності. Люди перебували у постійному стані фрустрації, що супроводжувався гнівом, відчаєм, почуттям провини, втратою контролю над собою. Проведений аналіз 86 спогадів очевидців та опитування 26 представників третього покоління підтверджують, що наступні покоління українців відчують пролонговані наслідки Голодомору-геноциду, зокрема, називаючи серед «смаколиків дитинства»: «клей із вишень», «засохлі вишні», «сирі незрілі кукурудзу», «квіти конюшини» та ін. Також 17 представників третього покоління серед родичів яких були рідні, котрі пережили Голодомор, стверджували, що потрібно «запасатися харчами на чорний день».

Список використаної літератури та джерел:

1. Бондаренко М. Україна – 1933: кулінарна книга. Пам'ять людська. Друге видання, перероблене та доповнене. Суми : ПВП «Видавничий будинок “Еллада”», 2018. 248 с.
2. Браиченко О. Культура харчування українців у 1920–1930-х рр.: тенденції та зміни. Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. Вип. 53. Київ, 2017. С. 107–114.

3. Вавринчук М. П., Маркова С. В. Боротьба подільських селян за виживання: «їдло» селянської родини у роки геноциду. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині : причини і наслідки. Хмельницький, 2008. С. 115–127.
4. Капустян Г. Голод і селянська ментальність. Голод-геноцид 1933 року в Україні : історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ; Нью-Йорк, 2000. С. 179–190.
5. Коцур Ю. Харчування населення Роменщини на початку 30-х років XX століття. Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. Вип. 34. Київ, 2011. С. 55–64.
6. Медведчук Г. Народна їжа подолан. Хмельницький, 2011. 131 с.
7. Різників О. Їдло 33-го Словник голодомору. Одеса : Вид-во «Юридична література», 2003. 164 с.
8. Стасюк О. Харчування та заміники їжі українського селянства на поч. 30-х років XX ст. Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. Вип. 21. Київ, 2006. С. 97–102.
9. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
10. Голодомори в Україні : Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Спогади, документи, дослідження / авт. та упорядн. Л. Г. Білоусова, О. М. Барановська, Т. Є. Волкова, Г. Л. Малінова, Г. М. Паніван, В. В. Харковенко. Одеса : Чорномор'я, 2005. 152 с.
11. Державний архів Хмельницької області. Ф. П. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 59.
12. Кияни – свідки Голодомору / упор. та заг. ред. Р. Круцик. Київ, 2009. 416 с.
13. Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 років : Хмельницька область / упор. Парандій В. Хмельницький : Хмельницький інститут МАУП, 2008. 44 с.
14. Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині : свідчення очевидців. Т. 1 / упор. Магрицька І. Луганськ : Промдрук, 2008. 464 с.
15. Державний архів Хмельницької області. Ф. П.-187. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 29.
16. Скорик М. Т. Україномор. Київ : КИТ, 2018. 160 с.
17. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.). Вінниця : Континент, 1993. 220 с.
18. Державний архів Хмельницької області. Ф. П. 433. Оп. 1. Спр. 120. 65 арк.
19. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор : перекл. з англ. Київ : Либідь, 1993. 384 с.
20. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2008. 224 с.
21. Слободян Л. Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Випуск 6. Київ, 2013. С. 137–148.
22. 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція [The famine-genocide of 1933 in Ukraine: a historical and political analysis of socio-demographic and moral-psychological consequences, International scientific-theoretical conference]. Kyiv, New York [in Ukrainian].
23. Kotsur, Yu. (2011). Kharchuvannia naseleennia Romenshchyny na pochatku 30-kh rokiv XX stolittia. [Nutrition of the population of Romenshchina in the early 30s of the twentieth century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zbirnyk naukovykh prats* [Ethnic History of the Peoples of Europe: A Collection of Scientific Proceedings]. (Issue 34). Kyiv [in Ukrainian].
24. Medvedchuk, H. (2011). *Narodna yizha podolian*. [Traditional food of Podillia]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
25. Riznykiv, O. (2003). *Yidlo 33-ho. Slovyk holodomoru*. [Food of 1933. Dictionary of the Holodomor]. Odessa: Legal Literature Publishing House [in Ukrainian].
26. Stasiuk, O. (2006). Kharchuvannia ta zamynnyky yizhi ukrainskoho selianstva na poch. 30-kh rokiv XX st. [Food and food substitutes of the Ukrainian peasantry at the beginning of 30s of the twentieth century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zbirnyk naukovykh prats* [Ethnic History of the Peoples of Europe: A Collection of Scientific Proceedings]. (Issue 21). Kyiv [in Ukrainian].
27. Markova, S. V. (2015). *Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.)* [Socio-political changes in the Ukrainian countryside in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. Doctor's thesis. Kam'ianets-Podilskyi: Kam'ianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko [in Ukrainian].
28. Bilousova, L.H., Baranovska, O.M., Volkova T.Ye., Malinova, H.L., Panivan, H.M., & Kharkovenko, V.V. (2005). *Holodomory v Ukraini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rr.)*. *Spoznady, dokumenty, doslidzhennia* [Holodomors in Ukraine: Odessa region (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)]. Memoirs, documents, research]. Odessa: Chornomor'ia [in Ukrainian]. State Archives of Khmelnytskyi region, Fund 187, Inventory 1. File 91 [in Ukrainian].
29. Krutsyk, R. (Ed). (2009). *Kyiany – svidky Holodomoru* [Kyivans as witnesses of the Holodomor]. Kyiv [in Ukrainian].
30. Parandiy, V. (Ed.) (2008). *Svidchennia ochevydtsiv Holodomoru 1932–1933 rokiv: Khmelnytska oblast* [Testimony of eyewitnesses of the Holodomor of 1932–1933: Khmelnytskyi region]. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi Institute of IAPM. [in Ukrainian].
31. Mahrytska, I. (Ed). (2008) *Vriatovana pam'iat. Holodomor 1932–33 rokiv na Luhanshchyni: svidchennia ochevydtsiv* [Salvaged memory. The Holodomor of 1932–33 in Luhansk region: eyewitness accounts]. (Vol. 1). Luhansk: Promdruk [in Ukrainian].
32. State Archives of Khmelnytskyi region, Fund 187, Inventory 1, File 78 [in Ukrainian].
33. Skoryk, M. T. (2018). *Ukrainomor*. [Ukrainomor]. Kyiv: KYT [in Ukrainian]
34. Shulha, I. (1993). *Holod na Podilli (do 60-richchia holodomoru 1933 r.)*. [Famine in Podillia (to the 60th anniversary of the Holodomor of 1933)]. Vinnytsia: Contynent.
35. State Archives of Khmelnytskyi region, Fund 433, Inventory 1, File 120 [in Ukrainian].
36. Conquest, R. (1993). *Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine]. Trans. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
37. Stasiuk, O. (2008). *Henotsyd ukrainsiv: deformatsiia narodnoi kultury* [Genocide of Ukrainians: deformation of folk culture]. Kyiv: Stylos Publishing House [in Ukrainian].
38. Slobodian, L. (2013) *Moralno-psykholohichni naslidky Holodomoru 1932–1933 rr.* [Moral-psychological consequences of the Holodomor of 1932–1933]. *Naukovi zapysky Mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv*. [Scientific notes of the International Association of Ukrainians]. (Issue 6). Kyiv [in Ukrainian].

References:

1. Bondarenko, M. (2018). *Ukraina – 1933: kulinarna knyha. Pam'iat liudska*. [Ukraine – 1933 culinary book. Human Memory]. Sumy: Ellada Publishing House [in Ukrainian].
2. Braichenko, A. (2017) *Kultura kharchuvannia ukrainsiv u 1920–1930-kh rr.: tendentsii ta zminy*. [The Culture of Nutrition Ukrainian in the 1920-1930s: Trends and Changes]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zbirnyk naukovykh prats* [Ethnic History of the Peoples of Europe: A Collection of Scientific Proceedings]. (Issue 53). Kyiv [in Ukrainian].
3. Vavrynychuk, M. P., & Markova, S. V. (2008) *Borotba podilskykh selian za vyzyvannia: "idlo" selianskoi rodyny u roky henotsydu. Holodomor 1932–1933 rokiv na Khmelnyshchyni: prychny i naslidky*. [The struggle of Podilsk peasants for survival: «food» of a peasant family during the genocide. The Holodomor of 1932–1933 in the Khmelnytskyi Region: Causes and Consequences]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
4. Kapustian, H. (2000). *Holod i selianska mentalnist*. [Hunger and the peasant mentality]. Holod-henotsyd

S. Markova, L. Sheremeta

**VITAL TRAUMA OF HOLODOMOR-GENOCIDE
VICTIMS: HISTORICAL-PSYCHOLOGICAL
ASPECT OF «NON-TRADITIONAL»
NUTRITION OF UKRAINIANS**

Introduction. The article analyzes 86 eyewitness memories of the Holodomor-genocide, a crime of the communist totalitarian regime. Also a survey of 26 representatives of the third post-famine generation (grandchildren of Holodomor survivors) was conducted to summarize information about the «non-traditional» diet of Ukrainians in 1932–1933. It is proved that during the Holodomor-genocide the traditional Ukrainian cuisine was ruined. Because of starvation Ukrainians were forced to eat surrogates, leaves, acorns, weeds, rotten vegetables, peelings, various animals: birds, frogs, cats, dogs, and dead animals. They caused severe gastric diseases and even fatal poisonings. Ukrainians suffered from mental disorders, blurred consciousness, disorders of thinking, will, memory; their behavior changed.

Purpose. To analyze and generalize the moral and psychological consequences of the forced deprivation of Ukrainians of food during the Holodomor genocide.

Methods of the study. Anthroposociocultural, sociocultural, theoretical and methodological approaches, as well as historical-psychological, historical-comparative methods were used to achieve this aim.

Originality. New historical sources were introduced, 86 eyewitness accounts of the Holodomor genocide, a crime of the communist totalitarian regime, were analyzed, and 26 third-generation respondents were interviewed to summarize information about the «non-traditional» diet of Ukrainians in 1932–1933.

Conclusion. Thus, an analysis of 86 eyewitness accounts and a survey of 26 third-generation representatives confirm that subsequent generations of Ukrainians are experiencing prolonged consequences of the Holodomor genocide, including naming «childhood delicacies»: «cherry gum», «withered cherries», «raw green corn», «clover flowers», etc. Also, 17 representatives of the third generation whose relatives were Holodomor survivors argued that it was necessary to «stock up on food for a rainy day».

Consequences. The Holodomor genocide negatively affected the moral and psychological state of Ukrainian society. The famine encouraged people to violate moral and Christian values. People were in a constant state of frustration, accompanied by anger, despair, guilt, loss of self-control. The analysis of 86 eyewitness memories and a survey of 26 third-generation representatives confirmed that subsequent generations of Ukrainians are experiencing prolonged consequences of the Holodomor-genocide. In particular, they call «cherry glue», «withered cherries», «raw green corn», «clover flowers», etc «childhood delicacies». Also, 17 representatives of the third generation whose relatives were Holodomor survivors argued that it was necessary to «stock up on food for a rainy day».

Key words: Holodomor-genocide, «non-traditional» food, diet, Ukrainians, moral-psychological consequences.

УДК 94:[328.185:352.07](477.4-22)''186/191''(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Melnychuk

К. В. Мельничук

аспірантка відділу історії України XIX–початку
XX ст. Інституту історії України НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

**КОРУПЦІЯ В ОРГАНАХ СЕЛЯНСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX–
НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ФОРМИ, СФЕРИ
ПОШИРЕННЯ, ПРОЯВИ**

У статті розглянуто випадки корупції у структурах селянського самоврядування у другій половині XIX–на початку XX ст., встановлено основні корупційні тенденції, до яких тяжіло сільське та волосне керівництво. Здійснено умовний поділ службових порушень відповідно до існуючої в тогочасному правовому полі корупційної класифікації.

Ключові слова: волосць, сільська громада, волосний старшина, сільський староста, хабарництво, службові порушення, зловживання.

Постановка проблеми. Органи селянського самоврядування, як будь-які адміністративні структури, не стали «бездоганними» у виконанні своїх функцій, не змогли уникнути «вірусу корупції» у всіх її проявах. Фактично увійшовши в орбіту чиновницького апарату Російської імперії, волосні й сільські посадовці у другій половині XIX ст. отримали статус «начальства» в середовищі сільських громад. Значні керівні повноваження, від яких залежало життя громади, вивищували авторитет очільників правлінь, не менш поважними були посади писарів, збирачів податків, суддів. Складність системи адміністрування вимагала від працівників професійних навичок, добросовісності, відповідальності. Їхня відсутність породжувала корупційні сюжети. Більшість скарг, якими засипали селяни губернські у селянських справах присутствія, канцелярію генерал-губернатора – це скарги на неправомірну діяльність працівників селянських установ. Що звісно не дозволяє зробити висновок, що злочини здійснювались в усіх селянських адміністраціях, адже мали місце й наклепи. Однак цілком впевнено можна стверджувати про проблему корупції, що торкнулася діяльності волосних і сільських управ.

Актуальність обраної нами теми зумовлена тим, що явище корупції продовжує турбувати сфери управління, зокрема і органи місцевого самоврядування сучасної України. Так, у світовому індексі сприйняття корупції міжнародної неурядової організації протидії корупції Transparency International за 2019 р. Україна посіла 126 місце із 180 країн [1]. Оскільки явище хабарництва не нове для українського суспільства, то і шляхи подолання мають пролягати через пізнання його походження. Ознайомлення із витоками корупції у середовищі селянського самоврядування у період становлення цих структур у другій половині XIX ст. дозволить розглянути проблему в історичній

ретроспективі. Новизна отриманих результатів полягає у комплексному аналізі правопорушень, учинених членами селянського самоврядування, їх класифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена тема знайшла відображення у публікаціях сучасників реформування селянського самоврядування у другій половині XIX – на початку XX ст. Так, російські правознавці цікавилися питанням корупції в контексті юридичних відносин. Тут можна згадати праці Н. Неклюдова [2], Н. Муравйова [3], Г. Дашкевича [4, 13–14], Ф. Преображенського [5, 8–9], М. Духовського [6, 293, 336, 363]. У радянській історіографії тема хабарництва селянських посадовців фігурувала у контексті дослідження селянського управління. А. Боднарєвський зазначав про притаманне волосним посадовцям хабарництво, зокрема писарям [7, 58], суддям [7, 65]. Д. Пойдою розкрито зловживання службовим становищем представників селянського самоврядування [8, 352]. У сучасній вітчизняній історіографії селянське самоврядування стало об'єктом досліджень І. Верховцевої та А. Касяна. І. Верховцева, розглядаючи діяльність волосних посадовців, звернула увагу на зловживання волосними старшинами службовими повноваженнями [9, 171]. А. Касян, характеризуючи діяльність волосних установ Правобережної України, вказував на їх бюрократизацію, що супроводжувалась корупцією [10, 61]. У дослідженні О. Михайлюка, присвяченому корупції в середовищі селянства, розглянуто притаманні хліборобському соціум явища, котрі сприяли легітимізації окремих корупційних вчинків [11, 33]. Ю. Присяжнюк у монографії розмірковував над психологічними рисами селянства, що підштовхували до здійснення протиправної діяльності [12, 309], зокрема до давання чи взяття хабаря [12, 347]. Аналіз історіографії дозволяє сформулювати уявлення про місце хабарництва у селянському середовищі. Водночас проблема корупції в органах селянського самоуправління потребує детальнішого висвітлення.

Автор статті ставить за мету дослідити вияви корупції у системі селянського самоврядування, максимально розглянувши різні види корупційної діяльності, умисних та неумисних посадових порушень, класифікувати їх.

Виклад основного матеріалу. Сутність явища корупція, попри різноманітність визначень, зводиться до означення діяльності службовця, що, задля отримання винагороди, використовує власне службове становище, надаючи різного роду матеріальні блага, пільги, послуги або інші переваги [13, 538; 14, 42]. Аналіз досліджуваного матеріалу уможлиблює здійснити поділ правопорушень на два типи: умисні, які вчинені усвідомлено для отримання власної користі, наживи, та неумисні, здійснені через некомпетентність або недбалість. Усі умисні протиправні дії, учинені представниками органів селянського самоврядування, означаємо як корупційні та поділяємо на такі основні види: перевищення посадових обов'язків і зловживання ними, які супроводжувалися тиском, залякуванням, насильством, грабунком, кумівством і свояцтвом (проявлялось у лобюванні й протекціонізмі

інтересів «своїх» (родичів, друзів)); хабарництво, вчинки, що носили форму отримання матеріальної, чи нематеріальної винагороди/подарунка, в обмін на надання посадовцем необхідної прохачу послуги.

Структура селянського самоврядування, впроваджена реформою 1861 р., уявлялася селянським загалом, передусім колишніми кріпаками, нововведенням «чужорідним» і далеким від усталеної форми управління в сільській громаді. Селяни неохоче йшли на сходи [12, 353], бойкотували вибори [15, 67], зокрема негативно сприймали укладення мирських розкладок на утримання волостей [16]. Освоювання хліборобами нових структур управління відбувалося шляхом привнесення в них звичного для селян патріархального устрою, із характерним для землеробського менталітету уявленням про світ, справедливість, правду. Розглядаючи явище корупції в селянському середовищі у соціокультурній площині, О. Михайлюк визначив таку особливість, як «пріоритет міжособистісних, неформальних відносин над офіційними, формальними». Також дослідник вказав на риси, що посприяли розвитку корупції, зокрема притаманний селянському загалу правовий нігілізм, його тяжіння до звичаєвого права [11, 32]. Таким чином, низка цілком прийнятних для селян моделей поведінки у суспільстві, привнесених у структури управління, у правовому полі носили характер злочинний.

Різновиди хабарництва у селянських адміністраціях. Типовим проявом хабарництва, хоч і дрібного, був могорич, під яким передусім розумілася випивка. Могорич у селянській свідомості сприймався як дружлюбний жест, а у стосунках із посадовцями став «правилом хорошого тону» і гарантією успіху справи. «Пригощали» вдячні селяни не лише посадовців, а й учасників сільського сходу, які підтримали згодою прохача. Ю. Присяжнюк вказав, що деякі господарі, які прагнули заручитись підтримкою громади на сході, мусили «задобрити людей горілкою», інші ж приходили на схід заради могоричу [12, 353]. Про тенденцію до напоювання селян на сходах під час виборів також зазначала І. Верховцева [17, 248]. Місце могоричу у вирішенні громадських справ важко перебільшити; це явище стало звичним, побутовим. Так, поміщик Є. Чикаленко пригадував розмову з селянами про волосне судочинство; останні були переконані в тому, що успіх судової тяганини залежав від частування суддів, «бо хто судився мав обов'язково «напувати суддів та купувати писаря, бо інакше діла не виграє» [18, 197–198]. В одному з епізодів роману П. Мирного «Хіба ревуть воли як ясла повні?» головна героїня приносила горілку та пороса волосному писарю, аби той врешті приступив до оформлення успадкованої нею землі [19, 41]. В оповіданні С. Шелудько «Старшина» 1906 р. головний герой зображений пияком, хабарником, який видавав документи селянам лише за могорич [20, 2]. Селянин, волосний писар П. Оправхата в оповіданні «Старшинина болість» 1906 р. описав типові будні волосних посадовців, що супроводжувались частуваннями із оковитою в самім волоснім правлінні [21, 2–3]. Подекуди призвичаювання селянського начальства до випивки виливалось у скандальні історії, в яких

посадовців звинувачували у непристойній поведінці, влаштуванні гульбищ в будівлі управи [22; 23; 24; 25]. У результаті однієї з таких у 1903 р. у будинку волосного правління Рокитнянської волості Васильківського повіту Київської губ. трапилась пожежа і згоріло волосне правління [26, 1].

Беззаперечно, не усі прояви корупції були привнесені у самоврядні структури селянами. Занурившись у бюрократичний світ Російської імперії, найнижчу ланку якого фактично формували сільські посадовці, новоприбулі службовці ознайомилися з моделями поведінки «начальства», в основі якого лежало хабарництво. Традиційною рисою російського чиновництва С. Таранець назвав хабарництво і, зокрема, зазначив: «Чим вище у службовій ієрархії стояв чиновник, тим вищою була ставка» [27, 53]. На думку О. Михайлюка, у корупції були зацікавлені обидві сторони і навіть держава, оскільки імперська влада розглядала корупцію, як додатковий дохід держслужбовця за низької заробітної плати [11, 36]. Тож, кожен із працівників самоврядування, володіючи впливом, відповідно до посадових обов'язків, міг стати потенційним хабарником. Найчастіше із «подарунками» звертались до волосного писаря, оскільки з-під його «пера» виходили усі необхідні жителям волості дозволи, угоди, паспорти, звіти. Низка справ, що відображають випадки вимагання хабаря, стосується передусім волосного старшини та писаря [28, 5; 29, 1; 30, 11; 31, 13], коли селяни зверталися до установ у справі оренди, купівлі чи продажу землі, оформлення спадку, видачі паспортних книг [32, 9; 33, 58; 34, 3; 35, 5]. Надання грошей посадовцям задля отримання необхідного документу не розцінювалося селянами, як протиправна дія. Так, випадково, під час розбору Подільським губернським присутством суперечки про успадкування польової та присадибної землі, з'ясувалось, що вдова М. Гринева заплатила Кукавському волосному писарю Р. Корницькому 30 руб. за видачу копії постанови волосного суду [36, 65]. Постраждало цікавило лише отримання спадку, а надані гроші писарю за послугу вона не вважала протиправним вчинком.

Криза малоземелля призвела до посилення відходництва хліборобів із сіл на заробітки. Особливо пожвавлення руху селян спостерігалось у 1880-х рр. – на початку ХХ ст. Наприкінці ХІХ ст. щорічно із Київської губернії на заробітки йшло понад 85 тис. селян, із Подільської – 40 тис. [37, 94]. Відходництво торкнулось діяльності волосних управ, адже установи вели паспортний реєстр та видавали документи, що посвідчували особу не лише селянам, а й усім жителям волості. Так, упродовж 1886–1895 рр. волосні правління Київської губ. оформили селянам-заробітчанами 905 812 паспортів [10, 158], а в 1903 р. у тій же губернії – 160 617 [37, 94]. Зафіксована низка випадків, пов'язаних із навмисним затягуванням видачі паспорту волосними службовцями з метою отримання «винагороди» [34, 3; 33, 59; 35, 5; 38, 2]. Важливим був термін чинності паспортів (від 3 до 6 місяців, 1 рік, чи 5 років), а для сезонних заробітчана мало значення швидкість видачі документу. Тож зацікавлена сторона (заробітчани) вважала за

краще «піддобрити» посадовців, ніж втрачати дорогоцінний час. Яскраво описана в уже згаданому оповіданні «Старшина» ситуація із затримкою керівником управи оформлення документів для відходу селян на заробітки. Так, бажаючи отримати паспорти неодноразово навідувалися до волосного правління впродовж декількох тижнів та не могли застати старшину на робочому місці, а знаходили у «крамниці», де начальник «снідав» за чаркою та натякав прохачам, що ті мають його частувати, для швидшого «діла» [20, 2]. Хоча автор мав на меті розкрити загалом проблему пияцтва та хабарництва волосних старшин, він узяв за приклад саме паспортне питання, як одне із актуальних для селян на початку ХХ ст.

«Прибутковою» сферою для корупціонерів стала призовна справа, оскільки списки призовників на службу (усіх жителів волості, а не лише селян) складалися волосними писарем та старшиною [39, 3–4]. Формуванням рекрутських списків на основі посімейних безпосередньо займався писар волості, однак остаточний варіант призовників затверджував старшина. Зафіксовані випадки недбалого ведення призовної документації, підчищення дат народження, встановлення відміток про проходження служби для тих, хто насправді її не відбував [10, 161]. Тож, селяни вороже ставилися до призову, з недовірою сприймали сформовані сільськими посадовцями списки. Так, під підозру потрапив писар Христинівської волості Овручського повіту Волинської губ. у 1877 р. Селкович, якого звинуватили у навмисному невнесенні у призовні списки деяких досягнувших відповідного віку хлопців [40, 4].

Сфери зловживання службовим становищем волосних і сільських посадовців. До зловживань службовим становищем відносимо випадки використання та привласнення громадських коштів. Насамперед під спокусу скористатися фінансами підпадали особи, які мали прямий доступ до мирських, а також податкових грошей – збирачі податків, касири [41, 8; 42, 2–3; 43, 9; 44, 18], волосний старшина, писар [45, 2; 46, 88;], інколи сільський староста. Найперше громадські суми потрапляли до рук збирачів податків, які під час колекторської діяльності, отримували і використовували їх. Так, збирач податків Н. Котюк с. Христинівки Уманського повіту звинувачувався в розтраті громадських грошей. Як зазначав «мировий посередник», Н. Котюк не додав до волосної каси 46 руб. Недостачу виявив волосний писар Баклаженко, який оголосив про це на волосному сході. Н. Котюк провини не визнавав, а в своє виправдання заявляв про вороже ставлення писаря до нього. Слідство встановило, що Н. Котюк мав карточні борги і тому дійсно утримував під час збирання коштів із селян частину грошей у себе, щоб розрахуватися з ними. Київське губернське у селянських справах присутствіє визнало Н. Котюка винним, заарештувало його і його майно [47, 2–4].

Доступ до мирських і податкових зборів також мали волосний старшина і касир (у тих правліннях, де запроваджувалась така посада), які відповідали за їх збереження. Оскільки ревізії проводились не часто, старшини були відносно

вільні у розпоряджанні коштами, які інколи використовували для власних потреб. Подібні «позики» завершувались для деяких керівників трагічно. Так, волосний старшина Немирівської волості Брацлавського повіту Подільської губ. впродовж тривалого часу користувався мирськими грошима, повертаючи у касу не повну суму, що призвело до накопичення нестачі у розмірі 1800 руб. Під час ревізії мировим посередником волосного правління у 1898 р. керівник намагався завадити перевірку каси, приховавши ключі від скрині. Проте, дізнавшись, що скриню таки зламають, волосний старшина прийняв отруту і помер на очах у ревізорів [48, 4].

Причинами фінансових недочетів часто ставала малограмотність працівників самоврядування, яким унаслідок недогляду фінансової звітності та помилок у ній доводилось покривати борги власним коштом. Так було у випадку з касиром с. Жван Могилівського повіту Подільської губ. А. Костинюком, який заплатив нестачу в розмірі 20 руб. 47 коп. Винними, за словами постраждалого, були сільський староста Стародуб та писар Корничук [49, 202]. Касир, здаючи гроші у казначейство, виявив недостачу, чим був здивований, адже при перевірці проведеної ним з писарем і старостою, кошти і записи у звітності сходились. Припускаємо, що за браком своєї компетентності ошуканий посадовець не зумів встановити недостачу своєчасно, а отже зняти з себе звинувачення.

Заду коштів у повітове казначейство також мав право здійснювати волосний старшина. Оскільки справа зберігання та передачі коштів не забезпечувалася належною охороною з боку держави, сільські посадовці могли покладатися лише на власні сили. Подекуди відповідальні за передачу податкових зборів проявляли необережність. Так, волосний старшина Рогачівської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губ. В. Тимошук 2 січня 1912 р. відправився у повітове казначейство для передачі податків і за незрозумілих обставин загубив суму у розмірі 888 руб. 57 коп. Як припускав мировий посередник, кошти у старшини могли вкрасти у с. Гульськ, де посадовець зупинявся на ночівлю і «хильнув зайвого» [50, 20]. Оскільки прийняття заходів безпеки у справі передачі коштів ніким із державних структур не контролювалось, створювався простір для злочинних дій. Видимість пограбування намагався зобразити волосний старшина Голобської волості Волинської губ. Онуфрій Кулачок при здачі податкових сум у розмірі 1655 руб. 35 коп. у Ковельське казначейство. Розслідування показало, що старшиною навмисне був обраний вечірній час для переїзду, підозрілим видавались зміна звичного маршруту та місця нічлігу, а також прогулянка посадовця о 2 годині ночі центральною вулицею міста, де і сталось пограбування. Показання «потерпілого» були суперечливі, а свідки злочину зазначали, що постраждалий навіть не намагався переслідувати злочинців, при тім що він не зазнав серйозних тілесних ушкоджень [51, 2–3]. О. Кулачку закидали співучасть у пограбуванні та особисте знайомство із зловмисниками, зокрема слідчий вказував на

показання писаря про навідування того ж вечора у волоснім правлінні до старшини двох невідомих осіб, яких підозрювали в здійсненні злочину.

Поширеними ставали шахрайські операції, пов'язані із земельними наділами [52, 1; 53, 2–8; 54, 3–10; 55, 15]. Земля, як основний селянський ресурс, була причиною більшості суперечок між селянами, переважно у справах встановлення права власності, успадкування, перерозподілу громадської землі, хід яких визначали рішення волосного суду, на який переважно мали вплив старшина та писар [56, 2; 57, 13; 58, 10]. Подекуди волосне керівництво вдавалось до привласнення земельних ділянок, найпростішим шляхом вважався «механізм» із підставними особами. Так, із скарги селянина Івана Комара з м-ка Летичів Подільської губ. дізнаємося, про привласнення земельної ділянки Війтовецьким волосним правлінням. Скаржник – осиротілий мешканець волості, який втратив батьківський наділ. Постраждалий, досягнувши призовного віку був відданий на службу, а після повернення з армії 1894 р. дізнався, що за рішенням сходу земля його відійшла селянину М. Кирилюку, яку той одразу продав волосному правлінню за 160 руб. для побудови на ній приміщення управи [59, 2–3]. Незаконне захоплення земельного наділу вчинив волосний писар Романівської волості Сквирського повіту Київської губ. Л. Суский, «орендувавши» землю селянина, що був засланий до Сибіру та осиротілої психічно-хворої дівчини О. Кирівської. Орендні виплати писар не здійснював, ні опікуну дівчини, ні родичам висланого селянина, також впродовж усього терміну користування наділами Суский не вносив викупних платежів за них [60, 5–6].

Серед корупційних схем не останнє місце посідали незаконні грошові виплати, які здійснювались при створенні «питейних закладів», здачі в оренду громадського майна, земель, а також волосної пошти. Контроль за наданням права на виробництво і торгівлю спиртними напоями покладалася на державні акцизні управління [61, 113], які, згідно з «Положенням про питейні збори», надавали відповідні патенти [62, 40]. Сільським громадам дозволялося відкривати та утримувати усякого роду фабрики, заводи, підприємства та торгівельні заклади, на загальних законних підставах [63, 144]. Відповідно, на відкриття громадської корчми хлібороби користувались першочерговим правом, оскільки рішення приймалося на сільському сході [62, 67]. Також сільський схід міг заборонити торгівлю алкоголем у будь-якому приватному закладі в межах своєї громади [64, 42]. Однак монополія на торгівлю спиртними напоями не стала для громадського самоврядування «золотою жилою» унаслідок низки причин, серед яких невміння вести торгівельну справу, відсутність особистого інтересу у завідуючого закладом. Як зазначав обурений станом «питейних справ» на селі дописувач «Подільських епархіальних відомостей», найнятий від громади селянин-корчмар чітко дотримувався правил, не продавав горілку в борг, за натуральні відробітки, чи продукти, одяг, не розбавляв товар, не продав не

«сертифіковані» напої, тому й «общинні» заклади зазнавали збитків, на відміну від єврейських шинків [65, 123]. Тож перспективнішими у виготовленні та торгівлі спиртними напоями вважались приватні установи. Шлях підприємця, що бажав відкрити чи продовжити ведення алкогольного справи у селі, пролягав через схід, який встановлював умови його діяльності. Так, Бакотський сільський схід Грушківської волості Подільської губ. надав дозвіл на відкриття корчми селянину Китайгородської волості Петру Билинському на 3 роки (1893–1895 рр.), за умови внесення ним щорічно 80 руб. орендної плати за патент. Оскільки шинка у с. Бакота не було, селяни відвели земельну ділянку для його побудови, проте будівництво зобов'язали здійснити орендатора з погодженням подальшого переходу будівлі у власність громади [66, 1–2]. Однак рішення сільського сходу не завжди гарантувало угоду, оскільки члени громади з тих чи інших причин могли «передумати» і укласти договір про відкриття «питейного» закладу з іншим підприємцем [67, 128], що створювало правовий казус, адже як перше, так і друге рішення було законним.

Подекуди зацікавленими постатями у сфері «питейних» дозволів ставали керівники волосних правлінь, писарі та сільські старости. Представники селянських адміністрацій, користуючись впливом на рішення сходів, лобіювали власні інтереси чи інтереси «своїх» у наданні права на відкриття торговельного закладу. У 1885 р. у правилах стосовно роздрібною торгівлі спиртними напоями, законодавець запровадив обмеження, в яких, зокрема, волосним та сільським посадовцям, а також членам їх сімей заборонялось утримання торговельних точок продажу алкоголю [68, 204].

Сільські сходи часто передавали в оренду «питейні» заклади особам знайомим із шинкарською справою, серед яких фігурували представники єврейської національності [69, 1–3]. Оскільки володіння чи оренда будь-якого майна, зокрема заняття промислами, торгівлею у сільській місцевості (окрім землеробських єврейських поселень), євреям заборонялися законом від 3 травня 1882 р. («Тимчасові правила») [70, 181], ведення ними «питейного» бізнесу ставало можливим (хоча й незаконним) лише через схему з підставними особами [71, 2–8]. Так, у результаті протистояння двох шинків у Чорнобильській волості Радомисильського повіту Київської губ. в 1894 р. стало відомо, що торгівлю на поміщицькій землі поблизу с. Лелів здійснював єврей Менаш Брусиловський через селянина Рудченка. Діяльність останніх підтримував волосний старшина Тарасенко, оскільки намагався завадити видачі патенту на відкриття корчми с. Лелів – потенційному конкуренту діючого шинка. Також розслідування, проведене мировим посередником, встановило, що торгівлею спиртними напоями у с. Лелів мав займатись єврей Ірма Смілянський через підставного селянина Остренка, на ім'я якого сільський схід склав приговор [72, 2–4]. Врешті, нелегальна діяльність шинка Брусиловського отримала правові наслідки: його оштрафували та виселили за межі волості, Лелівській громаді дозволили відкрити шинок за умови недопущення до його роботи єврея Смілянсько-

го. Що до старшини, то його провини у покритті Брусиловського шинка не довели, оскільки фактів отримання хабарів керівником волості слідство не довело.

«Кмітливий» старшина знав як додатково підзаробити на дотичних до волосних правлінь установах, наприклад, поштових пунктах. Так, завідувач сільською поштою Вербської волості Дубенського повіту Волинської губ. Ф. Волошинський у 1888 р. заявляв про вимагання волосним старшиною Музикою незаконних грошових виплат у розмірі 100 руб. від коштів, що виділялись із мирських сум для утримання пошти [73, 4–6]. Наглядач пошти Бабійчук у 1888 р. заявляв про вимагання старостою с. Лучинець Могилівського повіту Подільської губ. М. Побережнюком виділення частини грошей із мирських сум, які йшли для облаштування та забезпечення поштового пункту [74, 2–8]. У Подільській губернії у 1893 р. завідувач поштою у Бабчинецькій волості Ямпільського повіту І. Спасский скаржився на тиск з боку волосного старшини та писаря, які намагались утримувати під контролем поштові справи, зокрема розпоряджатись коштами, що виділялись із мирських зборів на потреби пошти [75, 5]. Побоїв від волосного старшини Переїмської волості Балтського повіту Подільської губ. К. Каленікова зазнав наглядач пошти Кедичинський у 1880 р., за відмову виконувати незаконні вказівки керівника волості, ймовірно пов'язані з фінансовими питаннями [76, 2–5].

Конфлікти між завідувачами зв'язковими пунктами та керівництвом волості виникали на ґрунті зловживання останніми роз'їздами на поштових конях в особистих цілях [49, 169; 73, 4]. Зокрема, на цю проблему звертав увагу подільський губернатор у 1901 р. та адресував губернському присутствію і з'їзду мирових посередників вказівку втрутитись і заборонити волосними посадовцям та членам їх сімей використовувати поштових коней для приватних роз'їздів та покарати порушників [77, 66]. Зрозуміло, що губернатор дізнався про неправомірне користування селянським начальством громадськими кіннями зі скарг селянських, а передусім поштових наглядачів. Тож, «найоптимальнішим» шляхом уникнути непорозумінь із завідувачем поштовим пунктом видавалось призначення «свого» для сільського начальства очільника пошти. Проте подібні службові маніпуляції також ставали відомими, оскільки зафіксовані факти порушення у виборі орендаторів волосних поштових пунктів без проведення передбачених законом торгів [78, 12]. Так, за право орендування пошти конкурували заможні селяни, які володіли достатньою для волосних зв'язкових потреб кількістю коней. Тож і в цьому випадку керівництву правлінь традиційно перепадала «подяка» від бажаючих підзаробити на поштовій службі. Подібні сюжети навіть знайшли відображення в художній літературі, зокрема у п'єсі Б. Познанського «Картинки сучасного селянського побуту» 1900 р. зустрічається епізод з описом обладнання, яку задумав здійснити селянин Трохим Середа спільно із колишнім сільським писарем

І. Скубелкою для здобуття в оренду волосної пошти [79, 227–228].

Перевищення службових повноважень. Застосування сільською владою сили до хліборобів було законним у затриманні зловмисника [63, 153–154], у конфіскації чи арешті майна, що відбувалось відповідно до рішень волосного сходу чи суду. Однак наділені поліцейськими повноваженнями селянські чиновники подекуди брались вершити правосуддя на власний розсуд, унаслідок чого непокора селянина могла завершитися побиттям, арештом [67, 48; 80, 4–7; 81, 9], а інколи узагалі мати летальні наслідки [82, 2]. У Волинській губернії на проблему з побиттям селян старшиною звернув увагу губернатор і у 1901 р. направив циркуляр мировим посередникам із вимогою роз'яснити зазначеним посадовцям, у яких випадках їм слід застосовувати силу [83, 34].

Беззахисною категорією жителів волості перед свавіллям сільського начальства ставали жінки, передусім вдови або сироти, які часто опинялися в залежності від рішень громади та дій волосного/сільського керівництва. Насильство над жінками, зокрема побої від чоловіка, в народній свідомості хоч і засуджувались, проте сприймалось, як частина сімейний «відносин», в якій не слід втручатись. Грубе поводження з жінкою не фіксується в українському фольклорі як традиційна форма поведінки в сім'ї, однак воно мало місце [84, 138–139]. Водночас, перебуваючи у статусі заміжньої, жінка отримувала не лише краще матеріальне становище, поважніший статус у суспільстві, а й захист, зокрема й своєї гідності. Тож жертвами насильства часто ставали незаміжні або вдови. Випадки згвалтувань знайшли відображення переважно у скаргах самих селянок, що наважувалися на розголос справи. Так, за матеріалами Подільського поліцейського урядника у 1882 – 1896 рр. зафіксовано 36 випадків згвалтувань селянок, із яких 7 здійснили службовці селянського самоврядування (волосні писарі, старшини, збирачі податків, сотські, десятські) [85, 86, 87, 88, 89, 90]. Однак у багатьох подібних справах встановити провину гвалтівників, без свідків злочину, було практичного неможливо. Так, жителька с. Тридуби Балтського повіту Марія Смеричанська скаржилась у мировий суд на помічника волосного писаря Е. Коржа, який, за її словами, у ніч з 6 на 7 січня 1881 р. її згвалтував. Потерпіла, будучи вдовою та сиротою, не маючи достатньо засобів для виховання дитини, яку, за її словами, народила від гвалтівника, вимагала через суд, аби Е. Корж признав дитину та надав кошти на її виховання. Розслідування тривало до 1884 р. і за браком доказів (оскільки зазначені ймовірні свідки злочину відмовились від показань) провина писаря не підтвердилась [91, 76–77].

Окремі випадки службових порушень не були умисними, а пов'язані з незнанням сільськими посадовцями законів. Подекуди керівники сільських адміністрацій почували себе вправі втручатись у діяльність закладів побудованих та утримуваних за громадські кошти, зокрема в освітні та релігійні установи. Поширеними ставали сутички із священниками через побутові справи: побудови храму, школи, надання продовольства для служителя храму [92 55; 93, 2–4; 94, 3]. Однак із авторитетним у

громаді священником конфліктувати було складно, а ось сільського учителя, що здебільшого мав меншу суспільну підтримку, адміністрації намагалися «контролювати». Зустрічаються випадки тривалого протистояння учителів із волосним начальством. Так, старшина та писар Немирівської волості Брацлавського повіту обурювалися «вільнодумству» та непокірності сільського вчителя Семена Забіяченка. Зокрема, волосний писар упевнено заявляв, що оскільки учитель належав до селянського стану, то мав коритись усім вимогам волосного начальства [95, 6]. Владні повноваження керівництво проявляло у такий спосіб: виклики учителя до волосного правління, особливо в навчальний час, затримка виплат і навіть включення його до рекрутських списків. Одне із відвідин управи закінчилося суперечкою, бійкою і арештом вчителя терміном до 7 днів [95, 5]. Очевидно, сільське начальство вбачало загрозу в особі освіченого та поважного в громаді учителя, побоюючись його впливу на неї. Діяльність «нової» сільської інтелігенції викликала невдоволення у деяких сільських старост. Так, староста с. Баранівки Малинської волості Радомисльського повіту Євстафій Чорний був щиро переконаний, що мав право втручатись у навчальний і виховний процес у школі, оскільки будівля її зводилась і утримувалась громадським коштом. Тож обурений відстороненням від навчання сина міщанина Франца Штермери, якого учитель покарав за порушення дисципліни і неохайне поводження з книгами, голова села увірвався в клас під час уроку, погрожував викинути учителя зі школи і заявляв, що він (староста) «тут господар» [96, 2]. Інший очільник сільської громади с. Степківка Бабанської волості Уманського повіту заборонив учителю користуватися приміщенням школи, очевидно не дозволяючи йому там перебувати у вільний від навчання час. За свавільну поведінку зі старости О. Козоріза губернське у селянських справах присутствіє стягнуло штраф у розмір 3 руб [97, 2].

Висновки. Отже, явище корупції було властиве системі селянського самоврядування, глибоко вразивши усі ланки управління, від найнижчої – сільського сходу, до волосної адміністрації та суду. Зважаючи на чималу кількість сфер, які відносились до юрисдикції волосних установ, корупційні прояви набули різноманітних форм. Найпоширенішим стало хабарництво, яке відображалось у подяках у вигляді могоричу, грошей чи натуральних приношень в обмін на видачу паспорту, постанови суду, витягу з протоколу засідань, оформлення спадщини чи будь якого документу, який селянин міг отримати лише у волості. Сільські правління мали не менш важливі функції, у межах яких причетні посадовці вдавались до спекуляцій, шахрайства, чи звичайного хабарництва. До сфери компетенції сільського правління, в яких корупційні дії набули поширення, належали питання земельного розподілу, надання патентів на торгівлю алкоголем чи ухвалені права на будь-яку іншу торгівлю в межах громади, оренда громадського майна, землі, зокрема поштового пункту. Зловживання службовим становищем найбільше виявлялось у фінансовій частині діяльності установ, коли

службовці використовували громадські чи податкові гроші для власних потреб, налагоджували системи незаконних грошових виплат із громадських закладів (шинків, поштових пунктів), лобювали інтереси «своїх» у вирішенні громадських справ (під час виборів, посадових призначень, наданні оренди землі, громадських приміщень). Перевищення повноважень селянськими посадовцями передусім пов'язане із поліцейськими функціями установ і супроводжувалось неправомірним насильством, тиском, залякуванням та арештами селян. Подібні явища в управлінні громадами були деструктивними, далекими від прогресивних ідей, закладених у душі реформ другої половини XIX ст. Унаслідок бюрократичних реалій, з якими повсякчас зіштовхувались жителі волостей та члени сільських громад, хабарництво стало звичною частиною вирішення справ, а, здавалось, не сумісний з моделлю самоврядування авторитарний стиль управління – запорукою дисципліни та покори владі в селянському середовищі.

Список використаної літератури і джерел:

- Transparency International. Индекс сприйняття корупції. 2019. DOI: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprynnyattya-koruptsiyi-2019/>
- Неклюдов Н. Взятничество и лихоимство. Юридическая летопись. 1890. Т.1. №6. С. 491–532.
- Муравев Н. Об уголовном преследовании должностных лиц за преступления по службе. Юридический вестник. 1879. Т.2. №.11. С. 575–603.
- Дашкевич Г. О волостном суде и его реформы: (из наблюдений над крестьян.) Вильнюс: Тип. А. Г. Сыркина, 1885. 104 с.
- Преображенский Ф. Вопросы крестьянского самоуправления: Сельские учреждения и должностные лица. Москва: Унив. тип., 1893. 87 с.
- Духовський М. Имущественные проступки по решениям волостных судов. М.: Тип. М. П. Щепкина, 1895. 387 с.
- Боднарєвський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К.: Вид. АН УРСР, 1961. 126 с.
- Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепрпетровск: Обл. книж. тип., 1960. 487 с.
- Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX–початок XX ст.). Черкаси. Вид. Ю. А. Чабаненко, 2018. 397 с.
- Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. 248 с.
- Михайлюк О. Корупція в селянському середовищі кінця XIX–початку XX ст. Питання аграрної історії України. Матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. Дніпро: Стандарт-сервіс, 2014. С.30–39.
- Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX–початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
- Великий глумачний словник сучасної української мови // уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, вид. «Перун», 2005. 1728 с.
- Словник юридичних термінів / Уклад. В. п. Марчук, К.: МАУП, 2003. 120 с.
- Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.
- Касян А. Ставлення селянства Правобережної України до формування нового волосного устрою у другій половині XIX ст. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. 2014. Вип. 2, ч. 2. С. 26–30.
- Верховцева І. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX–початок XX ст.): дис. ... д-ра. іст. наук : 07. 00. 02. – Черкаси, 2018. – С.701.
- Чикаленко Є. Щоденник. К.: Темпора, 2001. 480 с.
- Мирий П. Хіба ревуть воли як ясла повні? Вибрані твори. К.: Дніпро, 1974. С. 5–347.
- Шелудько С. Старшина (Малюнок з натури). Громадська думка. 1906. 19 липня. №165. С. 2.
- Оправхата П. Старшина болість. Громадська думка. 1906. 23 липня №169. С. 2–3.
- Державний архів Київської області. Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє. Оп. 109. Спр. 68. Про непристойну поведінку суботівського волосного писаря. Рік 1903. Арк. 9.
- Державний архів Київської області. Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє. Оп. 111. Спр. 563. Заява селянина с. Михайлівки Васильківського повіту Івана Тригуба на великополовецького волосного старшину Степана Махлея за п'янство у волосному правлінні. Рік. 1903. Арк. 49.
- Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 704. Спр. 199. По кореспонденції із с. Млів Черкаського повіту про неправильні службові дії місцевого волосного писаря Терещенка. Рік. 1905. Арк. 9.
- Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 711. Спр. 335. По анонімному доносу про непорядки в Яблунівському волосному правлінні Черкаського повіту. Рік. 1912. Арк. 6.
- Державний архів Київської області. Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє. Оп. 111. Спр. 1036. По скарзі селян Рокитнянської волості Васильківського повіту Давида Мельника, Ефима Липового, Семена Яценко та інших на волосного старшину Івана Сміленка за п'янство в результаті якого згоріло волосне правління. Рік. 1903. Арк. 3.
- Таранець С. Старообрядці й культура хабарництва в Росії. Український історичний журнал. 2011. №2. С. 50–64.
- Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 704. Сп. 71. По скарзі селянина с. Яцьки на Васильківського волосного старшину за вимагання хабаря і на мирового посередника, за погане виконання службових обов'язків. Рік 1905. Арк. 5.
- Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 704. Сп. 73. Скарга на сільського старосту за розтрату громадських коштів і на волосного старшину за хабарництво. Рік 1905. Арк. 1.
- Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 704. Сп. 157. По скарзі селянина с. Веприківки на волосного старшину і писаря за хабарництво та неправильний розподіл між селянами громади вільної громадської землі. Рік 1905. Арк. 11.
- Державний архів Київської області Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє. Оп. 111. Спр. 265. По скарзі селянина с. Марянівки Бердичівського повіту Григорія Якимця на посадовців Білilівського волосного правління за хабарництво. Рік 1903. Арк. 13.
- Державний архів Київської області Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє. Оп. 111. Спр. 5. По скарзі селян на волосне правління за відмову видавати паспорт. Рік 1903. Арк. 24.
- Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 694. Спр. 54. Справи по скаргам селян Київської, Подільської та Волинської губерній за образи, нанесення побоїв, зловживання владою та ін. Рік. 1895. Арк. 58–61.
- Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 701. Спр. 102. Справа по скарзі відставного унтер-офіцера із селян с. Шпрли

- Г. Рябошапко на посадовців волосного правління не видавших паспорту його дружині Ф. Рябошапко. Рік 1902. Арк. 3.
35. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп.702. Спр. 121. По скарзі селянина Ново-Муравської слободи І. Огородникова-Маселюка на місцеве волосне правління не видавше паспорта. Рік 1903. Арк. 7.
36. Державний архів Хмельницької області Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 105. По обвинуваченні Кукаєвського волосного писаря у вимаганні грошей з селянки Гриневої М. Рік 1880–1886. Арк. 74.
37. Вовк Ю. Аграрне перенаселення та міграційні процеси, як чинник трансформації соціального становища хліборобського населення України на початку XX ст. Гуманітарний вісник. Історичні науки. 2017. Число 26. Вип. 10. С. 91–102.
38. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 702. Сп. 109. По скарзі проживаючої у м. Петербург селянки с. Білок Н. Фардигол на Юрківське волосне правління, що не видавало їй паспорт. Рік 1903. Арк. 4.
39. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 691. Спр. 153. Донесення Київському губернатору від 14 січня 1893 року про розгляд заяви жителя с. Устинівки Б. Хулима про хабарництво старшини і писаря Ковалівської волості, за сприяння ухиленням від військової служби. Рік 1893. Арк. 5.
40. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 191. Спр. 86. Справа по заяві Абраменко про службові зловживання волосних писарів Київської та Волинської губерній. Рік 1876–1877. Арк. 1–7.
41. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 700. Сп. 56. Справа по скарзі селян с. Маньковки В. Зеленорицького, Ф. Кравченко та інших на неправильне ведення грошових книг у Маньковському волосному правлінні. Рік 1901. Арк. 8.
42. Центральний державний історичний архів України. Ф. 316. Київський військово-окружний суд. Оп. 1. Сп. 614. Справа по обвинуваченню селянина Шевченко М. в нападі на сільську управу в с. Сегединці. Рік 1908–1909. Арк. 119.
43. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 709. Сп. 77. Справа з паперами не потрібних для подальшого діловодства. Рік 1910–1911. Арк. 111.
44. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 703. Спр. 16. Арк. 54.
45. Державний архів Київської області Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє. Оп. 111. Спр. 231. По доносу особистого почесного громадянина Михайла Караванського про розтрату поповським волосним писарем Діонісієм Бирюковим 500 руб. мирських волосних сум. Арк. 2.
46. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 693. Спр. 7. Донесення Київському губернатору від 17 липня 1894 р. про розгляд звернення проживаючого в с. Мотовилівка Ф. Славина про притягнення до відповідальності волосного писаря В. Ковтуна за хабарництво. Рік 1894. Арк. 88.
47. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 693. Спр. 150. По скарзі селянина с. Христинівки П. Мазурина, Г. Подвального, Г. Котюка та інших на збирача податків Н. Котюка за розтрату громадських коштів. Рік 1894–1896. Арк. 1–5.
48. Коресп. Местечко Немиров. Подольської губ. Киевлянин, 1898. Март. № 65. С. 4.
49. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 617. Спр. 1. Донесення подільському губернатору від 1887 р. про розгляд скарги селянина с. Жвана А. Костянюка на сільського старосту Стародуба і волосного писаря Корницького за привласнення зібраного із селян подушного податку. Рік 1887. Арк. 353.
50. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 711. Спр. 38. Справа з паперам не потрібних в подальшому діловодстві. Рік 1912. Арк. 224.
51. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 709. Спр. 77. Справа з паперам не потрібних в подальшому діловодстві. Рік 1910. Арк.111.
52. Державний архів Київської області Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє. Оп. 111. Спр. 226. По справі уповноважених від громади селян Старі Безрадичі Київського повіту, Івана Козаленко, Романа Хака та ін. Рік 1903. Арк. 1.
53. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 1320. По звинуваченню писаря Комаргородської волості Ямпольського повіту, Кмитковського, волосного старшини Підлісного М. і інших в підміні документів на землю. Рік 1884–1892. Арк. 76.
54. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп.1. Спр. 1319. По обвинуваченню писаря Яришевського волосного правління Могилевського повіту Королькова М. в підміні документів на землю. Рік 1884–1885. Арк. 67.
55. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 1572. По звинуваченню Ярмолинського волосного писаря Кравчука В. землеміра Виговського та інших у написанні підставної уставної грамоти. Рік 1885–1886. Арк. 20.
56. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 690. Спр. 149. Справа за скаргою селян с.Скибинці А.Громова, Д.Чернегі і інших на місцевого мирового посередника за нерозглядання їх скарг, і на сільського старосту І.Зорізького, що скористався всупереч вироку про рівномірну нарізку громадської землі, зайвою кількістю цієї землі. Рік 1892. Арк. 1-8.
57. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 694. Спр. 5. Скарга відставного каноніра с. Чорнявці Е. Юрчука на односельця А. Юрчука, за захоплення його землі, та на сільського старосту, місцевого старшину і писаря за нанесення побоїв. Рік 1895. Арк. 16.
58. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 702. Спр. 70. Справа за скаргою селянок с. Соколівка А. Сауляк, М. Задворної і В. Щеткі на сільського старосту С. Кузя за намір продати землю, що належить ув'язненим у в'язниці їх родичам. Рік 1903. Арк. 14.
59. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 693. Спр. 86. Скарга селян Меджибізької волості в кількості 5 чоловік на волосних старшину і писаря за вимагання грошей. Рік 1894. Арк. 22.
60. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 617. Спр. 170. По донесенню Київському губернатору про шкідливу діяльність колишнього романівського сільського писаря міщанина

- Леонарда Суского що проявлялась у експлуатації різного характеру місцевого селянства. Рік 1887. Арк. 7.
61. Падалка С. Хабарництво на Правобережній Україні: суспільно-історичні передумови, особливості та засоби протидії (друга половина XIX–початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 279 с.
 62. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. Т. 36, ч. 2. №37197. С. 40.
 63. Полное собрание законов Российской империи Собр. 2-е. Т. 36, ч. 1. №36657. С. 144.
 64. Долгих В. К истории повседнежности: очерк потребления спиртных напитков в России (конец XV век.–1936 г.). Вестник моковского университета. 2015, № 5/6. С. 14–63.
 65. Случай недалновидности крестьянского самоуправления. Подольские епархиальные ведомости. 1869, № 3. С. 121–126.
 66. Державний архів Хмельницької області. Ф. 72. Грушківське волосне правління. Оп. 1. Спр. 30. Приговори сільського сходу с. Бакота. Рік 1893. Арк. 29.
 67. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 691. Спр. 1. По проханням і заявам селян та інших осіб направленим губернатору, що залишилися без наслідків по Київському повіту. Рік 1893. Арк. 189.
 68. Полное собрание законов Российской империи Собр. 3-е. Т. 5, ч. 1. № 2946. Пункт 30. С. 204.
 69. Державний архів Житомирської області. Ф. 614. Білилівське волосне правління, м-ко Білилівка. Оп. 1. Спр. 16. Приговори сільського сходу про набір рекрутів, про стягування із селян податків, про побудову церкви і інше. Рік 1870. Арк. 71.
 70. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-те. Т. 2. № 834. С. 181.
 71. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 3997. Справа про підробку контракту на оренду корчми у с. Михайлівка Могилівського повіту. Рік 1893–1894. Арк. 56.
 72. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 693. Спр. 29. Справа за скаргю уповноваженого громадою селян с. Лелева С. Степанушко на неправильні дії волосного старшини Тарасенка, який перешкодив видачі громаді патенту на торгівлю алкоголем. Рік 1894. Арк. 6.
 73. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 617. Спр. 181. Справа за скаргю власника сільської пошти в м. Вербе Ф. Волошинського на волосного писаря і старшину за користування поштовими кіннями в особистих цілях. Рік 1887–1888. Арк. 14.
 74. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 2239. По обвинуваченню старости с. Лучинець Могилівського повіту Побережнюка М. у вимаганні коштів з утримувача земської пошти Бабійчука. Рік 1888–1889. Арк. 37.
 75. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 691. Спр. 175. Справа за скаргю відставного листоноші І. Спаського за протиправне звільнення його з посади волосного писаря за безпідставним звинуваченням про неблагонадійність. Рік 1893. Арк. 12.
 76. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп.1. Спр. 12. По обвинувачуванню старшини Переймської волості Каленникова К. селянина Поляруса П. в насильстві здійсненому над утримувачем волосної пошти Кедечинським П. Рік 1880–1887. Арк. 114.
 77. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 631. Сп. 217. Циркуляри подільського губернатора та подільського у губернських справах присутствія. Рік 1900. Арк. 66.
 78. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 617. Спр. 205. По скарзі селян сіл Холодівки, Крижинці, Іцька, Нестерварки, Захаряшівки Брацлавського повіту у кількості 71 особа на різного характеру службові зловживання волосного старшини Василя Деркача. 1887–1889. Арк. 25.
 79. Познанський Б. Картинки сучасного селянського побуту. Киевская старина. 1900. Т. 68, № 2. С. 207–247.
 80. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 704. Спр. 222. Справа за скаргю уповноваженого від селянської громади с. Стратіївка І. Яценко на волосного старшину З. Недайбороду за нанесенням побоїв і привласнення 47 руб. Рік 1905–1909. Арк. 14.
 81. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 617. Спр. 195. Справа по скарзі жителя м-ка Пиляви Літиснького повіту, офіцера запасу армії П. Мороза на волосного старшину О. Мельничука за різні його протиправні дії. Рік 1887–1888. Арк. 11.
 82. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 712. Спр. 129. Донесення мировому посереднику від 1913 р. про розгляд скарги селянки с. Дзигівка Богасвої на волосного старшину і сільського старосту за побиття її чоловіка, в результате чого він помер. Рік 1913. Арк. 2.
 83. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 706. Спр. 196. Справа з циркулярами і журналами виданими по Волинській губернії. Рік 1901–1913. Арк. 620.
 84. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 240 с.
 85. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп.1. Спр. 575. Звинувачення сільського соцького с. Луги Савчука І. у спробі згвалтування доньки Марії. Рік. 1882–1884. Арк. 44.
 86. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп.1. Спр. 3211. По звинуваченню писаря Юзефопольської волості Балтського повіту в арешті селян Смещука Д., Кравченко А., Марії та в згвалтуванні останньої. Рік 1891. Арк. 81.
 87. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп.1. Спр. 4772. По обвинуваченню старости селян Хуторів Сирочинки Балтського повіту Синачука В. в згвалтуванні селянки Лилика О. Рік 1896 – 1897. Арк. 34.
 88. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп.1. Спр. 4774. По звинуваченню сільського соцького с. Струньківський Ташлик Гайсинського повіту Лахманюка І в згвалтуванні селянки Ковпакової М. Рік 1896. Арк. 8.
 89. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп.1. Спр. 4775. По звинуваченню старости с. Чаусове Балтського повіту Боднаренко Ф. і селянина Голикова Л. в згвалтуванні селянки Бойкової Е. Рік 1896. Арк. 27.
 90. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп.1. Спр. 4887. По звинуваченню писаря Куявської волості Кам'янецького повіту Смоляковського в замаху на згвалтування селянки Олейникової А. Рік. 1896. Арк. 32.
 91. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп.1. Спр. 293. По звинуваченню помічника волосного писаря с. Полянського Коржа в згвалтуванні селянки с. Тридуби Смериченкової М. Рік 1881–1884. Арк. 82.
 92. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і

- волинського генерал-губернатора. Оп. 703. Спр. 1. Припис Київському губернатору про розгляд скарг уповноважених селянської громади с. Черняхова на волосного старшину Д. Пономаренко за привласнення і розтрату грошей, призначених на будівництво сільської церкви. Рік 1904. Арк. 57.
93. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 702. Спр. 228. Справа за скаргою вчителя церковно-парафіяльної школи в с. Кричильськ А. Зінкевича на Степанівського волосного старшину Мельникова, що не видав платні. Рік 1903. Арк. 9.
94. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 702. Спр. 198. Справа за скаргою вчителя церковно-парафіяльної школи в с. Гусакове Г. Руденка на місцеву громаду і волосного старшину Бабенко за зменшення йому платні. Рік 1904. Арк. 7.
95. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 701. Спр. 298. Справа стосовного розміщеної в газеті статті «Учитель-селянин» про образи, нанесені Немирівським волосним старшиною і писарем вчителю церковно-парафіяльної школи С. Забіяченко. Рік 1902–1903. Арк. 12.
96. Державний архів Київської області Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє. Оп. 109. Спр. 8. Про вчинення Баранівським старшиною Чорним та Францом Штермером насильницьких дій вчинених над учителем сільської школи. Рік 1901. Арк. 5.
97. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 703. Спр. 185. Справа за скаргою вчителя церковно-парафіяльної школи в с. Степановка К. Ільченко на місцевого сільського старосту за грубе поводження. Рік 1904. Арк. 3.
12. Prysiazniuk, Yu. (2007). *Ukrains'ke selianstvo Naddnyprians'koi Ukrainy: sotsiomenal'na istoriia druhoi polovyny XIX–pochatku XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].
13. Busel, V. (2005). *Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoi ukrains'koi movy.* Kyiv: Perun. [in Ukrainian].
14. Marchuk, K. (2003). *Slovnnyk iurydychnykh terminiv.* Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].
15. Mel'nychuk, O. (2001). *Administratyvnyj aparat ta orhany mistsevoho samovriaduvannia na Podilli u druhoi polovyni XIX stolittia.* Vinnytsia. [in Ukrainian].
16. Kasian, A. (2014). *Stavlennia selianstva Pravoberezhnoi Ukrainy do formuvannia novoho volosnoho ustroiu u druhoi polovyni XIX st. Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka.* 2 (2), 26–30. [in Ukrainian].
17. Verkhovtseva, I. *Selians'ke samovriaduvannia v Rosijs'kij imperii (druha polovyna XIX–pochatok XX st.).* Doctor's thesis. Cherkasy. [in Ukrainian].
18. Chykalenko, Ye. (2001). *Schodennyk.* Kyiv. [in Ukrainian].
19. Myrnyj, P. (1974). *Khiba revut' voly iak iasla povni?* In J. J. Boriak? (Ed.), *Vybrani tvory* (pp. 5–347). Kyiv : Dniro. [in Ukrainian].
20. Shelud'ko, S. (1906, lypnia 19). *Starshyna (Maliunok z natury). Hromads'ka dumka.* (165). p. 2. [in Ukrainian].
21. Opravkhata, P. (1906, lypnia 23). *Starshynyna bolist'. Hromads'ka dumka.* (69). pp. 2–3. [in Ukrainian].
22. DAKO, F. 4. Op. 109. Spr. 68. Ark. 9.
23. DAKO, F. 4. Op. 111. Spr. 563. Ark. 49.
24. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 704. Spr. 199. Ark. 9.
25. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 711. Spr. 335. Ark. 6.
26. DAKO, F. 4. Op. 111. Spr. 1036. Ark. 3.
27. Taranets, S. (2011). *Staroobriadtsi j kul'tura khabarnytsstva v Rosii. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal.* 2, 50–64 [in Ukrainian].
28. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 704. Spr. 71. Ark. 5.
29. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 704. Spr. 73. Ark. 1.
30. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 704. Spr. 157. Ark. 11.
31. DAKO, F. 4. Op. 111. Spr. 265. Ark. 13.
32. DAKO, F. 4. Op. 111. Spr. 5. Ark. 24.
33. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 694. Spr. 54. Ark. 58–61.
34. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 701. Спр. 102. Ark. 3.
35. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 702. Spr. 121. Ark. 7.
36. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 105. Ark. 74.
37. Vovk, Yu. (2017). *Ahrarne perenaselennia ta mihratsijni protsesy, iak chynnyk transformatsii sotsial'noho stanovyscha khliborobs'koho naselennia Ukrainy na pochatku KhKh st. Humanitarnyj visnyk. Istorychni nauky.* 26 (10), 91–102. [in Ukrainian].
38. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 702. Spr. 109. Ark. 4.
39. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 691. Spr. 153. Ark. 5.
40. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 191. Spr. 86. Ark. 1–7.
41. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 700. Spr. 56. Ark. 8.
42. TsDIAK Ukrainy, F. 316. Op. 1. Spr. 614. Ark. 119.
43. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 709. Spr. 77. Ark. 111.
44. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 703. Spr. 16. Ark. 54.
45. DAKO, F. 4. Op. 111. Spr. 231. Ark. 2.
46. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 693. Spr. 7. Ark. 88.
47. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 693. Spr. 150. Ark. 5.
48. Koresp. (1898, Mart). *Mestechko Nemirov. Podol'skoj gubern. Kievlyanin.* (65). p. 4. [in Russian].
49. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 617. Spr. 1. Ark. 353.
50. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 711. Spr. 38. Ark. 224.
51. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 709. Spr. 77. Ark. 111.
52. DAKO, F. 4. Op. 111. Spr. 226. Ark. 1.
53. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 1320. Ark. 76.
54. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 1319. Ark. 67.
55. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 1572. Ark. 20.
56. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 690. Spr. 149. Ark. 8.
57. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 694. Spr. 5. Ark. 16.
58. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 702. Spr. 70. Ark. 14.

References:

1. Transparency International (2019). *Indeks spryjnattia koruptsii.* [in Ukrainian]. Retrieved from <https://ti-ukraine.org/research/index-spryjnyattya-koruptsiyi-2019/>
2. Neklyudov, N. (1890). *Vz'yatochnichestvo i lixoinstvo. Yuridicheskaya letopis', 1 (6), 491–532.* [in Russian].
3. Muravev, N. (1879). *Ob ugolovnom presledovanii dolzhnostnyx lic za prestupleniya po sluzhbe. Yuridicheskij vestnik,* 2 (11), 575–603. [in Russian].
4. Dashkevich, G. (1885). *O volostnom sude i ego reformi: (iz nablyudenij nad krest'yan.) Vil'nyus.* [in Russian].
5. Proobrazhens'kij, F. (1893). *Voprosy krest'yanskogo samoupravleniya: Sel'skie uchrezhdeniya i dolzhnostnye lica.* Moskva. [in Russian].
6. Duxovs'kij, M. (1895). *Imushchestvennye prostupki po resheniyam volostnyx sudov.* Moskva. [in Russian].
7. Bodnarevs'kyj, A. (1961). *Volosne upravlinnia ta stanovysche selian na Ukraini pislia reformy 1861 roku.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Pojda, D. (1960). *Krest'yanskoe dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine v poreformnyj period (1866–1900 gg.).* Dnepropetrovsk. [in Russian].
9. Verkhovtseva, I. (2018). *Mizh korporativnistiu i biurokratyzmom: samovriaduvannia selian u Rosijs'kij imperii (druha polovyna XIX–pochatok XX st.).* Cherkasy. [in Ukrainian].
10. Kasian, A. (2018). *Volosne upravlinnia na Pravoberezhnij Ukraini (1861–1917) (Candidate's thesis).* Cherkasy. [in Ukrainian].
11. Mykhajliuk, O. (2014). *Koruptsiia v selians'komu seredovyschi kintsia XIX–pochatku XX st. Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy. Materialy desiatykh naukovykh chytan', prysviachenykh pam'iaty D. P. Pojdy,* 10, 30–39. [in Ukrainian].

59. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 693. Spr. 86. Ark. 22.
 60. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 617. Spr. 170. Ark. 7.
 61. Padalka, S. (2018). *Khabarnyctvo na Pravoberezhniy Ukraini: suspil'no-istorychni peredumovy, osoblyvosti ta zasoby protydiv (druha polovyna XIX–pochatok XX st.)*. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
 62. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobr. T. 36, ch. 2. №37197. p. 40.
 63. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobr. T. 36, ch. 1. №36657. p. 144.
 64. Dolgix, V. (2015). К історії повсякденності: очерк потребленія спиртных напїтків в Россїї (конец XV век.–1936 г.). *Vestnik mokovskogo universiteta*. 5/6, pp. 14–63. [in Russian].
 65. Sluchaj nedal'novidnosti krest'yanskogo samoupravleniya. (1869). *Podolskie eparxial'nye ведомosti*. 3, p. 121–126. [in Russian].
 66. DERZHARKHIV KhMO, F.72. Op. 1. Spr. 30. Ark. 29.
 67. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 691. Spr. 1. Ark. 189.
 68. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobr. T. 5, ch. 1. № 2946. Punkt 30. p. 204.
 69. DERZHARKHIV ZhYTO. F. 614. Op. 1. Spr. 16. Ark. 71.
 70. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobr. T. 2. № 834. p. 181.
 71. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 3997. Ark. 56.
 72. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 693. Spr. 29. Ark. 6.
 73. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 617. Spr. 181. Ark. 14.
 74. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 2239. Ark. 37.
 75. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 691. Spr. 175. Ark. 12.
 76. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 12. Ark. 114.
 77. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 631. Spr. 217. Ark. 66.
 78. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 617. Spr. 205. Ark. 25.
 79. Poznans'kyj, B. (1900). Kartynky suchasnoho selians'koho pobutu. *Kievskaya starina*. 68 (2). pp. 207–247. [in Ukrainian].
 80. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 704. Spr. 222. Ark. 14.
 81. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 617. Spr. 195. Ark. 11.
 82. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 712. Spr. 129. Ark. 2.
 83. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 706. Spr. 196. Ark. 620.
 84. Portnova, T. (2016). Liubyty i navchaty: selianstvo v uivlenniakh ukrains'koi intelihtentsii druhoi polovyny KhIKh stolittia. Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian].
 85. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 575. Ark. 44.
 86. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 3211. Ark. 81.
 87. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 4772. Ark. 34.
 88. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 4774. Ark. 8.
 89. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 4775. Ark. 27.
 90. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 4887. Ark. 32.
 91. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 293. Ark. 82.
 92. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 703. Spr. Ark. 57.
 93. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 702. Spr. 228. Ark. 9.
 94. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 702. Spr. 198. Ark. 7.
 95. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 701. Spr. 298. Ark. 12.
 96. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 109. Spr. 8. Ark. 5.
 97. TsDIAK Ukrainy, F. 442. Op. 703. Spr. 185. Ark. 3.

K. Melnychuk

CORRUPTION IN THE PEASANT SELF-GOVERNMENT BODIES OF THE RIGHT BANK OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURIES: FORMS, SPHERES OF DISSEMINATION, MANIFESTATIONS

Introduction. The abolition of serfdom in 1861 was the beginning of global reformations that dealt with the administrative and territorial division of the empire. According to the new division, the lowest territorial unit was

a rural community (territorial community) in Kyiv, Podolia and Volhynia guberniyas, the highest – volost. The control of rural communities was performed by peasant self-government – volost and rural government which were formed and provided by peasants. The virus of corruption that existed in the bureaucracy of the empire was also transmitted to the peasant self-government.

Purpose. Analyze the problems of corruption in the system of peasant self-government, maximally considering various types of corruption, intentional and unintentional misconduct, classify them.

Originality. The peculiarity of this study is a comprehensive analysis of all types of corruption, abuse of office committed by officials of peasant self-government. The analysis was performed using a number of archival sources, most of which are unpublished.

Conclusion. The phenomenon of corruption has affected the systems of peasant self-government, deeply affecting all levels of government, from the lowest - the village assembly, to the volost administration and the court. The most common was bribery, which was reflected in gratitude (cash, in kind) in exchange for the issuance of any document that the peasant could get only in the volost administration, namely: passport, extract from the minutes of the council meeting, extract from family or recruitment list, copy of court resolution, inheritance registration, etc. Abuse of office most pronounced in financial when employees used public or tax money for their own needs. The abuse of power by peasant officials linked to the police functions of the institutions and expressed in violence, intimidation and arrests.

Such phenomena in the management of communities were destructive, far from the progressive ideas of the reforms of the second Russian Empire in the second half of the nineteenth century.

Key words: peasant self-government, peasant reform, the Russian Empire, the parish, the rural community, bribery, official abuse.

УДК 94:[338.439.52:330.526.32]»1953/1964»(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Morozov-Savchenko

A. Г. Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

A. В. Савченко

аспірант Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4332-9127>

РЕАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ЯК СКЛАДОВА НЕФОРМАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ СЕЛЯНСЬКОГО ДВОРУ В РОКИ «ВІДЛИГИ»

Висвітлено напрями спеціалізації особистих присадибних господарств українських колгоспників із товарного вирощування, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. З'ясовано, що помітним явищем доби «відлиги», яке набуло масового поширення, була чітка спеціалізація у виробленні певного сільськогосподарського продукту. Доведено, що особисті присадибні господарства, які поставили вирощування певних видів сільськогосподарської продукції на ґрунтовну основу, мали в результаті більш відчутні позитивні зміни в рівні та якості життя, підвищенні матеріального добробуту, ніж ті, в яких підприємницька ініціатива не набула масового поширення.

Ключові слова: «відлига», українське селянство, особисте присадибне господарство, сільськогосподарська продукція, товарне вирощування, реалізація, матеріальний добробут.

Постановка проблеми. Особисте селянське присадибне господарство завжди забезпечувало надійне збереження віками сформованих українськими землеробами рис працелюбного господаря своєї землі, не лише зацікавленого в результатах своєї праці, але й в збереженні її життєздатності. Незважаючи на свої незначні розміри, саме ці господарства завдяки не тільки невтомній працьовитості, але і внутрішній винахідливості, енергійній підприємливості в кризові для селянської родини часи не лише годували її, але й давали можливість забезпечити необхідний добробут. Більше того, за сприятливих обставин особисте присадибне господарство ставало вагомим джерелом прибутків. У цьому контексті 1953-1964 рр. продемонстрували неабияке вміння українського селянства економічно виживати в часто несприятливій атмосфері, коли ставлення державних інституцій до особистого присадибного господарства коливалось як маятник від ліберального до рішучого адміністративного наступу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які сьогодні активно студіюють вивчення ролі й місця особистих присадибних господарств в соціально-економічному житті радянської України в другій половині 1950-х – початку 1960-х років, насамперед варто виокремити наукові розвідки М. Кагальної [1], В. Кузьменка [2], В. Лисак [3] тощо. Маємо відзначити позитивний результат діяльності сучасних істориків, що сформуливали уявлення про життєздатність і ефективність особистих присадибних господарств українського селянства, однак низка проблем щодо нових мотивів їх функціонування ще не дістала в сучасній історіографії належного висвітлення. Що стосується вивчення особливостей реалізації сільськогосподарської продукції як складової неформальної економіки селянського двору в роки «відлиги», то ця проблематика ще не була предметом наукового пошуку, що й зумовило актуальність нашого дослідження.

Метою статті є вивчення напрямів спеціалізації особистих присадибних господарств українських колгоспників із товарного вирощування, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, у роки «відлиги».

Виклад основного матеріалу. Помітним явищем доби «відлиги», яке набуло масового поширення, була чітка спеціалізація у виробленні певного сільськогосподарського продукту не лише окремих особистих присадибних господарств, а й цілого села чи навіть місцевості. Часто спеціалізація присадибних господарств визначалася не лише особливостями клімату, рельєфу, ґрунтів, але й географічним розташуванням населених пунктів. Якщо село було віддалене від транспортного сполучення, то в таких випадках селяни були орієнтовані на вирощування та переробку тих видів сільськогосподарської продукції, продаж якої був можливим і в зимовий час (насіння, горіхи, сухофрукти).

Яскравою практикою товарного вирощування і подальшої реалізації сільськогосподарської продукції виявляла себе на території Правобережного Лісостепу України, який мав добрий агроландшафт та сприятливі природно-кліматичні умови. Це давало можливість селянам центральних областей України вирощувати та переробляти широкий асортимент різноманітної сільськогосподарської продукції, а достатньо розвинута мережа залізниць та шосейних доріг забезпечувала її збут на ринках великих міст та промислових центрів (як вже зазначалось, часто навіть далеко за межами республіки). Матеріали польових досліджень дають достатньо інформації про широту та інтенсивність розвитку цих занять.

Так, у цій зоні майже повсюдно існували оптимальні умови для заняття садівництвом. Тому тут практично в кожному населеному пункті плодові дерева та ягідники мав кожен двір села. Матеріали наших польових досліджень містять докладну низку свідчень щодо спеціалізації населених пунктів із виробництва та реалізації сухофруктів, які в народі називали «сушкою». Наприклад, за свідченнями старожилів с. Мельники Чигиринського району Черкаської області, місцеві жителі отримували значний дохід завдяки реалізації сухофруктів. У цьому населеному пункті існували і активно практикувалися давні традиції садівництва. Вони були пов'язані з Мотронинським монастирем, розташованим неподалік села, в якому здавна вирощували цінні сорти плодівих дерев, зокрема, сорти літніх яблук (один із них був навіть названий в честь села: «Мельничанка»), груш, слив. Спеціалізація у розведенні літніх сортів плодівих дерев була зумовлена не лише тим, що дерева регулярно давали щедрий урожай, а також й тим, що в часи, коли держава здійснювала здриницьке оподаткування садків, за дерева, які плодоносили літніми сортами фруктів, сума податку була значно нижчою, чим за зимові сорти [4, арк. 2].

Кожна селянська родина мала в хаті піч, в якій сушили яблука, груші, сливи. Коли закінчувався сезон активних польових робіт і колгоспники мали більше вільного часу, вони вивозили свій товар на найближчу станцію Олександрівка, де зупинялися потяги дальнього сполучення (Маріупіль (тоді м. Жданов) – Мурманськ, Маріупіль – Ленінград, Маріупіль – Воркута тощо) і везли товар на реалізацію далеко на Північ. Подібна практика склалася і в с. Лебедин Шполянського району Черкаської області (там на території Лебединського монастиря з давніх давен також існували фруктові розсадники, які й забезпечували селян високоякісним посадковим матеріалом) [5, арк. 2].

Доволі складна технологія виробництва цінного на ринках Півночі чорносливу була добре освоєна і, відповідно, давала досить відчутний матеріальний прибуток на території центральних районів Черкаської області, зокрема в селах Звенигородського та Лисянського районів. У цих селах вирощування особливих сортів слив і виробництво чорносливу було характерним для кожного селянського двору. Для цього прямо в садках будувались спеціальні печі, в яких і гнітилися сливи.

Реалізація сухофруктів була візитною картою й деяких сіл Вінницької області. Наприклад, у с. Хижинці Вінницького району Вінницької області більшість селянських дворів також виробляла сухофрукти. Тут, однак, побутувала практика, коли їх відвозили на приймальні пункти до Вінниці, де й продавали перекупникам, які вже самі вивозили продукт у промислові центри і великі міста Союзу. Щоправда, коли практика видачі довідок колгоспникам про те, що вони везуть на продаж власний урожай, стала більш ліберальною, то і тут селяни самі почали їздити в дальні поїздки на базари, переважно в Росію, Білорусію та Прибалтику. В основному на такі віддалені маршрути їздили молоді селяни, а люди старшого віку продовжували здавати товар за старою, нами вказаною схемою [6, 622].

Спеціалізація селянських дворів на виробленні сухофруктів диктувала низкою об'єктивних чинників. Метод «сушки» був традиційним для селян способом зберегти фруктову продукцію взимку, так як технології консервування і на початку 1960-х рр. ще не увійшли в практику повсякденного життя. Тому дідівське, відточене роками вміння заготовляти товар на зиму, кмітливі селяни перетворили не лише в засіб забезпечення продуктами для власної родини, а й у засіб підвищення власного добробуту. Давні й ефективні технології давали можливість довготривалого зберігання висушених яблук, слив, абрикос. Відповідно, таку продукцію (ще й до того ж досить легку) було зручно транспортувати на далекі відстані.

Ще одним вагомим чинником виробництва і реалізації в значних обсягах «сушки» було те, що селяни залишались і в добу «відлиги» значною мірою «прив'язаними» до колгоспів. У зимовий час отримати дозвіл у керівництва колгоспу та довідку в сільраді на далеку поїздку було значно простіше, ніж в весняно-літній період гарячих польових робіт.

Селяни часто досить вмівло з організаційно-економічного боку поєднували декілька напрямів виробництва і реалізації товарної продукції. Зокрема, мешканці вище зазначених сіл здебільшого з «сушкою» возили на продаж і горіхи, оскільки їх збут також відбувався переважно взимку. Продаж горіхів, які реалізовували у різних куточках країни, був також вагомим чинником наповнення бюджетів селянських родин. На ґрунтовну основу було поставлено реалізацію горіхів у багатьох селах Черкаського регіону [7, арк. 1; 8, арк. 2].

До зимових досить популярних і поширених сільськогосподарських промислів належала і торгівля гарбузовим та соняшниковим насінням (як сирим, так і смаженим). Займались цим популярним промислом селяни дуже багатьох українських сіл. Однак деякі села поставили це заняття на особливо ґрунтовну основу. Так, на насінні спеціалізувалися селяни с. Білозір'я Черкаського району Черкаської області. Щоправда, це була їх так би мовити паралельна спеціалізація, оскільки вона доповнювала основний виробничо-торгівельний напрям господарсько-економічної діяльності білозірців, яким було виробництво віників. Жителі Білозір'я спеціально вирощували найкращі сорти соняшників,

велике і смачне насіння яких дорого коштувало. На нього завжди був великий попит і, не зважаючи на велику ціну, його швидко розпродували. Місцеві майстри опанували власну спеціальну технологію якісного смажіння соняшникового насіння. Результатом цього було те, що білозірський продукт був добре відомим і популярним на ринках багатьох великих міст і промислових центрів Союзу [9, арк. 1; 10, арк. 2].

Свої технології обробки гарбузового насіння, що теж приносило значну матеріальну вигоду, мали й інші села Черкаського району. Селяни спеціально засаджували великі площі кращими сортами гарбузів, насіння яких збирали, сушили і смажили за своїми особливими рецептами і возили продавати до Одеси, Гомеля, Москви [11, арк. 1].

Ще одним напрямом спеціалізації мешканців багатьох сіл Правобережного Лісостепу стало вирощування озимого часнику. Восени ним засаджувалися значні площі городу (2-4 сотки), а вже в середині весни часник викопували, надавали йому товарного вигляду і возили продавати на далеку Північ (Мурманськ, Воркута тощо). Масове вирощування і подальша оптова реалізація часнику була характерним явищем для населення багатьох сіл Черкаського регіону. Так, особливо активно ним займалися в селах Чигиринського, Черкаського та Золотоніського районів [4, арк. 2; 12, арк. 1; 13, арк. 1]. Реалізація озимого часнику також давала дуже вагомий грошовий прибуток.

Особливістю економіки селянських господарств багатьох сіл Наддніпрянщини стало товарне вирощування полуниць. Її гарні урожаї були зумовлені сприятливими природними умовами (нааявністю супіщаних ґрунтів та близькістю ґрунтових вод). Вирощування полуниці було досить трудомістким процесом, яке потребувало ретельного догляду, вправних робочих рук, доброго знання технології. Ці навички передавались з покоління в покоління. Кропітка праця з вирощування, збору і реалізації полуниці давала відчутні матеріальні результати. Села, які поставили це заняття на ґрунтовну основу, відчутно вирізнялись рівнем добробуту від інших сіл регіону. Товарне вирощування полуниці найбільш характерним було для багатьох сіл Черкаського, Золотоніського та Чигиринського районів, які були розташовані на піщаних ґрунтах берегів Дніпра [11, арк. 1; 12, арк. 1; 14, арк. 1].

Крім сприятливих кліматичних умов, важливим фактором було й географічне розташування вказаних сіл, досить зручне для транспортування полуниці (наприклад, до Києва по Дніпру в 1960-х рр. інтенсивно курсували швидкі теплоходи на підводних крилах «Ракета»). Водний шлях мав відчутні переваги перед автомобільним чи залізничним транспортом. Основна причина переваг полягала в тому, що полуниця досить примхлива для зберігання, тому річкова прохолода і свіже повітря давали чудові умови для її збереження в умовах літньої пори. Учасники польових досліджень зазначили, що їх села завдяки товарному вирощуванню полуниці вирізнялися матеріальним добробутом і вищим рівнем життя селянських

родин, ніж села, де підприємницька ініціатива селян не набула поширення [15, арк. 2].

Товарне виробництво сушеної, в'яленої, копченої риби було поставлене на потік у придніпровських селах. Живу рибу, як правило, реалізовували на місцевих базарах, а от перероблений за власними технологіями продукт транспортували на значні відстані у великі міста і особливо промислові центри. Ті села, які прилягали до залізничних магістралей, доволі інтенсивно вивозили сушену, в'ялену, копчену рибу на Донбас, до Києва, Москви, де вона завжди користувалася значним попитом як знаний делікатесний продукт, особливо незамінний у спекотні дні там, де реалізовувалося пиво.

Наведене промовисто свідчить про те, що намагання тоталітарної держави повністю контролювати життєдіяльність селянина, прив'язавши його тільки до колгоспу за допомогою жорстких адміністративних обмежень, ізолювати українське селянство від будь-яких додаткових джерел грошових надходжень, йшли всупереч бажанням селян поліпшити рівень свого добробуту. Тим більше, що практично завжди жорстока державна фіскальна політика оподаткування колгоспів не давала можливості селянам не те, що мати певні матеріальні блага, вже на той час доступні жителям міст, а не забезпечувала навіть мінімально-достатній рівень життя.

Висновки. Таким чином, вище зазначене є підставою для висновку щодо загального підвищення товарності не лише окремих селянських дворів, а й в масштабах цілих населених пунктів. Зокрема, характерною ознакою неформальної економіки селянського двору в роки «відлиги» стала спеціалізація мешканців українських сіл із товарного вирощування, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. Особисті присадибні господарства, які поставили вирощування певних видів сільськогосподарської продукції на ґрунтовну основу, мали в результаті більш відчутні позитивні зміни в рівні та якості життя, підвищенні матеріального добробуту, ніж ті, в яких підприємницька ініціатива місцевих мешканців не набула масового поширення.

Список використаної літератури та джерел:

1. Кагална М.В. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953-1964 рр.). Архіви України. 2013. № 2. С. 70-78.
2. Кузьменко В.М. Повсякденне життя сільських жителів УРСР в другій половині 1940-х – 1960-х роках за матеріалами Чернігівської області: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка Київ, 2017. 265 с.
3. Лисак В.Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950-1960-ті рр.). Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. 341 с.
4. Спогади Плахотнюк Наталії, 1912 р.н., мешканки с. Мельники Чигиринського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 342/127. 2 арк.
5. Спогади Музиченка І.С., 1950 р.н., мешканця с. Лебедин Шполянського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 342/128. 2 арк.

6. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. 697 с.
7. Спогади Ковальчук Надії Олександрівни, 1941 р.н., мешканки с. Білозір'я Черкаського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 341/936. 1 арк.
8. Спогади Тищенко Марії Федорівни, 1924 р.н., мешканки с. Сухини Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 341/941. 2 арк.
9. Спогади Каленчук Наталії Автономівни, 1931 р.н., мешканки с. Білозір'я Черкаського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 341/937. 1 арк.
10. Спогади Ромащенко І.П., 1958 р.н., мешканця с. Білозір'я Черкаського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 342/130. 2 арк.
11. Спогади Чеберяк Наталії Дмитрівни, 1927 р.н., мешканки с. Тубільці Черкаського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 341/943. 1 арк.
12. Спогади Загребельної Євдокії Петрівни, мешканки с. Шабельники Золотоніського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 342/116. 1 арк.
13. Спогади Іванко Ганни Михайлівни, 1927 р., мешканки с. Руська Поляна Черкаського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 341/932. 1 арк.
14. Спогади Хворостян Ганни Степанівни, 1941 р.н., мешканки с. Сагунівка Черкаського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 341/996. 1 арк.
15. Спогади Гончар Л.Г., 1939 р.н., мешканки с. Чапаєвка Золотоніського району Черкаської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф.1. Матеріали польових досліджень. Спр. 342/122. 2 арк.

References:

1. Kagalna, M (2013). Materialne zabezpechennia selianstva URSR u period khrushchovskoi «vidlyhy» kruz pryзму povsiakdennia (1953-1964 rr.) [Material support of the peasantry of the USSR during the Khrushchev «thaw» through the prism of everyday life (1953-1964)]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 70–78. [in Ukrainian].
2. Kuzmenko, V. (2017). Povsiakdenne zhyttia silskykh zhyteliv URSR v druhii polovyni 1940-kh – 1960-kh rokakh za materialamy Chernihivskoi oblasti [Everyday life of rural residents of the USSR in the second half of the 1940s - 1960s according to the materials of the Chernihiv region]. *Abstract of candidate's thesis*. [in Ukrainian].
3. Lisak, V. (2013). Povsiakdennist ukrainskykh selian v umovakh radianskoi diisnosti (1950-1960-ti rr.). [Everyday life of Ukrainian peasants in the conditions of the Soviet reality (1950-1960)]. Donetsk: Eastern Publishing House, 341 p. [in Ukrainian].
4. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 342/127. 2 ark. [in Ukrainian].
5. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 342/128. 2 ark. [in Ukrainian].

6. *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba* [Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era] (2014). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 697. [in Ukrainian].
7. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 341/936. 1 ark. [in Ukrainian].
8. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 341/941. 2 ark. [in Ukrainian].
9. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 341/937. 1 ark. [in Ukrainian].
10. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 342/130. 2 ark. [in Ukrainian].
11. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 341/943. 1 ark. [in Ukrainian].
12. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 342/116. 1 ark. [in Ukrainian].
13. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 341/932. 1 ark. [in Ukrainian].
14. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 341/996. 1 ark. [in Ukrainian].
15. Potochnyi arkhiv Naukovo-doslidnoho instytutu selianstva. [Current archive of the Peasant Research Institute]. F. 1. Spr. 342/122. 2 ark. [in Ukrainian].

A. Morozov, A. Savchenko

THE SELLING OF AGRICULTURAL PRODUCTION AS A COMPONENT OF THE INFORMAL ECONOMY OF THE PEASANT'S COURTYARD DURING THE "THAW"

Introduction. *Personal peasant homesteading has always ensured reliable preservation of centuries-old features of a hard-working owner of his land, formed by Ukrainian farmers, not only interested in the results of his work, but also in preserving its viability. Despite their small size, these farms, thanks not only to the tireless diligence but also to the ingenuity and energetic enterprise in times of crisis for the peasant family, not only fed it but also provided the necessary prosperity.*

Purpose. *The study of directions in the specialization of personal homesteads of Ukrainian collective farmers in commodity cultivation, processing, and selling of agricultural production, in the years of "Thaw".*

Results. *The attempts by the totalitarian state to fully control the life of a peasant, tying him only to the collective farm through strict administrative restrictions, isolating the Ukrainian peasantry from any additional sources of income, went against the desire of the peasants to improve their welfare. Moreover, the harsh state fiscal policy of taxation of collective farms almost always did not allow peasants not only not to have certain material goods, already at that time available to city dwellers, but did not provide even a minimum standard of living.*

Conclusion. *A characteristic feature of the informal economy of the peasant's yard during the "Thaw" was the specialization of the inhabitants of Ukrainian villages in the cultivation, processing, and selling of agricultural products. As a result, personal homesteads, which put the cultivation of certain types of agricultural products on a solid footing, had more tangible positive changes in the level and quality of life, increased material well-being than those where the entrepreneurial initiative of local residents did not become widespread.*

Key words: *«thaw», Ukrainian peasantry, personal homestead, agricultural products, commodity cultivation, sale, material well-being.*

УДК 94 [336.74:314117.3(477.46-22)]“18”(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Orlyk-Pavlenko

В. М. Орлик

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7947-9557>

В. О. Павленко

аспірантка кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8160-8629>

ГРОШОВИЙ ВИМІР ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ СЕЛА МЛІІВ* ЧЕРКАСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Статтю присвячено вивченню такої складної соціально-економічної проблеми повсякдення, як вартість тогочасного господарства та побуту селян у грошовому еквіваленті. Вперше у контексті історії повсякдення досліджено грошовий вимір господарства селян Правобережного Середнього Подніпров'я, проаналізовано можливість доступу до грошових коштів цієї категорії населення в досліджувану епоху.

Доведено, що у селян була життєва необхідність заробітку грошових коштів, без яких неможливо було організувати та налагодити власне господарство. Щоб створити власне, навіть бідне, господарство селянину необхідно було протягом декількох років працювати і намагатися накопичити необхідний мінімум грошових коштів. Важко уявити, що людина, яка намагається заробити на облаштування власного життя, не думає про гроші, про тяжку працю заради них, а деколи навіть і про незаконні способи збагачення. Загалом, порушена у нашій статті проблема грошового виміру господарства селян Правобережного Середнього Подніпров'я в третій чверті ХІХ ст. у контексті історії повсякдення є досить складною та потребує подальшого комплексного дослідження, особливо щодо ставлення тогочасного соціуму до грошей та шляхів їхнього накопичення.

Ключові слова: *гроші, рублі, копійки, господарство, селяни, інвентар, повсякдення, Київська губернія.*

Постановка проблеми. Сучасна вітчизняна історична наука має колосальні напрацювання з історії українського селянства в ХІХ ст. В останні роки, окрім уже традиційних і звичних для історіографії проблем соціально-економічної історії селянства, увагу дослідників привертають проблеми історії повсякдення, які виокремлено в самостійний напрям історичних студій. Такі дослідження мають полідисциплінарний характер, охоплюють матеріально-побутові проблеми та рефлексії на них. Ми цілком погоджуємося із тезою О. Удада про те, що історія повсякденності – «це насамперед історія процесу олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових

* Сучасне село Мліїв Городищенського району Черкаської області

проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов повсякденного життя» [1, 7]. Однією зі складових повсякденного життя селянства, як й інших верств населення, є використання грошей або їх натуральних еквівалентів. Нашу статтю присвячено вивченню такої складної соціально-економічної проблеми повсякдення, як грошовий вимір господарства селян Правобережного Середнього Подніпров'я, зокрема Черкаського повіту Київської губернії, у середині XIX ст. Тобто, вартість тогочасного господарства та побуту селян у грошовому еквіваленті. Адже гроші, як слушно вказує Ф. Бродель, «нашарувалися на всі економічні та соціальні відносини. А внаслідок цього вони є чудовим «індикатором»: з того як вони обертаються, на які труднощі наштовхується їх обіг, з того як грошова система ускладнюється, або ж з того як грошей бракує, можна упевнено судити про всю діяльність людей, аж до найскромніших явищ їхнього життя» [2, 373].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першими дослідниками повсякдення українського селянства в XIX ст., як загалом селянства Російської імперії, також і життєвого рівня селян, стали сучасники тієї епохи, автори статистичних та етнологічних описів. У наступні періоди розвитку історичної науки ця проблема стала досить заполітизованою і, на жаль, незважаючи на значний корпус праць учених радянської доби, не знайшла належного висвітлення в історіографії. В останні десятиріччя із зміною методологічних підходів у вітчизняній історичній науці різні аспекти матеріально-побутових проблем українського селянства в імперську добу, зокрема й життєвого рівня, стали предметом дослідження у працях Бундак [3-5], О. Гуржія [6], М. Казьмирчука [7], В. Орлика [8-15], І. Петрової [16] та ін. Проте, незважаючи на зростання відповідних публікацій в останні десятиріччя, на сьогодні все ж цілком слушною є теза В. Коцура, що «тематика історії повсякденності є однією з малодосліджених, а отже незаповнених лакун, що створилися у вітчизняній історичній науці протягом радянської доби» [17, 9].

Мета статті. Дослідити грошовий вимір господарства селян Правобережного Середнього Подніпров'я, зокрема Черкаського повіту Київської губернії, у середині XIX ст. в контексті історії повсякдення.

Методологія дослідження порушена у статті проблема є досить складною у методологічному плані, адже поєднує два напрями наукових пошуків. По-перше, це питання грошового обігу, а по-друге, історію повсякдення. Відповідно й методологічні підходи для реалізації мети статті ґрунтуються на поєднанні методології досліджень економічної історії [18-22] та історії повсякдення, основи якої були закладені представниками трьох поколінь школи «Анналів» і отримали розвиток у працях низки сучасних українських істориків, зокрема, О. Лисенка [23] та О. Коляструк [24]. О. Удод цілком слушно наголошує, що «історія повсякденності є досить багатопланою, предмет її не варто регламентувати чи обмежувати, тому вона потребує такого ж розмаїття джерел. Але щоб подібні праці не були «збірною солянкою» чи набором фактографії,

важливо дотримуватися класичних принципів об'єктивності, комплексності та історизму в опрацюванні джерел з історії повсякденності, що дасть можливість досягти максимальної достовірності наукових результатів та вірогідності обґрунтованості висновків» [25, 22-23]. Саме такі методологічні підходи ми й намагалися реалізувати під час роботи над даною статтею.

Виклад основного матеріалу. Вивчення матеріальної складової людського буття є одним із підходів до пізнання історії повсякдення. Про це цілком слушно наголошував Ф. Бродель, вказуючи, що «вивчити речі – їжу, житло, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові кошти, плани сіл та міст – одне слово, все що служить людині, – не єдиний спосіб відчутти її повсякденне існування. Чисельність тих, між ким діляться багатства землі, теж має при цьому своє значення» [2, 13]. Одним із складних і неоднозначних періодів історії України, особливо відносно селянства Наддніпрянської України, є середина XIX ст., з одного боку, існуюча на той час кріпосницька система потребувала кардинальних змін, а з іншого – значна частина селян, отримавши омріяну свободу, так і не змогла налагодити власний побут. Спробуємо проаналізувати матеріальну складову селянського господарства Середньої Наддніпрянщини у її грошовому вимірі, адже, на наше переконання, дослідження навіть такого незначного сектору історії повсякденності все ж дозволяє глибше зрозуміти досліджувану епоху та рефлексії тогочасних людей на матеріальні проблеми. Серед корпусу різнопланових джерел, у яких містяться відомості про грошовий вимір селянського господарства в XIX ст., особливе місце посідають статистичні матеріали, зібрані П. Чубинським, зокрема, його доповідь «Інвентар селянського господарства», прочитана 5 грудня 1874 р. на зібранні Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного товариства. Доповідь була присвячена аналізу інвентаря селянського господарства с. Мліїв Черкаського повіту Київської губернії. Документ структурно складається із шести частин: будівлі, худоба, знаряддя та інструменти, оздоблення хати, приладдя, одяг, які дослідник об'єднує дефініцією – інвентар селянського господарства, наголошуючи, що «він складає багатство селянина, накопичене із заробітків, або суму необхідних заощаджень, без яких його існування, як господаря, немислимо» [26, 176]. П. Чубинський вказав, що отримав необхідні для узагальнення відомості від шести дідів, мешканців с. Мліїва, а також із власних спостережень під час багатьох відвідувань селян. Учений підкреслив, що «згадані діди повідомляли нам відомості відверто й правдиво, виправляючи один іншого у випадку помилки; ми їм пояснили, що ці відомості нам цікаві для того, щоб знати скільки потрібно молодому господарю накопичити коштів, щоб складалося господарство» [26, 176].

Ми не будемо детально зупинятися на характеристиці усіх складових майна селян Мліїва, які увійшли до доповіді П. Чубинського, а наведемо в таблиці 1 лише узагальнювальні дані щодо видів досліджуваного інвентаря в їхній грошовій оцінці та відповідно до майнового стану їхнього власника (бідняка, середняка та заможного селянина) [26, 183].

Таблиця 1
Вартість інвентаря селян с. Мліїв Черкаського повіту Київської губернії в третій чверті XIX ст. (в рублях)

Види інвентаря	Вартість інвентаря для різних категорій селян (в рублях)		
	Бідняк	Середняк	Заможний
Будівлі	45	138	310
Худоба	11	125	350
Знаряддя та інструменти	5	27	43
Оздоблення хати	12	16	20
Приладдя	13	18	23
Одяг	60	91	160
Разом	146	415	906

Як бачимо, для облаштування власного господарства селянину необхідно було накопичити не менше 146 руб. для придбання мінімально необхідного інвентаря. Постає питання, яким чином середньостатистичний мешканець с. Мліїв міг вирішити цю проблему в третій чверті XIX ст.? П. Чубинський вказав, що селянська земля може лише прогудувати, проте «не дасть навіть усієї суми на покриття видатків із податей і непрямих податків (акциз з горілки та солі), для чого потрібно вдаватися до реалізації продуктів від скоту і різних предметів домашнього господарства, а також до заробітків» [26, 185].

Дійсно, селяни в досліджуваній період мали значні фіскальні зобов'язання, визначені законодавцем. Так, зокрема, податкові платежі [27-28] (державні податі, держаний земський збір, збір на утримання закладів із селянських справ, збір на утримання духовенства, викупні платежі, збори на губернські земські повинності, страхові збори, мирські збори) селян Київської губернії у 60-70-х роках XIX ст. складала 7 руб. 83 коп. із ревізької душі [29, 521]. Отже, на селянський двір, враховуючи, що середня сім'я на Київщині складалася з 5 осіб, серед них і три чоловічі ревізькі душі, щорічно припадало близько 24 руб. податків і зборів.

Досліджуючи грошовий вимір господарства селян, необхідно врахувати й рівень грошових заробітків у Київській губернії. Так, зокрема, відповідно до інформації, наведеної в 7 томі «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський Край», у Київській губернії «заробітна платня річному робітнику чоловіку коливалася, залежно від місцевості, між 42 і 68 рублями на господарських харчах; найбільш практикується платня від 50 до 60 рублів. Поденна платня чоловікам влітку – від 30 до 40 коп. на день, зимою – від 20 до 30 коп.» [29, 522].

Отже, заробляючи в рік 50 руб., селянин повинен був сплатити майже 8 руб. різноманітних фіскальних платежів, тобто у нього могло залишатися близько 42 руб., частину з яких він був змушений витратити на поточні життєві потреби. У такий спосіб зібрати необхідні 146 руб. можна було в середньому десь за чотири – п'ять років, безперервно працюючи за наймом. Щоб досягти

рівня господаря середньої руки, тобто нажити інвентар вартістю 415 руб., селянину «необхідно було старанно зберігати трудові копійки протягом 15 і навіть 20 років, адже із тих же заробітків необхідно було і ремонтувати весь цей інвентар, а також нести видатки на деякі предмети споживання, які не вироблялися в господарстві, а також на весілля, хрестини і похорони» [26, 185].

Виникає питання: чи робота за наймом була єдиним шляхом отримання грошових коштів на облаштування власного господарства для селян Середньої Наддніпрянщини, зокрема с. Мліїв чи сусіднього з ним Городища, які належали родині князя С. Воронцова? Чи, можливо, були якісь альтернативи? Чи міг селянин отримати більш оплачувану роботу? Де пересічний український селянин без спеціальної освіти та відповідної кваліфікації міг взяти необхідні йому гроші?

Спробуємо знайти відповідь на ці питання. Село Мліїв, як вірно зазначено в доповіді П. Чубинського, «знаходячись біля самого Городищенського піщано-цукрового і рафінадного заводу, дає мешканцям значні заробітки, як на самому заводі, так із постачання дров, перевозці цукру та ін.» [26, 176-177]. На цьому заводі станом на 1867 р. працювало 750 робітників [30, 126]. Окрім цього цукробурякового заводу Яхненків-Симеренка у с. Млієві, цими ж підприємствами було побудовано машинобудівний завод, праця на якому також давала можливість заробітку грошових коштів. Автори тому, присвяченому Черкаській області в 26-томній серії «Історія міст і сіл Української РСР», наводять показники щодо зайнятості населення на виробництві: «3 5290 чоловік населення, що налічувалося в Млієві 1866 року, на цукрових заводах працювало 850, на машинобудівному — 563, 87 чоловік працювали на вітряках» [29, 144]. Низка сучасних дослідників XIX ст. дещо ідеалізує тогочасних підприємців, особливо якщо останні були ще й меценатами. Так, зокрема, черкаський дослідник С. Ганницький стверджує, що «навіть злидар, потрапляючи на цукроварні Яхненків-Симеренка, мав змогу за короткий термін стати хазяїном, тобто створити власне господарство. Місячної зарплати, що сплачувалася вчасно, вистачало на придбання хати та новітнього сільськогосподарського реманенту» [30, 7]. Виникає питання, якою мала бути місячна платня, щоб «злидар» міг перетворитися на «господаря», придбавши власну хату та новітній сільгоспреманент? Найдешевша хата без сіней у с. Мліїв у той час коштувала 30 руб., а інші найдешевші елементи сільської садиби, зокрема, повітка – 5 руб., хлівець – 2,5 руб. та невелика огорожа до 8 руб. [26, 177]. Щодо сільськогосподарського реманенту, то плуг коштував мінімум 2,5 руб., борона – 2,5 руб., коса – 60 коп., граблі – 5 коп., вил – 4 коп., заступ – 75 коп., сапа – 25 коп., ціпок – 30 коп., лопата – 20 коп. [26, 179-180]. Отже, для придбання хати із мінімумом необхідних елементів садиби потрібно було мати близько 45 руб., а мінімальна вартість сільськогосподарського реманенту складала 7 руб. 19 коп. Цього було явно недостатньо для ведення господарства, яке потребувало, окрім

плуга, декількох одиниць кожного з названих елементів. Зазначимо, що мінімальна сума, необхідна для придбання найдешевшої хати із мінімальними елементами селянської садиби, а також мінімальною кількістю реманенту, складала 52 руб. 19 коп., найдешевша хата з мінімальним набором реманенту коштувала 37 руб. 19 коп. Тобто, за твердженням С. Ганницького, мешканці с. Мліїв, які працювали на цукроварні Яхненків-Симеренка, отримували в межах від 37 руб. 19 коп. до 52 руб. 19 коп. на місяць, а річний їх дохід мав складати від 446 руб. 28 коп. до 626 руб. 28 коп.. Для порівняння, службовці поліції м. Києва в другій половині 1870-х років мали грошовий оклад 144 руб. на рік та доплату 50 руб. на однострій [31, 41], а шкільний учитель отримував «на руки чуть більше 500 рублів на рік» [32, 217]. Окрім того, необхідно зауважити, що під час збору інформації про вартість господарства мешканців с. Мліїв П. Чубинський не лише спілкувався із відповідними респондентами, а й сам неодноразово відвідував селянські сім'ї, проте у його доповіді не міститься жодної згадки про надзвичайно великі заробітки селян на підприємствах Яхненків-Симеренка. Тому, на наше переконання, твердження про те, що «злидар», працюючи на Городищенській цукроварні, міг за досить короткий термін перетворитися на сільського господаря, особливо про те, що він міг заробити необхідні кошти за місяць такої роботи, є явно гіперболізованим і не відповідає дійсності. Проте на цукроварнях Яхненків-Симеренка зарплата у 45 руб. на місяць все ж існувала, але призначалася вона лише кваліфікованим робітникам [29, 144], а такі на цукроварні та машинобудівному заводі становили незначний відсоток від більше ніж тисячі працюючих мліївчан, тому заробітну плату кваліфікованих працівників не можна автоматично екстраполювати на всю масу працівників.

Які ж грошові кошти, окрім заробітної плати, міг отримати мешканець с. Мліїв для облатування власного господарства? Чи міг він у третій чверті XIX ст. взяти на це позику? Теоретично міг, звернувшись за допомогою до лихварів, «оскільки банківський кредитний сектор у досліджуваній період був недостатньо розвинений, а кредитні продукти недоступними більшій частині населення» [33, 185]. Проте, як уже згадувалося вище, відповідно до відомостей, зібраних П. Чубинським, землеробство не давало селянським господарствам с. Мліїв необхідних прибутків навіть на покриття частини податей, тобто навіть 8 руб. на рік. Тому брати позику в лихваря під відсотки не на розвиток підприємницької діяльності, яка гіпотетично могла принести прибуток, що міг покрити необхідні відсотки з позики, а на створення власного селянського господарства було нереально, адже й лихвар був зацікавлений не лише в отриманні прибутку із наданого капіталу, а й у збереженні цього капіталу та забезпеченні його повернення.

Окрім вказаних вище факторів, аналізуючи грошовий вимір господарства, необхідно врахувати й особливості грошового ринку в Російській імперії в третій чверті XIX ст., адже, як свідчить П. Чубинський, щоб нажити середнє господарство,

необхідно було складати гроші, зароблені протягом майже 20-ти років. Тобто, щоб мати цю суму в 1874 р. (рік доповіді П. Чубинського), то мешканцю с. Мліїв необхідно було заощаджувати й накопичувати гроші з початку 1850-х років. Проте, як відомо, у другій половині 50-х – на початку 60-х років XIX ст. Російська імперія мала розбалансовану фінансову систему після поразки у Кримській війні з неможливістю отримати зовнішні позики для поповнення бюджетного дефіциту, «що спричиняло додаткову емісію паперових кредиток. При бюджеті 300-400 млн. руб. протягом 1855–1857 рр. було випущено майже півмільярда кредиток» [34, 259]. Негативні наслідки для фінансової системи імперії, а відповідно й для грошового ринку, мало польське повстання та деякі аспекти селянської реформи, які разом сприяли «неконтрольованому вивезенню капіталу (золота) за кордон. Тимчасові заходи для стабілізації курсу, які вживалися Міністерством фінансів на короткий час, стримували падіння рубля, але з листопада 1863 року цей процес став невідворотним» [34, 260]. У грудні 1864 р. кредитний рубль коштував 80,5 коп. [34, 260]. Отже, грошові накопичення були знецінені майже на 20%, тобто, якщо мешканець с. Мліїв розпочав акумулювати кошти на придбання чи розширення власного господарства в 1855 р., то в 1865 зібрана ним сума унаслідок інфляційних процесів відповідала сумі накопичень не за 10 років, а лише за 8 років.

Не менш негативні наслідки для селянських бюджетів мали й інші фактори. Так, зокрема, П. Чубинський вказував, що «часто господар, досягнувши заощадженнями необхідного для нього інвентаря, - розоряється раптом, через падіж худоби, який за останні роки все біль і більш посилюється» [26, 185]. Інколи селяни ставали жертвами шахраїв і втрачали свої грошові кошти, зокрема, коли отримували за продаж своєї продукції фальшиві гроші [35-36].

Висновки. Як бачимо, у селян була життєва необхідність заробітку грошових коштів, без яких неможливо було організувати та налагодити власне господарство. Тому, на наше переконання, досліджувати повсякденне життя різних верств населення без врахування можливостей доступу до отримання ними грошових коштів є методологічно неправильним. Дослідники, як правило, обходять питання ставлення тогочасного соціуму до грошей, висуваючи на перший план чи то проблеми духовності, чи то господарства та побуту, навіть досліджуючи, здавалося б, суто економічні аспекти історії і наводячи цілий корпус різноманітних статистичних матеріалів. Переважно ігноруючи те, що за сухими цифрами, в яких відображено рівень життя, вартість майна чи господарства, ціни на житло, продукти харчування, знаряддя праці, худобу, оплату праці тощо, ховаються долі людей, які намагалися не лише вижити у реаліях своєї епохи, а планували й будували власну долю. Саме для виживання та реалізації таких планів, людині потрібні буди гроші. У такому контексті влучною є цитата 1620 р. Сципіона де Грамона, наведена в праці Ф. Броделя: «Гроші, казали сім грецьких

мудреців, є кров і душа людини; і той, у кого їх нема, проходить свій шлях, наче мрець серед живих» [2, 411]. І, дійсно, щоб створити власне, навіть бідне, господарство селянину необхідно було протягом декількох років працювати і намагатися накопичити необхідний мінімум грошових коштів. Важко уявити, що людина, яка намагається заробити на облаштування власного життя не думає про гроші, про тяжку працю заради них, а деколи навіть і про незаконні способи збагачення. Загалом порушена у нашій статті проблема грошового виміру господарства селян Правобережного Середнього Подніпров'я в третій чверті XIX ст. у контексті історії повсякдення є досить складною та потребує подальшого комплексного дослідження, особливо щодо ставлення тогочасного соціуму до грошей та шляхів їхнього накопичення.

Список використаної літератури та джерел:

1. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. Київ, 2010. № 3 С. 6-9.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Т.1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. К.: Основи, 1995. 543 с.
3. Бундак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 1999. 209 с.
4. Бундак О. А. Лісові промисли селянства Волині в першій половині XIX ст. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 105-108.
5. Бундак О. А. Становлення індустріальних відносин у волинському селі у передреформенний період. *Український селянин*. 2000. Вип. 2. С. 30-34.
6. Гуржій О., Орлик В. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Біла Церква: Пшонківський О. В., 2012. 278 с.
7. Казьмирчук М. Джерела з історії повсякденності Київської губернії (1861–1917) у Російському державному історичному архіві Санкт-Петербурга. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 79-81.*
8. Орлик В. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в «аграрній» історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* . Вип. 27. 2004. С. 224-239.
9. Орлик В. Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Вип. 30. 2011. С. 96-108.
10. Орлик В. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). *Український історичний журнал*. №2 (449). 2003. С.66–73.
11. Орлик В. Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Вип. 182. 2010. С.120-124.
12. Орлик В. Селянство України в фіскальній політиці імперій Романових і Габсбургів. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 13. 2007. С. 83-86.
13. Орлик В.М. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії. *Український історичний журнал*. №2 (455). 2004. С.113–120.
14. Орлик В.М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. № 13. 2006. С.97-110.
15. Орлик В.М. Державні селяни у податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній). *Український історичний журнал*. №1 (472). 2007. С.94-104.
16. Петрова І. Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово – топографічних описів XIX ст. *Краєзнавство*. № 3. 2010. С. 123-131.
17. Коцур В. Вступне слово. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 9.*
18. Орлик В. Проблема достовірності статистичних даних у дослідженнях проблем історії економічної політики уряду Російської імперії. *Списавет*. Історичні науки. Вип.1. 2012. С. 171-177.
19. Орлик В. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. No 2. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf
20. Орлик В. Регіональні особливості податкової політики уряду Російської імперії в дореформенний період: проблеми методології дослідження. *Гуржійські історичні читання*. Вип. 4. 2011. С. 281-283.
21. Орлик В. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XVIII. 2011. С. 59-64.
22. Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. *Універсум історії та археології*. 2019 Том. 2 (27). Вип 2. С. 5-27. doi 10.15421/26190201
23. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. №13. С. 8-22.
24. Коляструк О.А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія*. 2011. № 982, вип. 44. С.8-21.
25. Удод О. Історія повсякденності: питання історіографії. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.19-23*
26. Чубинский П.П. Инвентарь крестьянского хозяйства. Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества. Т.2. Киев: Тип. М.П. Фрица, 1875. С.176-186.
27. Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній). : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Кіровоград, 2012. 248 с.
28. Орлик С. В. До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії. *NOVA UKRAINA. Zeszyty historyczno-politologiczne*. № 12. 2012. С. 5-13.
29. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования. Т. 7, Санкт-Петербург: 1877. 612 с.
30. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Черкаська область. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.
31. Ганницький С. Діяльність родини Симиренків щодо створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (друга половина XIX ст.). *Український селянин*. 2003. №7. С.6-7.
32. Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних органів України у XIX – на початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України. 2007. 113 с.
33. Молчанов В. Життєзабезпечення населення України за часів П.Куліша. *Історіографічні дослідження в Україні*. К., 2011. Вип. 21. С. 211-237.
34. Орлик М. В. Еволюція лихварства в Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII–початок XX ст.). *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Серія: Економічні науки. Полтава. 2019. №1 (92). С. 6-14.
35. Орлик С. Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії. *Наукові*

- записки з української історії: зб. наук. статей. Вип. 33. 2013. С. 259–262.
36. Бойко-Гагарін А. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот у кінці XIX – початку XX століття. Український нумізматичний щорічник. Вип.2. 2018. С. 132–149. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2018-2-132-149>
 37. Бойко-Гагарін А. Підробки російських грошей кінця XIX – початку XX століття у зібранні Національного музею історії України. Український нумізматичний щорічник. Вип.4. 2020. С.165–183. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2020-4-165-183>
- ### References:
1. Udod, O. (2010) *Istoriya povsyakdenosti yak providnyy napryam ukrayins'koyi istoriografii*. [History of everyday life as a leading direction of Ukrainian historiography]. *Krayeznavstvo*. (3). 6-9. [in Ukrainian].
 2. Brodeľ, F. (1995) *Material'na tsyvilizatsiya, ekonomika i kapitalizm, XV-XVIII st. T.I. Struktury povsyakdenosti: mozlyve i nemozlyve*. [Material civilization, economics and capitalism, XV-XVIII centuries. Vol.1. Structures of everyday life: possible and impossible]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
 3. Bundak, O. A. (1999) *Ahrarnyy rozvytok Volyns'koyi huberniyi v 1795-1861 rr.* [Agrarian development of the Volyn province in 1795-1861]. (Candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
 4. Bundak, O. A. (2005) *Lisovi promysly selyanstva Volyni v pershiy polovyni XIX st.* [Forestry of the peasantry of Volhynia in the first half of the XIX century]. *Ukrainian peasant*. (9). 105-108. [in Ukrainian].
 5. Bundak, O. A. (2000) *Stanovlennya industrial'nykh vidnosyn v volyns'komu seli u peredreformenyy period*. [Formation of industrial relations in the Volyn village in the pre-reform period]. *Ukrainian peasant*. (2). 30-34. [in Ukrainian].
 6. Gurzhii, O. & Orlyk, V. (2012). *Seliany Ukrainy ta yikh1. opodatkovannia v XVII - seredyni XIX st.* [Peasants of Ukraine and their taxation in the XVII – the middle of the XIX century]. Belaya Tserkov: Publisher Pshonkovsky O. [in Ukrainian].
 7. Kazmyrchuk, M. (2010) *Dzherela z istoriyi povsyakdenosti Kyuyivs'koyi huberniyi (1861–1917) u Rosiys'komu derzhavnomu istorychnomu arkhivi Sankt-Peterburha*. [Sources on the history of everyday life in the Kiev province (1861–1917) in the Russian State Historical Archive of St. Petersburg]. *Istoriya povsyakdenosti: teoriya ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf., Pereyaslav-Khmelnitsky*, 79-81. [in Ukrainian].
 8. Orlyk, V. M. (2004) *Problemy istorii podatkovoyi polityky Rosiiskoi imperii v ukrainskomu seli kintsia XVIII – pochatku XX st. v "aharnii" istoriografii*. [The problems of the history of the tax policy of the Russian empire in the Ukrainian suburb in the end of the XVIII – the beginning of the XX cent in the "agricultural" historiography]. *Istoriya Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. [The history of Ukraine. Unknown names, events and facts]. (27). 224-239. [in Ukrainian].
 9. Orlyk, V. M. (2011). *Derzhavni finansy Rosiiskoi imperii pershoi polovyny XIX st.: stan ta osnovni tendentsii*. [The state finances of the Russian Empire in the first half of the XIX century: the condition and main tendencies]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, (30), 96-108. [in Ukrainian].
 10. Orlyk, V.M. (2003). *Kazenni palaty v systemi finansovoho upravlinnya Rosiys'koyi imperiyi v kintsii XVIII – u XIX st. (na materialakh Kyuyivs'koyi huberniyi)* [State chambers in the system of financial management of the Russian Empire at the end of XVIII – in the XIX century (on materials of the Kiev province)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 66–73 [in Ukrainian].
 11. Orlyk, V. M. (2010) *Podatkovi funktsii selianskykh samovriadnykh instytutiv v Rosiiskii imperii (kinets XVIII – seredyna XIX st.)* [Tax functions of peasant self-governing institutions in the Russian Empire (end of the eighteenth to the middle of the nineteenth century)] *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*. (182). 120-124. [in Ukrainian].
 12. Orlyk, V. M. (2007) *Selyanstvo Ukrainy v fiskal'nyy politytsi imperiy Romanovykh i Habsburhiv* [The peasantry of Ukraine in the fiscal policy of the Romanov and Habsburg empires]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX-pochatku XX st. - Problems of the History of Ukraine of XIX – beginning XX cc.*, 13, 83-86 [in Ukrainian].
 13. Orlyk, V.M. (2004) *Palaty derzhavnykh mayetnostey ukrayins'kykh huberniy u finansoviy politytsi Rosiys'koyi imperiyi*. [Chambers of State Property of the Ukrainian Provinces in the Financial Policy of the Russian Empire]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 113–120 [in Ukrainian].
 14. Orlyk, V.M. (2006) *Yehor Kankrin i fiskal'na polityka Rosiys'koyi imperiyi v Pravoberezhniy Ukraini v druhiy chverti XIX st.* [Yegor Kankrin and the fiscal policy of the Russian Empire in the Right Bank Ukraine in the second quarter of the XIX century]. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. (13). pp. 97-110. [in Ukrainian].
 15. Orlyk, V.M. (2007) *Derzhavni selyany u podatkoviy politytsi Rosiys'koyi imperiyi v kintsii XVIII – seredyni XIX st. (na materialakh ukrayins'kykh huberniy)*. [State peasants in the tax policy of the Russian Empire in the late XVIII - mid XIX centuries. (on the materials of the Ukrainian provinces)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 94-104 [in Ukrainian].
 16. Petrova, I. (2010) *Povsyakdenne zhyttya ukrayins'kykh selyan za materialamy viys'kovo-topografichnykh opysiv XIX st.* [Everyday life of Ukrainian peasants based on military topographic descriptions of the XIX century.]. *Krayeznavstvo*. (3). 123-131.
 17. Kotsur, V. (2010) *Vstupne slovo*. [Introductory word]. *Istoriya povsyakdenosti: teoriya ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf., Pereyaslav-Khmelnitsky*, 9 [in Ukrainian].
 18. Orlyk, V. M. (2012) *Problema dostovirnosti statystychnykh danykh u doslidzhenniakh problem istorii ekonomichnoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii* [The problem of reliability of statistics in studies of problems of economic policy history of the Government of the Russian Empire]. *Yelysavet. Istorychni nauky*. (1). 171-177. [in Ukrainian].
 19. Orlyk, V. M. (2010). *Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vyvchennia problem finansovoyi polityky uriadu Rosiiskoi imperii kintsia XVIII pochatku XX st.* [The Prerevolutionary financial and legal literature as a source for studying the problems of the financial policy of the government of the Russian Empire in the late 18th early 20th century]. *Istoriya nauky i bihrafistyka* [History of Science and Biografistica]. (2). Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf [in Ukrainian].
 20. Orlyk, V. M. (2011) *Rehionalni osoblyvosti podatkovoyi polityky uriadu Rosiiskoi imperii v doreformeniy period: problemy metodolohii doslidzhennia*. [Regional features of the tax policy of the Government of the Russian Empire in the pre-reform period: problems of research methodology]. *Hurzhiivski istorichni chytannia*. (4). 281-283. [in Ukrainian].
 21. Orlyk, V. M. (2011) *Do pytannia metodolohii doslidzhen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii* [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.* [The problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries]. (18). 59–64. [in Ukrainian].
 22. Orlyk, V. M. & Orlyk, S. V. (2019) *Teoretyko-metodolohichni ta dzhereloznavchi problemy ekonomichnoi istorii Ukrainy* [Theoretical-methodological and source problems of economic history of Ukraine]. *Universum istorii ta arkeolohii – Universum of history and archeology*, 2 (27). 2, 5–27. [in Ukrainian].
 23. Lysenko, O. (2010) *Povsyakdena istoriya viyny: metodolohichni notatky*. [Everyday history of war: methodological notes]. *Storinky voyennoyi istoriyi Ukrainy*. (13). 8-22.
 24. Kolyastruk, O.A. (2011) *Metodolohiya istoriyi povsyakdeniya*. [Methodology of everyday history]. *Visnyk Kharkivskoho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Istoriya*. 982 (44). 8-21.

25. Udod, O. (2010) *Istoriya povsyakdennosti: pytannya istoriografyyi*. [History of everyday life: questions of historiography]. *Istoriya povsyakdennosti: teoriya ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf., Pereyaslav-Khmelnytsky*, 19-23. [in Ukrainian].
26. Chubinskiy, P.P. (1875) *Inventar' krest'yanskogo khozyaystva*. [Inventory of a peasant economy]. *Zapiski Yugo-Zapadnogo otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva*. Vol.2. Kiev: Typography M.P. Fritz. 176-186. [in Russian].
27. Orlyk, S.V. (2012) *Evolutsiya systemy opodatkovannya nerukhomoho mayna v Rosyiskiy imperiyi naprykintsi XVIII – pochatku XX st. (na materialakh ukraïns'kykh huberniy)*. [The evolution of the real estate taxation system in the Russian Empire in the late XVIII - early XX centuries. (on the materials of the Ukrainian provinces)]. (Candidate's thesis). Kirovograd. [in Ukrainian].
28. Orlyk, S.V. (2012) *Do pytannya realizatsiyi fiskal'noyi polityky uryadu zemskomy instytutsiyamy ykrayins'kykh huberniy Rosyiskoy imperiyi*. [On the implementation of the government's fiscal policy by the Zemstvo institutions of the Ukrainian provinces of the Russian Empire.]. *NOVA UKRAINA. Zeszyty historyczno-politologiczne*. (12). 5-13.
29. Chubinskiy, P.P. (1877) *Trudy etnograficheskostatisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. Yugo-Zapadnyy otdel. Materialy i issledovaniya*. [Proceedings of an ethnographic and statistical expedition to the West Russian Territory, equipped by the Imperial Russian Geographical Society. Southwest Division. Materials and research]. Vol. 7, Sankt-Peterburg. [in Russian].
30. *Istoriya mist i sil Ukraïns'koyi RSR: V 26 t. Cherkas'ka oblast' (1972)*. [History of towns and villages of the Ukrainian SSR: In 26 vols. Cherkasy region]. K.: Holov. red. URE AN URSSR.
31. Hannyts'kyi, S. (2003) *Diyal'nist' rodyny Symyrenkiv shchodo stvorennya umov pratsi ta pobutu robotnykiv tsukrovoykh zavodiv (druha polovyna XIX st.)*. [Activities of the Symyrenko family to create working and living conditions for sugar factory workers (second half of the 19th century)]. *Ukrainian peasant*. (7). 6-7. [in Ukrainian].
32. Molchanov, V.B. (2007) *Zhytlyevyy riven' chynovnykiv pravookhoronnykh orhaniv Ukrayiny u XIX – na pochatku XX st.* [The standard of living of law enforcement officials of Ukraine in the XIX - early XX centuries]. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
33. Molchanov, V. (2011) *Zhytlyezabezpechennya naselennya Ukrayiny za chasiv P.Kulisha*. [Life support of the population of Ukraine during the time of P. Kulish.]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini*. (21). 211-237. [in Ukrainian].
34. Orlyk, M. V. (2019). *Evolutsiya lykhvarstva v Naddniptyans'koyi Ukrayini (druha polovyna XVIII – pochatok XX st.)*. [Evolution of usury in Dnieper Ukraine (second half of the XVIII-beginning of the XX century)]. *Naukovy visnyk Poltav's'koho universytetu ekonomiky i torhivli*. Seriya: Ekonomichni nauky. Poltava. (1(92)) 6-14. [in Ukrainian].
35. Orlyk, S. (2013) *Vplyv finansovykh reform na kurs rublya u 60-ty rokakh XIX stolittya v Rosyiskiy imperiyi*. [The impact of financial reforms on the ruble in the 60s of the XIX century in the Russian Empire]. *Naukovi zapysky z ukraïns'koyi istoriyi: zb. nauk. statey*. (33). 259–262. [in Ukrainian].
36. Boiko-Haharin, A. S. (2018) *Hazetna periodyka yak dzhereło vvychnennia protsesiv falshuвання monet ta banknot v kintsy XIX – pochatku XX stolittia*. [The newspapers periodicals as the source of study of the process of counterfeiting coins and banknotes during the late XIX – the early XX centuries]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk* (2). 132-149. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2018-2-132-149>
37. Boiko-Haharin, A. S. (2020) *Pidrobky rosiys'kykh hroshey kintsya XIX – pochatku XX stolittya u zibranni Natsional'noho muzeuy istoriyi Ukrayiny*. [Counterfeits of Russian money of the late XIX - early XX centuries in the collection of the National Museum of History of Ukraine.]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk* (4). 165-183. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2020-4-165-183> [in Ukrainian].

V. Orlyk, V. Pavlenko

MONEY DIMENSION OF THE ECONOMY OF THE UKRAINIAN PEASANCE IN THE MIDDLE OF THE 19th CENTURY (ON THE MATERIALS OF THE VILLAGE OF MLIYIV, CHERKASY COUNTY OF KYIV PROVINCE)

Introduction. In recent years, instead of the already existing traditional and familiar to historiography problems of socio-economic history of the peasantry, the attention of researchers is focused on the problems of *Alltagsgeschichte*, which stand out in an independent direction of historical research. One of the components of the daily life of the peasantry, as well as other segments of the population, is the use of money or their natural equivalents. Our article is devoted to the study of such a complex socio-economic problem of everyday life as the value of the then household and everyday life of the peasants in the monetary equivalent.

Purpose. The purpose of this study is to investigate the monetary dimension of the economy of the peasants of the Right - Bank of the Middle Dnieper, in particular Cherkasy povit of Kyiv province in the middle of the 19th century in the context of *Alltagsgeschichte*.

Originality. For the first time in the context of the history of *Alltagsgeschichte*, the monetary dimension of the economy of the peasants of the Right - Bank of the Middle Dnieper region is investigated, the possibility of access to the funds of this category of the population in the era under study is analyzed.

Conclusion. It was proved that the peasants had a vital need to earn money, without which it was impossible to organize and establish their own economy. Usually, researchers bypass the issue of the attitude of the then society to money, highlighting the problems of spirituality or the economy and everyday life. Researchers mostly ignore the fact that behind cold figures, which reflect the value of property or economy, prices for housing, food, tools, livestock, wages, and other hide out fate of people who tried not only to survive in the realities of their era, but also planned and built their own destiny. And it was for the survival and implementation of such plans that a person needed money. The peasant really had to work for several years and try to accumulate the necessary minimum of money in order to create his own, even a poor farm. It is difficult to imagine, that a person who is trying to earn money to arrange his own life, does not think about money, about hard work for their sake, and some thought even about illegal ways of getting rich. In general, the problem raised in our article, regarding the monetary dimension of the economy of the peasants of the Right - Bank of the Middle Dnieper region in the third quarter of the 19th century in the context of the history of *Alltagsgeschichte*, is quite complex and requires further comprehensive research, especially in relation to the then society towards money and ways of accumulating it.

Key words: pennies, rubles, money, economy, peasants, inventory, everyday life, Kyiv province.

УДК 477.41:058.232(355)«1917/1921»
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Ostrovskyi

О. А. Островський

аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5783-4741>

СЕЛЯНИ СТАЮТЬ... КОЗАКАМИ (ДО ІСТОРІЇ ХОЛОДНОЯРСЬКОГО ДОСВІДУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.)

У статті досліджено деякі аспекти відродження козацьких традицій селянами-повстанцями Холодного Яру. Цей процес став однією з особливостей національно-визвольних змагань 1917 – початку 1920-х рр. у Наддніпрянщині. Оскільки для революційних змін народної ініціативи виявилось замало, то козаччина першої чверті XX ст. більше нагадувала вольницю Коліївщини, аніж Військо Запорізьке періоду Хмельниччини. На думку автора, основною причиною поразки холодноярців була неспроможність української еліти творити на «козацькому ґрунті» модерну національну державу.

Ключові слова: епоха модернізму, козацтво, селянство, модерна нація, повстанці, революція, держава.

Постановка проблеми. Провідні українські й закордонні історики стверджують, що утворення існуючих нині модерних націй «не було неминучим» [1, 196]. З цією думкою важко не погодитися, тим більше, що в цьому разі український «селянський» історичний досвід аж ніяк не випадає з європейського контексту. Проблема, яку автор прагне дослідити, пов'язана з відмовою професійних науковців від фаталістичного підходу до трактування «історії, яка відбулася». Це помітно різнить їх від теологів і політиків, які схильні до тієї чи іншої форми канонізації результатів історичного процесу. Взявши за основу тезу, що «центральною темою XX століття є постання української нації, трансформація етнічної спільноти у свідому політичну та культурну спільноту», яку свого часу сформулювали автори книги «Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)» (1996), спробуємо розглянути цю варіативність на прикладі повстанців Холодного Яру [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тут ми маємо визнати факт відсутності традиційно широкого кола наукових праць, присвячених заявленій темі дослідження. Справа в тому, що повстанський рух, який відбувався в революційні роки на Чигиринщині, Звенигородщині та частині території сусідніх повітів, дуже рідко розглядався як рух національний. Надто тоді, коли мова заходила не про його дотичність до національно-визвольних змагань, а власне саму сутність політичних програм і характеру збройної боротьби. Адже й сьогодні навіть найбільші оптимісти не наважаться стверджувати, що в протиборстві з більшовиками та іншими чужинцями холодноярці творили якусь особливу модерну націю. Що ж до їхньої причетності до загальноукраїнських подій, то вона виявилася досить обмеженою й суперечливою

(попри те, що, як пише О. Вовк, вони боролися «за визволення України в цілому, частиною якої вони себе вважали») [4, 100]. Власне тому звертаємо увагу та беремо до уваги лише ті публікації, автори яких спромоглися розгледіти в назагал селянському за складом учасників холодноярського повстанства «козацьку складову», а саме «сліди» пам'яті, ідею, можливо – ідентичність. Окрім згаданої вже праці англійського історика Е. Вілсона, до такого доробку належать дослідницькі сюжети українських авторів Г. Гребенюка, А. Демартина, Р. Ковалю, В. Коротенка, В. Ластовського [3], зовсім недавня стаття О. Вовка (у якій нічого немає про «козацький дух») [4], також дисертація П. Стегнія [5], роботи В. Савченка [6]. Варто додати, що значно оптимістичніше ситуація виглядає в тих випадках, де йдеться про історію Вільного козацтва перших років революції, яке один із авторів таких студій В. Лободаєв усе ж називає «маловідомим і контрверсійним явищем» [7, 2].

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити сутність перспектив козацького варіанту творення української модерної нації на досвіді боротьби повстанців Холодного Яру доби Української революції 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. Аналіз заявленої проблеми потребує чітко визначитися з, так би мовити, «основним вектором» розвитку суспільства, навколо якого має бути проведений пізнавальний пошук. На нашу думку, таким є алгоритм обов'язковості тих модерних змін, які мали відбуватися в перші десятиліття XX ст. на теренах Східної Європи й стосуватися всієї спільноти. У цьому контексті доречно буде послатися на авторитетну думку видатного українського інтелектуала тієї доби В. Липинського. У своїх знаменитих «Листах до братів-хліборобів» він так писав про це: «Які пани – такий народ; який народ – такі пани! Тільки в спільним зусиллі, тільки в співпраці і в спільнім підчас цієї праці на себе впливанню, пани і народ на Україні зможуть позбутись своїх хиб. Оце спільне зусилля і ця співпраця – це і єсть власне, сотворена і панамі і народом, Україна. Вона буде тільки така, або її ніколи не буде» [8, 97].

Отже, сутність суспільних трансформацій початку та перших десятиліть історії України визначасмо пошуком єдності між елітами й народом (передусім багатомільйонним селянством). Ця єдність, як і самі верстви та прошарки населення, зазнавали відчутних пертурбацій, що охоплювали і соціальну, і ментально-інтелектуальну сторони їхнього буття. І роль еліт тут була першочерговою, на що свого часу вказував французький філософ і історик релігії XIX ст. Е. Ренан: «Велике згромадження людей зі здоровим розумом і гарячим серцем витворює моральну свідомість, яка зветься нацією» [9, 262]. Очевидно, що і «здоровий розум», і «гаряче серце» мали творити передусім представники інтелектуальної, мілітарної та політичної еліт, власне ті, кому випала доля уявляти, організувати й керувати «народом», а принагідно долати ті численні пастки, які так чи так повинні були поставати на їхньому шляху. Отже, маса проблем, які з'являлися ніби водночас, і де розуміти

лише одне – хто і де твій ворог? – було явно замало. Утім, навіть цих ситуативних уявлень часто-густо бракувало. Як зазначав німецький історик П. Альтер, «національна свідомість, насамперед у тих народів, яким доводиться ще тільки виборювати свою національну державу, спрямована, принаймні тимчасово, проти уявного супротивника, проти іншої нації, проти багатонаціональної держави, в якій та соціальна група чи нація живе» [10, 279]. Воюючи проти непроханих гостей, повстанцям потрібно було думати й діяти на перспективу, яка своєю природою виходила б далеко за поточні завдання боротьби.

Історично перші десятиліття історії України – доба, коли «народ» мав еволюціонувати в когось іншого. Саме це поняття не зникало з побутового життєвого, проте воно «обросло» новими, сучасними на той час смислами й значеннями [11, 206–207]. А ще трансформувалося в «соціальні верстви», які дедалі більше приваблювали інтелекцію, котра, своє чергою, більше й більше цікавилася політичним життям. Так чи не найпопулярнішим серед інтелектуальних еліт ставало поняття «селяни», що, з одного боку, лишалося від традиції XIX ст. у майже незмінному вигляді, з іншого, відчутно, у певному сенсі навіть «революційно» підсилювалося новими ідеологічними контекстами, до того ж із привнесенням притаманних їм – інтелектуалам – «мов культур» [12, 355].

В. Лободаєв пише, що в 1917 р. Вільне козацтво на Звенигородщині постало як «своєрідна українська воєнізована громадська організація, що виникла та масово поширилася насамперед на селянство» [7, 2]. Наш пізнавальний інтерес, що мотивований виявленням «козацького сліду» в подіях Холодного Яру, спонукає акцентувати увагу на такій позиції цитованої тези: перше, козацький «громадський» рух насправду був національним чи ні? друге, селянство було об'єктом поширення цього руху чи хоча б певною мірою брало участь у ньому в якості суб'єкта? третє, найголовніше, що було (якщо було) в цьому русі козацького, крім назви?

Для відповіді на ці складні питання використаємо матеріали вже опублікованих даних про учасників холодноярських подій, зауваживши, що на перше з них ми вже частково відповіли вище.

У полі зору нашої уваги перебувають активні учасники боротьби з більшовиками Іван Бик, Іван Біган, Ларіон Загородній, Гнат Зінкевич, Іван Компанієць, Іван Косьміна Павло Солонько, Євдокія Темна (Дуса Апілат), Сидір Темний (Біда) та Артем Харченко. Аналіз їхніх біографічних даних засвідчує, що фактично всі вони походили з селянських родин. Це дає підстави однозначно визнавати холодноярський рух селянським за соціальною базою. Щоправда, така констатація водночас спонукає дещо розширювати наші уявлення про українське селянство початку – перших десятиліть XX ст., виходити, так би мовити, за рамки усталених в історіографії інтерпретацій сільської людності як «репрезентанта традиційної (домодерної, доіндустріальної) епохи» [12, 352]. Вочевидь тут ми вже маємо справу з селянами, які

через певні життєві обставини мали мисленнєво «долати межі» села та найближчої округи. У цьому виправдано бачити певні модернізаційні зміни, які були продиктовані не так зрушеннями у світогляді та ментальних мапах людей, як у тих нових умовах, що «пропонували» їм реформи, революції, міграції, краща поінформованість та освіченість, бодай ситуативна причетність до урбанізованого середовища, а насамперед – війни.

Тобто на той час перехід людей із селян у нову соціальну й історичну якість розпочався і відбувався за «досить складними життєвими траєкторіями» [13, 1]. Маємо підстави вважати, що ключова роль у їхньому «розселенні» (емансипації) належала досвіду участі в Першій світовій війні. З названих вище людей у ній брали участь З. Загородній, П. Солонько, Г. Зінкевич, Сидір Темний (Біда). Перший мав військове звання підпрапорщика, другий і третій – штабс-капітана, четвертий, очевидно, був рядовим. Безпосередня й багаторічна участь у бойових діях, власне саме тривале перебування за межами сільської громади формувало в кожному з них альтернативні погляди на життя. Розширення кругозору давало можливість уявляти, знати й розуміти складні процеси суспільно-політичного й партійно-ідеологічного характеру, принагідно якісно по-іншому сприймати й трактувати історію та сьогодення. Такі «селяни» відрізнялися від своїх земляків і родичів уже не лише зовнішнім виглядом, а й «кращим знанням минулого свого народу, у тому числі козацького» [14, 1]. Сама місцевість – Холодний Яр – давала для цього чи не найкращий матеріал для роздумів. Тому не випадково саме з демобілізованих військовиків (чи дезертирів) формувалася командирський (старшинський) склад повстанців.

Не останню роль у процесах «розселення» належало освіті [15, 34]. Перші десятиліття XX ст. істотно відрізнялися навіть від другої половини XIX ст. ставленням селян до отримання знань, професій та ін. І хоча радикальних (модернізаційних) змін у цій сфері тоді ще не відбувалося, вихідці з села дедалі частіше поповнювали ряди учителів, агрономів, землемірів, волосних і повітових посадовців, ставали авторитетними військовими і партійними (політичними) діячами. Серед учасників холодноярських подій, наприклад, Г. Зінкевич отримав не лише початкову освіту, а й, кажучи на сучасний лад, середню спеціалізовану. Він навчався в Тифліській школі прапорщиків, яку в ті роки закінчило чимало майбутніх командирів. Освічених людей серед повстанців було немало. Вони відігравали помітну роль передусім у пропагандистсько-агітаційній роботі, також посідали старшинські посади; вони ж стануть першими оповідачами подій – авторами друкованих спогадів. З іншого боку, наголосимо, що саме знаючі й освічені люди серед повстанців передовсім привертати увагу чекістів. Зазвичай їх або знищували, або намагалися завербувати на інформаторів і провокаторів. Нерідко ціною такого непростого вибору були або смерть, або, навпаки, обіцянки зберегти життя й зробити успішну кар'єру.

Деякі не витримували й погоджувалися на «чесне слово» оперативників ВНК, як знаємо, майже завжди нещире.

Українізація, яка відбувалася в умовах збройного протистояння, вимагала оригінальних відповідей на нові життєві виклики й повсякденні турботи. Тут допомагала традиція, бо холодноярцям не треба було вигадувати щось нове – історична пам'ять про часи Б. Хмельницького, М. Залізняка, І. Гонти швидко й чітко ідентифікувала людей на «своїх» та «чужих». Поняття «повстанець», «отаман», «головний отаман», «сотник», «козак», «гайдамака», «кінна сотня» та ін. стали словами-маркерами «своїх». Козацька термінологія й риторика надала цій стороні особливого світоглядного колориту, підкреслила зв'язок із героїчною минувиною, а заодно визначила головний ідейний пріоритет боротьби – «Воля України, або смерть!». Власне присутність у цьому гаслі слова «Україна» – додаткове свідчення того, що рух холодноярців був козацьким, але не зовсім громадським (мирним), радше національним, нехай і локальним (регіональним).

Висновки. Провівши дослідження проблеми, ми переконалися, що ХХ ст. не стільки завершило процес формування модерної української нації, як запропонувало багато варіантів її реалізації. Ці шляхи виявилися напрочуд варіативними. Сьогодні, коли боротьба за, здавалося б, «навично» визначений 1991 роком вектор розвитку України не має викликати жодних сумнівів і заперечень триває, інтерес до цієї варіативності мотивований не лише науковими, а й актуальними суспільними запитами та викликами.

Перспективи козацького варіанту творення української модерної нації на досвіді боротьби повстанців Холодного Яру доби Української революції 1917–1921 рр. виявилися вкрай обмеженими. Насамперед тому, що козацька історична пам'ять до того часу була українськими елітами вже значною мірою втрачена, а нові її генерації, кооптовані переважно з інтелігенції, не вбачали в селянстві перспектив саме козацького державного потенціалу. Це не означало такого ж «забуття» в самому народі. Але ініціативи «знизу» для масштабних змін явно не вистачало, а регіональні рухи забезпечити кінцевого успіху не змогли. Тому козаччина першої чверті ХХ ст., як різновид національного самоствердження українців, більше нагадувала вольницю Коліївщини, аніж державність Війська Запорізького періоду Хмельниччини. Під час революційних подій частина селян показалася, але до того, аби витворити на цій основі потужний модерний національно-державний організм, було далеко. Оскільки для лідерів революції повернення до славного минулого більше означало «вірність символіці» (відоме використання символів та термінології козацької доби), то й самотутні уявлення, форми та шляхи державотворення епохи раннього модерну не сприймалися ними всерйоз.

Список використаної літератури та джерел:

1. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / пер. з англ. Київ : К.І.С., 2004. 552 с.

2. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна : альтернативи поступу. Критика історичного досвіду : монографія. Київ : Вид-во «ARC-Ukraine», 1996. 794 с.
3. Гребенюк Г. С. та ін. Героїзм і трагедія Холодного Яру / ред. Р. М. Коваль. Київ : [Б. в.], 1996. 317 с.
4. Вовк О. Українська історіографія холодноярської повстанської організації (кінець 1910-х – початок 1920-х рр.). Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології. 2016. № 5(59). С. 92–102.
5. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 20 с.
6. Савченко В. А. Атаманщина. Харьков : Фолио, 2011. 379 с.
7. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ : Темпора, 2010. 672 с.
8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Вячеслав Липинський та його доба : Кн. 1. 2-е вид., доопр. та доп. / упоряд. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2010. С. 92–214.
9. Ренан Е. Що таке нація? Націоналізм : Антологія. 3-тє вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. С. 253–263.
10. Альтер П. Нація : проблема визначення. Націоналізм : Антологія. 3-тє вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. С. 273–282.
11. Присяжнюк Ю. Поняття «народ» у ретроспекції українських і польських інтелектуалів XIX ст. *Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny / Redakcja naukowa* : R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. Częstochowa ; Humań ; Poznań : Wydawnictwo «Taurus», 2013. S. 201–208.
12. Присяжнюк Ю. Історична свідомість та ментальність українських селян на зламі XIX – XX ст. *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Pod redakcją J. Pisulińskiego, P. Sierżęgi, L. Zaskilniaka*. Pieszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Pieszowskiego, 2008. S. 348–355.
13. Деморалізація українського села. Рада. 1909. № 263. С. 1.
14. Вони не просять? Рада. 1910. № 19. С. 1.
15. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. 190 с.

References:

1. Wilson, E. (2004). Ukraintsi : nespodivana natsia. [The Ukrainians : Unexpected Nation]. Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
2. Kremen, V., Tabachnyk, D., Tkachenko, V. (1996). Ukraina : alternatyvy postupu. [Ukraine : alternatives to progress. Critique of historical experience]. Kyiv : ARC-Ukraine [in Ukrainian].
3. Hrebenuk, H. and others (1996). Heroism i trahediia Kholodnoho Yaru. [Heroism and tragedy of the Kholodnyi Yar]. Koval R. (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
4. Vovk, O. (2016). Ukrainka istoriografiia kholodnoiariskoi povstanskoi orhanizatsii (kinets 1910 – pochatok 1920-kh rr.). [Ukrainian historiography of the insurgent organization of Kholodnyi Yar (late 1910s – early 1920s)]. *Pedagogichni nauky : teoriia, istoriia, innovatsiini tehnologii – Pedagogical sciences : theory, history, innovative technologies*. 5(59), 92–102 [in Ukrainian].
5. Stehni, P. (2000). Selianski povstannia v Pravoberezhnii chastyni USRR u 1921–1923 rr. [Peasant uprisings in the Right Bank part of the Ukrainian SSR in 1921–1923]. Abstract of candi-date's thesis. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
6. Savchenko, V. (2011). Atamashchina. [Chieftain]. Kharkiv : Folio [in Russian].
7. Lobodaiev, V. (2010). Revoliutsiina styhiia. Vilnokozatskyi rukh v Ukraini 1917–1918 rr. [Revolutionary element. Free Cossack movement in Ukraine in 1917–1918]. Kyiv : Tempora [in Ukrainian].
8. Lypynskiy, V. (2010). Lysty do bratviv-khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu. [Letters

- to the brothers-farmers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism]. *Viacheslav Lypynskiy ta yoho doba – Viacheslav Lypynskiy and his era*. Ostashko T., Tereshchenko Yu. (Ed.). (Vol. 1, pp. 92–214). Kyiv : Tempora [in Ukrainian].
9. Renan, E. (2008). Scho take natsiia? [What is nation?]. *Natsionalism : Antolohiia – Nationalism: Anthology*. Protsenko O., Lisovyi V. (Ed.). (pp. 253–263). Kyiv : Prostir, Smoloskyp [in Ukrainian].
 10. Alter, P. (2008). Natsiia : problema vyznachennia. [Nation : the problem of definition]. *Natsionalism : Antolohiia – Nationalism : Anthology*. Protsenko O., Lisovyi V. (Ed.). (pp. 273–282). Kyiv : Prostir, Smoloskyp [in Ukrainian].
 11. Prysiazhnyk, Yu. (2013). Poniattia «narod» u retrospektivii ukrainskykh i polskykh intelektualiv XIX st. [The concept of «people» in retrospect of Ukrainian and Polish intellectuals of the 19th century]. *Rozdrozha. Polsko-ukrainski dyskurs humanistyczny*. Częstochowa ; Humań ; Poznań : Wydawnictwo «Taurus», 201–208 [in Ukrainian].
 12. Prysiazhnyk, Yu. (2008). Istorychna svidomist ta mentalnist ukrainskykh selian na zlami XIX – XX st. [Historical consciousness and mentality of Ukrainian peasants at the turn of the 19th – 20th century]. *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Pieszów : Wydawnictwo uniwersytetu Pieszowskiego, 348–355 [in Ukrainian].
 13. (1909). Demoralizatsiia ukrainskoho sela. [Demoralization of the Ukrainian village]. *Rada – Council*. № 263, 1 [in Ukrainian].
 14. (1910). Vony ne prosiat? [They do not ask?] *Rada – Council*. № 19, 1 [in Ukrainian].
 15. B. Hrinchenko – M. Drahomanov. (1994). Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu. [Dialogues about the Ukrainian national affair]. Kyiv : Institute of Ukrainian Archeography National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

O. Ostrovskiy

PEASANTS BECOME... COSSACKS (TO THE HISTORY OF THE KHOLODNYI YAR EXPERIENCE OF NATIONAL LIBERATION STRUGGLES DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921)

Introduction. *The problem, which the author formulates and tries to solve at least partially in this article, concerns historical processes of formation of modern nations in Europe and, in particular, in the countries of its eastern part. Guided by the established norm in modern humanities that the formation of existing modern nations «was not inevitable», he tries to trace the process of transition of «no» nation to «its existence» on the example of Ukrainian historical experience of the first quarter of the twentieth century. This experience can't be considered positive or negative. The fact is that many variants of the Ukrainian modern creation of the nation gave, so to speak, a «half» result. These include, apparently, the vector of development, which is described as «peasants become Cossacks». Taking as a basis the thesis that the central theme of the twentieth century there is transformation of the ethnos into a conscious political and cultural community (which is already substantiated in historiography), the author tries to consider this version of the nation.*

Purpose. *The purpose of the article is to try to clarify the essence of the Cossack version of the creation of the Ukrainian modern nation (state) on the experience of the struggle of the insurgents of the Kholodnyi Yar era of the Ukrainian Revolution of 1917–1921.*

Methods. *The basis of the methodology of scientific research is an interdisciplinary approach that allows imagining, creating and analyzing the scientific picture of the world; it also helps to identify similarities and differences, as well as features and interactions of peoples and social groups.*

Results. *Based on the events of the Kholodnyi Yar, the author formulated a concept motivated by the desire to find a «Cossack trace» in them. To this end, he focused on such cognitive positions as: first, was the Cossack «public» movement really national or not? second, was the peasantry the object of the spread of this movement, or at least to some extent participated in it as a subject? third, most importantly, what was (if any) Cossack in this movement, other than name? The biographies of the direct participants prove that the Kholodnyi Yar movement was Cossack, but not entirely «public» (not peaceful), national, but limited by regional priorities.*

Originality. *Prospects for the Cossack version of the creation of the Ukrainian modern nation in the experience of the struggle of the insurgents of the Kholodnyi Yar were extremely limited. First of all, because the historical memory of the Cossacks had already been lost by the Ukrainian elites, and its new generation, co-opted mainly from the intelligentsia, didn't see in the peasantry a «Cossack» revolutionary potential. This did not mean the same oblivion in the people themselves. However, «underneath» initiatives were clearly lacking for large-scale change, as regional movements could not ensure ultimate success.*

Conclusion. *The study showed that the Cossacks of the first quarter of the twentieth century, as a kind of modern national self-affirmation of Ukrainians, more resembled the freemasonry of Koliivschyna than the Bohdan Khmelnytskyi Zaporizhzhia Army state.*

Key words: *early modernism, Cossacks, people, modern nation, insurgents, revolution, state.*

УДК 94:341(323.12)(058.232)«19»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Prysiazhnyuk

Ю. П. Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор
кафедри історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ ПРИЙДЕШНЬОЇ ЕПОХИ: МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ

Досліджено проблему причетності українського селянства до процесів, які визначали суть і характер національної та світової трансформації суспільства початку – перших десятиліть ХХ ст. Інтерес до цієї проблеми продиктований спробою глибше прояснити взаємозалежність традиційного (сільського) та модерного (урбанізованого) середовищ на етапі творення тих форми самоствердження й комунікації, які були приманні людям/спільнотам тієї доби. Спираючись на власні, а синхронно тематично близькі та альтернативні за інтерпретаційними положеннями студії, автор приходить до висновку, що саме національно-державницькому постулу судилося стати єдиною гідною відповіддю на питання міжнародного визнання українців.

Ключові слова: *геополітика, історіографія, ментальність, етнічна самобутність, селянська нація, традиційне суспільство, модернізація.*

Постановка проблеми. *Модерна історія українців у всіх її суспільних виявах, інтелектуальних уявленнях та інтерпретаціях, передусім як історія етнічна, національна, державна, діаспорна, релігійна, культурна, міжнародна тощо на злам*

XIX – XX ст. зазнала радикальних змін. Це було спричинено багатьма чинниками, найпотужніші з яких виявилися тісно пов'язаними з глибокими й насправду глобальними пертурбаціями світового масштабу.

З огляду на нинішній стан історіографії, ще далеко не повною мірою можна збагнути, як на тогочасних сільських людей впливала політика провідних держав, передусім відчутне посилення державного регулювання економіки, тобто системні заходи законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, що їх здійснювали державні інституції та громадські організації з метою стабілізації й пристосування господарства до нових історичних умов. Наголосимо, що якраз у той історичний період з'явилася можливість державного регулювання економікою, що було зумовлено новими явищами, передусім небаченою раніше концентрацією виробництва й капіталу. Власне на цій основі поглибився суспільний поділ праці, який уперше сягнув світових масштабів. Він покликав до життя феномен планетарної економіки, беручи ширше, глобального світу. Це означало, що люди, які мешкали на різних континентах, ставали більше взаємозалежними, але водночас зростали й суперечності між провідними державами, бо політичне життя кожної з них зазвичай «обслуговувало» не світову потреби, а національні інтереси.

У зв'язку з «першою хвилею» світової глобалізації, яка припала якраз на початок XX ст., наростали незнані до того труднощі й завданням державних лідерів ставало їхнє вирішення. Є підстави вважати, що метою таких зусиль було стимулювання економічного зростання, протекціоністська політика, збереження вже контрольованих ринків і сфер впливу, регулювання рівня зайнятості населення, заохочення прогресивних змін.

З огляду на предмет пропонованого дослідження, нашу увагу більше привертають країни, так би мовити, «другого порядку», а саме ті, які «не володіли світом», тобто не були потужними метрополіями, а десь навпаки – намагалися ствердитися як «повноцінні» (незалежні) національні держави. Відтак акцент дослідження зміщуємо на геополітичні особливості Східної Європи, у реаліях якої українці, передусім їхня інтелектуальна та політична еліта, прагнули реалізувати власні національні проекти. Свою роль у цих процесах судилося відіграти багатомільйонному селянству, яке визначало не лише етнічне, а й національне обличчя української спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аби краще розуміти процеси, що відбувалися в Наддніпрянщині, яка належала Російській імперії і своєю чергою поділялася на кілька регіонів зі своїми історичними особливостями кожний, і де мешкали переважно українці, що зберігали свою культуру й історичну пам'ять, доречно бодай коротко зупинитися на історіографії явищ, які становили сутність тогочасного суспільного контенту.

Історики по-різному пояснюють і оцінюють його. Найпоширенішими моделями (метафорами),

які прийнято використовувати для його трактування, є поняття «індустріальне суспільство» та «модерне суспільство». Якраз вони «задають» сьогодні історикам і всім гуманітаріям логіку пояснення, яка не лише визначає алгоритм очікуваних результатів, а й поважно впливає на відбір та інтерпретацію джерел, характеристику державних рішень, тлумачення громадських настроїв, долю відомих історичних постатей, «перспективи боротьби» широких верств населення. У такий спосіб сучасні гуманітарії (зрозуміло, що не всі з них є однодумцями) ніби прийняли естафету, яку свого часу, ще в добу Романтизму, запровадила французька історіографія. Водночас вони послуговуються метафорою «уявлені спільноти» (imaginet community), яку 1983 р. ужив Бенедикт Андерсон на позначення процесів націотворення, і яка «впевнено прижилася у сучасних студіях над націями та націоналізмами» [1, 5; 2, 37].

Зважаючи на ту обставину, що селянство вкрай рідко потрапляло в контекст аналізу міжнародних відносин початку XX ст., принагідно звернемо увагу на особливості, які пов'язані з регіональною специфікою. Якщо під індустріалізацією в її вузькому значенні розуміти пришвидшені темпи розвитку важкої промисловості на тлі прогресивного поступу всього господарського комплексу, то власне великий регіон підросійської України виглядає тут виграно. Як справедливо зазначає О. Шляхов, на відміну від Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, він успішніше «індустріалізувався», насамперед через кращі «стартові умови» (наявність корисних копалин та ін.) та інтеграцію всього «півдня Росії» (Наддніпрянщини разом з Північним Кавказом) в загальноімперський поділ праці [3, 29]. Принагідно зазначимо, що крім О. Шляхова, різних аспектів «внеску» селянства в міжнародний аспект суспільних трансформацій у своїх працях в останні десятиліття торкалися Я. Бойко, Я. Грицак, О. Житков, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, С. Корновенко, В. Крутіков, М. Костюк, О. Михайлюк, О. Приймак, О. Реєнт, В. Сарбей, Ф. Турченко, І. Фареній, С. Шамара, В. Шевченко, М. Якименко. Відбір дослідників до запропонованого списку зумовлений інноваційними ідеями та особливостями їхнього наукового доробку.

Метою розвідки є дослідити вплив змін світового порядку, передусім у соціально-економічній і національній сферах, на перспективи трансформації селянства Наддніпрянщини початку XX ст., його ролі в прийдешній історії.

Виклад основного матеріалу. Попервах доречно наголосити, що історичний розвиток Наддніпрянщини, хоча й із помітними відмінностями, проте цілком збігався із тенденціями світового поступу. Зокрема й щодо згадуваної концентрації виробництва – зосередження господарських потужностей у руках окремих власників. Цю концентрацію виробництва, як згодом і капіталів та робочої сили на великих підприємствах, ніхто не планував і не прогнозував, кажучи інакше, вона відбувалася природно. Унаслідок цих змін на рубежі XIX – XX ст. виникли історично нові типи господарювання – великі об'єднання, що постали з метою одержання надприбутків. Вони отримали

назву «монополії». Власне монопольне право виявлялося на ринку, тобто у збуті продукції, де до того існувала конкуренція.

Є підстави стверджувати, що наддніпрянці були причетними до всіх типів одногалузевих монополій початку ХХ ст. Їхньою місцевою специфікою було переважання другого типу – синдикатів, а «воротилами бізнесу» часто-густо були не українці, яких, до речі, мало було і серед робітників [3, 30]. Ще однією особливістю стало існування двох історичних етапів індустріалізації. Перший – природний – розпочався орієнтовно в 1890-х рр. Проте буде ще й другий етап, так би мовити, «штучний» (або «політичний»). Справа в тому, що переходом більшовиків до економіки, ґрунтованій на державній («соціалістичній») власності на засоби виробництва, виникне потреба визначити хід господарського розвитку в «ручному режимі». Його назвуть «ленінським планом будівництва соціалізму». І хоча В. Ленін такого плану не заповідав (він помре в січні 1924 р.), саме під цією назвою новий партійний вождь Й. Сталін почне «впроваджувати» його з кінця 1920-х рр. у формі так званих «п'ятирічних планів». Ключовою ланкою нових змін якраз і стане індустріалізація, хоча, добре відомо, що в провідних країнах світу вона успішно відбуватиметься і «на капіталістичній основі» [4, 14]. Відтак штучна сталінська індустріалізація «доопрацює» те, з чим історично «не впоралася» її попередниця – природна індустріалізація.

Пропонуючи такий алгоритм трактування історії індустріального суспільства в Україні, спонукаємо читачів до думки про потребу послідовної деміфологізації існуючих дотепер історіографічних дискурсів, у яких політиці все ще належить домінуюче становище. Тут відкриваються перспективи не лише краще розуміти власне індустріальне суспільство, а й на продуктивній епістемологічній основі інтерпретувати саму політичну історію. Тобто, політика – цей колишній суб'єкт історії – має «виграти» від того, що вона повертається до свого природного стану об'єкта історії.

Невід'ємною складовою індустріального розвитку було формування нових соціальних верств («класів») – буржуазії (підприємців) та робітників (пролетаріату). Советські історики багато уваги приділяли цій проблематиці. В обов'язковому порядку керуючись постулатами марксистсько-ленінської ідеології, вони часто зводили всю сутність капіталізму до характеристики виробничих відносин «між капіталом і працею». І вже на цій основі пояснювали все решту, включно й так звану «надбудову» – політику, мораль, релігію, сімейно-шлюбні взаємини, «відокремлення міста від села» та ін. [5, 44]. Не вдаючись до розлогії характеристики й, відповідно, затребуваної станом сучасної гуманітаристики та постгуманістики комплексної критики матеріалістичного розуміння історії, у контексті нашої тематики зазначимо, що в такий спосіб дещо неприродно виглядав зв'язок між Україною, загалом Російською імперією і Заходом, включно з США та Японією. Виходило так, що концептуальне розуміння світового

історичного процесу, як він відбувся на початку ХХ ст. і тривав надалі, треба було в обов'язковому й нерозривному контексті поширювати на досвід України. Власне тому вона відразу отримувала статус «залежної та відсталого провінції», що на свій лад задовольняло як російського (советського) «політичного замовника», так і, опосередковано, «неупередженого західноєвропейського читача» [6, 27]. Обоє мали втішатися з того, що країна з великим економічним потенціалом, яка географічно розташована в центрі Європи, водночас і належала до їхньої історії, і, що дуже імпонувало, ніби не претендувала на власне національно-державне самоствердження, могла бути своєрідним донором для підсилення їхніх прагнень.

Зважаючи на ту обставину, що до ХХ ст. наслідком урбанізації стало кількісне переважання робітників у соціальній структурі суспільства країн Заходу, советські історики намагалися будь-що «наздогнати» цю тенденцію з огляду на завдання інтерпретації суттєво інакших реалій Російської імперії. Виконуючи в такий спосіб цілком конкретне замовлення, вони всіляко перебільшували роль «робітничого класу» і в історії України, уперто не помічаючи, що ситуація в країні на берегах Дніпра виглядала відмінною і від «строкатого» Заходу, і «багатоликого» Сходу [7, 280].

Такий стан історіографії проблеми спонукає ще раз звернути увагу на (не)бажання етнічних українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. працювати на новобудовах індустрії. Російський дослідник О. Міллер наголошує зворотне, мовляв, «прив'язаність селянина до його «української» землі... не варто міфологізувати. Місто в період, що його досліджуємо, просто не створювало достатньо робочих місць, які могли бути зайняті вихідцями з села. Проте число українських переселенців на вільні землі на сході імперії вже до революції 1917 р. наблизилося до 2,5 млн осіб, тобто склало майже 14% всіх українців імперії» [8, 232]. На нашу думку, загалом аргументовані міркування О. Міллера хибують низкою недоліків.

По-перше, коли мова заходить про факт міфологізації поглядів сільських людей Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст., історик варто робити акцент не на етнічному (чи національному) терміні «українська», а на базовому для уявлень самих хліборобів понятті «земля» [9, 56–58]. Тобто ситуацію варто розуміти так, що не селяни творили національний міф, позаяк це взагалі була не їхня історична місія, а інтелектуали, які, не важко збагнути, так чи так брали до уваги особливий ментальний світ місцевих хліборобів, які з діда-прадіда мешкали на чи не найродючіших у світі чорноземах із відповідними природно-кліматичними умовами, геополітичними та іншими взаємовпливами. Ця оригінальна даність витворила на правду особливий і виключно з політичних мотивів непомітну для сусідів-росіян етнічну рису – «своєрідну еkleктичну суміш східного, західного та американського індивідуалізму» [10, 217]. Ось як переконливо пишуть про нього психологи О. Донченко та Ю. Романенко: «Щодо України природа розпорядилася щедро, і навіть зверх того.

М'який збалансований клімат, родюча земля, багаті природні надра, водні та лісові ресурси – все це було і є доброю передумовою для розвитку етносу (! – Ю. П.), формування стабільної психокультури, не репресованої боротьбою за виживання» [10, 207]. Уточнимо лише, що боротьба таки буде, до того ж досить запеклою, але її сферою будуть інші царини людського буття – політична й геополітична.

По-друге, варто брати до уваги масовий міграційний рух, який досліджений у працях багатьох науковців, до яких належать черкасець Ярослав Бойко та полтавець Микола Якименко [11–12]. Пошук вільних земель на окраїнах Російської імперії свідчив не про втрату селянами «національних почуттів», про прагнення вирішувати свої нагальні соціально-господарські проблеми. Спекуляції ж на приписуванні людям традиційного суспільства модерного мислення засвідчують факт присутності в таких дискурсах політичних мотивів. Щоправда, стверджувати, що селяни були цілком байдужими «до краю» (Наддніпрянщини) також не зовсім правильно, хоча зі зрозумілих причин цей погляд варто розуміти виключно в контексті локальної (сільської, окружної) ідентичності.

Не все так однозначно і з третім аспектом проблеми, про який пише О. Міллер. На наш погляд, практика з легкістю «перетворювати селянина на робітника», яка притаманна російській історіографії, – це вияв ознак своєрідної традиції розуміти представників «трудового народу» суто у візії виробничої сутності, залежності й доцільності. Глибокий аналіз, метою якого був пошук та обґрунтування серйозних альтернатив цій усталеній традиції, засвідчує: уклад селянства, тобто абсолютної більшості етнічної спільноти, як історично стійкий життєвий абсолют, ще довго «виявлятиме свій традиційний характер» [13, 541]. Хоча вже тоді й традиційний уклад, і характер потребували «значного підвищення рівня... цивілізованості (модернізації – Ю. П.), глибокого фундаментального впорядкування... міжсуб'єктних стосунків усередині соціуму» [10, 224].

З огляду на запропоновані уточнення щодо інтерпретації готовності українців рубежу XX ст. до викликів прийдешньої епохи, нашу увагу привертають студії запорізьких істориків Федора та Галини Турченків. З певним застереженням вони визнають той факт, що в південних губерніях Наддніпрянщини «проект Новоросія» був реалізований лише «у його промисловій частині», що підтверджує вищезазначене [6, 27]. Коли ж ідеться про «інтенсивну індустріалізацію регіону» Півдня України, то звернуто увагу на «порівняно низьку питому вагу міського населення» [6, 28]. Серед її причин дослідники назвали індустріальний рівень розвитку регіону, який, утім, не «набув всебічного, економічно-збалансованого характеру» [6, 30].

Рефлексію українців початку XX ст. на виклики епохи можна простежувати в альтернативних методологічних парадигмах. До однієї з найпродуктивніших сьогодні належить концепт модернізації. Він досить зручний для аналізу саме української спільноти, бо вона, як жодна інша на

теренах Центрально-Східної Європи, позначалася потужним пластом культури традиційного суспільства. Кажучи інакше, спільнота, яку на 80–90% репрезентувало патріархальне за своїми історичними характеристиками селянство, надто некомфортно вписувалася в реалії, де поведінка людини мала бути зумовлена економічною доцільністю, чинними законами (державним регулюванням), гнучкими соціальними структурами та громадсько-активними самоврядними організаціями. Такий стан справ виглядав би не як відсталість, а радше як самотність, якби якісно інакшою була ситуація з національною елітою. Власне того прошарку, який був покликаний творити, очолювати, репрезентувати й аналізувати нову історичну якість суспільства.

Актуалізованим багатьма обставинами та тенденціями розвитку нового світового порядку виявився саме національний чинник. Якщо відійти від сприйняття першої, а десь і другої половини XIX ст., «як століття формування української національної самосвідомості», ще можна, то стосовно початку XX ст. таке заперечення буде недоречним. Принагідно все ж віддаємо належне здобуткам XIX ст., позаяк «синтез ментального та соціально-економічного», яким оперує сучасна українська та зарубіжна історіографія, «може бути доволі продуктивним, особливо відносно того часу, коли на арену виходив homo esopomicus» [14, 702]. Цей синтез дає нагоду відчутти оригінальне співвідношення комфорту та відповідальності різних суб'єктів історичної трансформації в той період, коли політизація суспільних процесів реально втягувала у свою орбіту більшість населення і багато представників селянства вже не могли задовольнятися становищем людей традиційного суспільства.

Як справедливо зазначає дніпровська дослідниця Т. Литвинова, у пізнавальному ракурсі ця проблема виглядає так: «...Саме розгляд селянського питання у широкому розуміння поняття показав, що часто несвідомо, мимоволі, просто своїм повсякденним побутуванням, господарськими устремліннями, обумовленими потребами часу, малоросійське дворянство заклало підвалини під те, що називають «українським національним відродженням»» [14, 702]. До сказаного додамо, що крім дворянства, таку ж місію виконуватиме і той прошарок, який ми ідентифікуємо терміном «інтелігенція», а західні колеги – «інтелектуали». Долучаючись до дискусії, яку Т. Литвинова запропонувала навколо міркувань, що їх свого часу сформулював І. Лисяк-Рудницький, додамо: творення національної самосвідомості та ідентичності українців вочевидь відбувалося різними шляхами. Якщо погодитися з роздумами, що в основі творення епохи модерності лежала «ідея соціальної взаємодії у першу чергу всіх некозацьких груп населення», підставою чого слугує факт відсутності «повноцінного» козацького середовища в XIX ст., і це надає роздумам Т. Литвинової логічної структури й упорядкованості, то ідеї І. Лисяка-Рудницького варто розуміти не як альтернативу, а радше

своєрідне доповнення до сказаного (з урахуванням того, що вони були оприлюднені набагато раніше) [14, 702–703]. Місію творення «ланки тягlosti між козацькою та новітньою Україною» свідомо виконала саме національна інтелігенція, до того ж радше не всупереч, а на продовження того, що «несвідомо» зробило дворянство. І відбулося це вже у другій половині XIX – на початку XX ст., тоді як «націотворча» місія дворян завершилася раніше, орієнтовно в середині XIX ст.

Філософи стверджують, що люди «змінюються зсередини», тому те, що відповідає їхнім пізнавальним потребам в один історичний період, стає непотрібним в інший. Власне через цю причину традиційна культура селянства мало що значиме в умовах Першої світової війни, революційних потрясінь, не кажучи вже про перший досвід більшовицького експерименту. Ці умови змінюватимуться так радикально, що традиційний устрій виявиться мало дієвим. По суті українство, репрезентоване селянським загалом, перебуватиме в тому становищі, коли воно, з одного боку, довго й болуче прощатиметься зі своєю патріархальною культурою, з іншого, вона швидко ставатиме непотрібною.

Ключова проблема полягатиме не в неспроможності адаптуватися у новий світ, який, до того ж, сам переживатиме глибокі пертурбації, а в рефлексії на ті виклики, що були пов'язані з альтернативами самих модерних змін. Українство входить у XX ст., зберігаючи готовність до локально-половинчастих способів вирішення історичних завдань. Як зазначає британський історик Е. Вілсон, навіть цілі родини, які покликані були уособлювати національний дух та поступ, «часом виявлятимуться поділеними» [15, 167]. І наводить такий приклад. Серед Шульгиних, нащадків полтавського козацького роду, відомими українофілами стануть історик Яків Шульгин та його син Олександр – міністр закордонних справ у недовговічній незалежній Українській Державі П. Скоропадського; натомість їхні найближчі родичі – засновник відомої київської українофобської газети «Киевлянин» Віталій Шульгин (рідний дядько Якова) та його син Василь – будуть «послідовними російськими монархістами, людьми з показовим великодержавним мисленням, відповідно відвертими українофобами» [15, 167]. І це попри ті обставини, що всі вони мали спільне родове походження, приблизно однакову освіту, схожі професії. Е. Вілсон уточнює: «Всередині самого українського руху радикальний націоналізм співіснував із поміркованим народництвом та імперським роялізмом, до того ж останній переважав. У 1914 р. більшість українців усе ще належала до типу Степана, а не до типу Оксани, – героїв п'єси Лесі Українки «Бояриня»» [15, 167].

Отож, ми свідомо виділяємо проблему «двох неспроможностей» початку XX ст. Перша з них полягала в неготовності українців до творення національної «моно-більшості» й на цій основі вирішення національного питання за прикладом сусідів Центрально-Східної Європи. Друга, вочевидь, це неадекватна політика «державних»

росіян, котрі виявляли до України «чимале невігластво, порівняно з Польщею чи Фінляндією» [15, 167].

Не викликає особливих заперечень наукове положення, що основними «опозиційними» суспільно-політичними доктринами європейських країн перших десятиліть XX ст., що отримають відоме історичне продовження, стануть соціалізм і націоналізм. Перший, як ліва ідеологія, був покликаний до життя процесами модернізації на етапі втягування у велику політику селянства та іншого «трудового елементу», другий, як права ідеологія, здебільшого спричинений завданнями формування та консолідації національних еліт. Обидва виявилися напрочуд актуальними для власне східноєвропейських народів.

Якщо більш предметно оцінювати готовність українців до викликів прийдешньої (модерної, глобальної) епохи, то наш інтерес до кількісного та якісного зростання інтелігенції вповні виправданий. В Україні ця верства була багатонаціональною з помітним переважанням і домінуванням в окремих регіонах росіян, поляків, угорців, румунів. Українців у середовищі інтелігенції було порівняно мало. Серед 127 тис. осіб, які, згідно з Першим Всеросійським переписом населення 1897 р., так чи так «були пов'язані з розумовою працею в 9 губерніях (Наддніпрянщини. – Ю. П.), українців було менше третини» [6, 49]. Зосереджені вони були здебільшого на Лівобережжі (понад 40%), тоді як на Правобережжі й Півдні приблизно по 20%.

Якісна характеристика українських інтелектуалів виглядала ще сумніше. Справа в тому, що вони переважали «серед сільської інтелігенції та спеціалістів без вищої освіти» [6, 49]. І хоча бажаних ставати вчителями, лікарями, юристами, агрономами ставало дедалі більше, проте «конкуренти» з російського, єврейського, польського та деяких інших етнопонаціональних середовищ і наділі «тримали першість...» [16, 15–16]. Крім того, далеко не всі, хто переходив із селян «у пани», прагнули зберегти етнічну ідентичність. Тут не можна не згадати наслідків русифікації, яку насаджували всі російські імператори, до Миколи II включно.

Завдання консолідації української спільноти і в такий спосіб ствердження її серед народів (націй) світу було набагато складнішим, аніж здається попервах. Окрім проблем «селянськості», вона мала подолати так звані «національні розриви», які виникли до початку XX ст. Австрійсько-російський імперський кордон, що провокував перспективу Габсбурзької альтернативи, був тут далеко не єдиною серйозною перешкодою. До того часу міграційні процеси призвели до появи не лише українських анклавів на теренах (окраїнах) Російської імперії, а й за кордоном. Сформувалася діаспора. Як зазначає Е. Вілсон, до початку XX ст. «русинські» (галицькі) емігранти розсіялися «по всіх усюдах»: в Австралії, Аргентині та Бразилії, але найбільше їх опинилося в Північній Америці – США та Канаді [15, 195]. Вони, як це зазвичай буває у цивілізованих народів, допомогли зберегти етнічну та національну ідентичність. Можна більш-менш впевнено стверджувати, що саме західна

діаспора відіграє ключову роль зовнішнього чинника модерного поступу України, бо «східні українці» виявляються дуже вразливими до асиміляції новою советською культурою.

На початку XX ст. українські галичани розвинули потужний місцевий націоналізм, що ґрунтувався на визнаних здобутках епох Просвітництва, Романтизму та Реалізму, а з кінця XIX ст. уже був представлений партійним рухом модерного європейського зразка. Цей націоналізм окреслював і стверджував ідентичність русинів у їхньому протистоянні з місцевими поляками та іншими народами, водночас, долаючи імперські кордони (передусім завдяки творчості й публічній діяльності П. Куліша, О. Кониського, Ю. Бачинського, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського та ін.), претендував на загальноукраїнську об'єднуючу роль. І все ж тривалий час ситуація була настільки непередбачуваною, що навіть у революційному 1905 р. М. Грушевський висловлював побоювання щодо перспектив «дроблення української нації»: «Українці, як і серби та хорвати, можуть створити дві національності на одній етнографічній базі» [17, 380].

Висновки. На міжнародні виклики початку XX ст. українці могли відповісти лише шляхом виконання кількох завдань, які їм лишило попереднє століття й диктували нові історичні умови. Вирішення цих завдань потребувало надзвичайних зусиль і ще довго, аж до кінця XX ст., вони не зможуть похвалитися переможним результатом.

На зламі XIX – XX ст. українство було представлене здебільшого селянством, яке, попри помітні еволюційні успіхи в умовах капіталізації всіх сфер життя, значною мірою лишалося традиційним. Прошарок урбанізованих людей найманої праці (робітників), торговельно-промислової буржуазії українського походження та ідентичності був недостатньо численним і тому маловпливовим. Місто лишалося «чужим» селянству і таким же побічним йому було все, що від нього йшло. Виразніше ці розбіжності спостерігалися у південних і правобережних губерніях.

Спираючись на власні, а синхронно тематично близькі та альтернативні за змістом студії, маємо підстави окреслити проблему, яку прийнято пов'язувати з міжнародними перспективами національного життя. Погляди дослідників тут поділяються щонайменше на дві позиції: одні вважають, що центральною темою XX ст. було постання нації, трансформація етнічної маси у «свідому» політичну спільноту, другі навпаки – не вірять у фаталізм «української долі», а утворення нації, як ми її уявляємо на початку XXI ст., нібито зовсім не було неминучим. Проблема насправду виявилася настільки складною, що навіть такі потужні провісники та організатори національно-державного ствердження українців як М. Грушевський демонструватимуть певну непослідовність. Проте досвід національно-визвольних змагань, зокрема Української революції 1917–1921 рр., виявиться вкрай затребуваним для здобуття Україною державної незалежності наприкінці XX ст. У будь-якому разі лише так удасться зберегти оригінальну (селянську) культуру, мову, традиції, претендувати на гідне своїй історичній минувшині місце в сучасному світі.

Список використаної літератури та джерел:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : Критика, 2001. 272 с.
2. Яковенко Н. Довге чвертьстоліття модернізації. Укр. гум. огляд. Вип. 12. Київ : Критика, 2006. С. 37–47.
3. Шляхов О. Б. Царизм та економічна модернізація України (друга половина XIX – початок XX ст.). Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія : Історія та археологія. 2008. Вип. 16. С. 29–39.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. Київ : Наш Формат, 2018. 216 с.
5. Маркс К., Енгельс Ф. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений // Маркс К., Енгельс Ф. Избр. произв. В 3-х т. Т. 1. Москва : Политиздат, 1986. С. 4–76.
6. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна : модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : історичні нариси. Київ : Генеза, 2003. 304 с.
7. Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст. : між Слов'янщиною та Європою : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. 480 с.
8. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) : монографія. Санкт-Петербург : Алетей, 2000. 260 с.
9. Присяжнюк Ю. «Праця» як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянської України). Україна Модерна. Львів, 2001. Чис. 6. С. 47–58.
10. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
11. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. : монографія. Черкасы : Сіач, 1993. 256 с.
12. Якименко М. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінських реформ (1906–1913 рр.) : монографія. Полтава : РВ ПДАА, 2009. 148 с.
13. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. : монографія. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.
14. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) : монографія. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2011. 732 с.
15. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / пер. з англ. Київ : К.І.С., 2004. 552 с.
16. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : соціально-психологічні та етнокультурні характеристики : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12. Київ, 2008. 20 с.
17. Грушевський М. С. Твори у 50 т. Львів : Вид-во «Світ» 2002. Т. 1. С. 376–382.

References:

1. Anderson, B. (2001). Uiavlenni spilnoty Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia u poshyrennia natsionalizmu. [Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]. Kyiv : Krytyka [in Ukrainian].
2. Yakovenko, N. (2006). Dovhe chvertstolititja modernizatsii. [A long quarter of a century of modernization]. *Ukrainskyi Humanitarnyi Ohliad – Ukrainian Humanitarian Review*. 12, 37–47. Kyiv : Krytyka [in Ukrainian].
3. Shliahov, O. (2008). Tsaryzm ta ekonomicha modernizatsia Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Czarism and economic modernization of Ukraine (second half of the nineteenth – beginning of the twentieth century)]. *Visnyk Dnipropetrovskogo natsionalnogo universytetu. Seriia : Istorii ta arheologia*. 16, 29–39 [in Ukrainian].

4. Weber, M. (2018). *Protestantska etyka I dukh kapitalizmu*. [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]. Kyiv : Nash Format [in Ukrainian].
5. Marx, K., Engels, F. (1986). *Feierbach. Protivopolozhnost materialisticheskoho i idealisticheskogo mirovozzreniy*. [Feuerbach. The opposite of materialist and idealist views]. Selected works in three volumes (Vol. 1, pp. 4–76). Moscow : Politizdat [in Russian].
6. Turchenko, F., Turchenko, H. (2004). *Pivdenna Ukraina : modernizatsiia, svitova viina, revolutsiia (kinets XIX st. – 1921 r.) : istorychi narysy*. [Southern Ukraine : modernization, world war, revolution (end of the nineteenth century – 1921) : Historical essays]. Kyiv : Heneza [in Ukrainian].
7. Kutsyi, I. (2016). *Tsyvilizatsiini identychnosti v ukrainskii istoriografii kintsia XVIII – pochatku XX st. : mizh Slovianschynoiu ta Yevropoiu*. [Civilizational identities in Ukrainian historiography of the late eighteenth – early twentieth century: between Slavic and European]. Ternopil : Pidruchnyky i Posibnyky [in Ukrainian].
8. Miller, A. (2000). «Ukrainskii vopros» v politike vlastei I russkom obshchestvennom mnenii (vtoraia polovina XIX v.). [«Ukrainian question» in the policy of the authorities and Russian public opinion (second half of the nineteenth century)]. Saint-Petersburg : Aleteiia [in Russian].
9. Prysiazhniuk, Yu. (2001). «Pratsiia» yak tsinnist u kolektyvnyi psycholohii ukrainskykh selian postkriposnyts'koi epokhy (Na materialakh Naddnyprianskoi Ukrainy). [«Labor» as a value in the collective psychology of Ukrainian peasants of the post-serfdom era (On the materials of Dnieper Ukraine)]. *Ukraina Moderna – Modern Ukraine*. 6, 47–58 [in Ukrainian].
10. Donchenko, O., Romanenko, Yu. (2001). *Archetypy soctsiialnoho zhyttia i polityka. (Hlybynni rehuliatyvy psychopolitychnoho povsiakdennia)*. [Archetypes of social life and politics (Deep regulations of psychopolitical everyday life)]. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
11. Boiko, Ya. (1993). *Zaselenie Yuzhnoi Ukrainy. 1860–1890 hh*. [Settlement of Southern Ukraine. 1860–1890]. Cherkasy : Siiach [in Russian].
12. Yakymenko, M. (2009). *Pereselenskyi rukh u Naddnyprians'kii Ukraini v roky stolypins'kykh reform (1906–1913)*. [Resettlement move in Dnieper Ukraine during the Stolypin reforms (1906–1913)]. Poltava : RV PDAA [in Ukrainian].
13. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddnyprians'kpi Ukrainy : sotsiomenal'na istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine : sociomenal history of the second half of the nineteenth – early twentieth century]. Cherkasy : Vertykal [in Ukrainian].
14. Lytvynova, T. (2011). «Pomishchyska Pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selians'ke pytannia naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichnyi aspekt)*. [«Landlord's Truth». The nobility of the Left Bank of Ukraine and the peasant question in the late eighteenth – in the first half of the nineteenth century (ideological aspect)]. Dnipropetrovsk : Lira [in Ukrainian].
15. Wilson, E. (2004). *Ukrainci : nespodivana natsiia*. [The Ukrainians : Unexpected Nation]. Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
16. Shamara, S. (2008). *Silkska intelihentsiia Naddnyprianskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. : sotsial'no-psycholohichni ta etnokulturni kharakterystyky*. [Rural intelligentsia of Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth – early twentieth century : socio-psychological and ethnocultural characteristics]. Abstract of candi-date's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
17. Hrushevskiy, M. (2002). *Tvory u 50 tomakh*. [Works in 50 volumes]. (Volume 1, pp. 376–382). Lviv : Svit [in Ukrainian].

UKRAINIAN PEASANTS OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY IN THE CONTEXT OF CHALLENGES OF THE COMING ERA: THE INTERNATIONAL ASPECT

Introduction. *Modern humanities scholars recognize that the modern history of Ukrainians, which we understand in its social manifestations, intellectual ideas and interpretations, has undergone radical changes at the turn of the nineteenth and twentieth century. These changes were caused by many factors. It's not a secret that the most powerful of these have been closely linked to global world perturbations.*

The revealed historiography of the problem does not allow to fully understand how the rural people of that time were influenced by the policy of the leading states, first of all by the significant strengthening of governmental regulation of the economy, which includes systematic legislative, executive and control measures, which were carried out by state institutions and public organizations in order to stabilize and adapt rural people to the new historical conditions. All this significantly increases the interest of researchers in the peasantry, which in Ukraine accounted for 80–90% of the population, especially in the context of a significant deepening of the social division of a labor, which then first reached the world scale.

Purpose. *The purpose of the reconnaissance is to investigate the impact of changes in the world order, especially in the socio-economic, political and, ultimately, national spheres, on the prospects for the transformation of the peasantry of Naddnyprianschyna in the early twentieth century.*

Methods. *The basis of the methodology of scientific research is an interdisciplinary approach that allows imagining, creating and analyzing the scientific picture of the world; it also helps to identify similarities and differences, as well as features and interactions of countries, peoples, social groups.*

Results. *The author argues that Ukraine's situation remained difficult and unpredictable. The Russian and Austro-Hungarian empires rejoiced that a «peasant» country with great economic potential, geographically located in the center of Europe, belonged to them at the same time, and what impressed them most was that it did not claim its own national-state self-affirmation. By assigning her the role of a kind of donor to strengthen their imperial ambitions, the «neighbors» did not see her readiness for a rapid national awakening.*

Originality. *Based on an in-depth analysis of historiography and the actual situation of the village of Naddnyprianschyna in the early twentieth century the author claims that the thesis that the life and activity of Ukrainian peasants did not depend on their mental «attachment to the land» is not true. Researchers who hold the opposite view, including the Russian historian Oleksey Miller, in their scientific statements ignore the original factors of ethnic culture, which today are quite thoroughly a studied by modern psychologists. Instead, they artificially and stereotypically impose the idea that the peasants allegedly created a national myth, although, let us recall, this was not their historical mission at all.*

Conclusion. *At the turn of the twentieth century Ukrainians were still represented mainly by the peasantry, which despite significant reformist successes in terms of capitalization, remained largely traditional in its culture and mental essence. The author considers that almost the only worthy answer to the question of international recognition of Ukrainians was detined to be national-state progress.*

Key words: *geopolitics, historiography, mentality, ethnic identity, peasant nation, traditional society, modernization.*

УДК 94:338.439.4:323.285«1932/1933»
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Stasiuk

О. О. Стасюк

кандидат історичних наук, генеральний директор
Національного музею Голодомору-геноциду
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9527-982X>

МЕТОДИ РОБОТИ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНИХ БРИГАД ЯК СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ

У статті доведено, що «буксирні» бригади свавільно використовували психологічне та фізичне насильство. Це дає підстави кваліфікувати їх як каральні угруповання й головне знаряддя вчинення Голодомору-геноциду українців. Висунуто та охарактеризовано тезу, що під час формування складу «буксирних» бригад із уповноважених партійних органів, «двадцятип'ятитисячників», сільського активу, демобілізованих червоноармійців, колгоспників, комсомольців та ін., партійні очільники робили ставку на «неосвічених», асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян, котрі влаштовували справжній «терор голодом», проводячи планові та «децентралізовані» заготівлі у селах.

Ключові слова: Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., хлібозаготівлі, «буксирні» бригади, свавілья, фізичне та психологічне насильство, тортури, катування.

Постановка проблеми. Серед виконавців злочину геноциду в Україні окреме місце посідають «буксирні» бригади, створені на початку суцільної колективізації з комуністів і комсомольців, яких очолювали «двадцятип'ятитисячники» – уповноважені з міст, часто російських. Для координації бригад був створений Всеукраїнський штаб «буксирних» бригад. У 1932–1933 рр. «буксирні» бригади проводили «штурмові декади» хлібозаготівель. Люди прозвали їх «трясунами», «червоною мітлою», «довгоносиками» – за щупи, якими вони шукали приховане збіжжя та інші продукти харчування.

Діяльність бригад набула масового характеру; назву «буксирні» вони отримали, оскільки, за трактуванням партійної номенклатури, «брали відстаючих на “громадський буксир”». У роки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. вони чинили психологічне та фізичне насильство, застосовували тортури і катування, стали головними виконавцями злочину комуністичного тоталітарного режиму на місцях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед праць українських вчених, у яких на основі значного матеріалу висвітлено механізми і реалізацію репресивної політики, найбільшу увагу привертають дослідження В. Васильєва [1], С. Кульчицького [2], В. Марочка [3], В. Петренка [4], Р. Подкура [5], В. Сергійчука [6], С. Шаповала [7] та ін. Інформативними є збірники документів і матеріалів: «Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів» [8]; «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали» [9]; «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938» [10]; «Партійно-радянське

керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти» [11] та ін. Проте згадана проблематика ще не стала предметом спеціального комплексного вивчення у вітчизняній історіографії.

Мета статті – проаналізувати та систематизувати методи роботи «буксирних бригад» у 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Під час дослідження цієї теми автором проаналізовано 56 випадків психологічного та 82 – фізичного насильства з боку «буксирних» бригад щодо селян, виокремлено найжорстокіші випадки застосування тортур і катувань.

Багато прикладів безчинств та звірств членів «буксирних» бригад наводять С. Горобець і С. Бутко. Так, у селі Івашківка (нині – Городнянський район Чернігівської області) 25 грудня 1932 р. місцева бригада, стягуючи «натуральні штрафи» та проводячи обшуки, застосувала психологічне й фізичне насильство, як-от: погрози, залякування, «викручування рук». Наприклад, один із її активістів (С. Куліда) дістав револьвер і «направив у рот Седневець» (60-річна сільська мешканка), а інші члени бригади викручували їй руки. Кінцевою метою свавілья було привласнення 181 карбованця. Частими були випадки, коли селян виводили на вулицю босоніж у спідній сорочці та погрожували розстрілом у разі нездачі хліба [12, 138].

У документі № 55 «Інформація про незаконні дії сільських рад під час хлібозаготівлі в Арбузинському районі» зазначено, що «буксирні» бригади, викликаючи до себе одноосібників із питань невиконання контрактаційних договорів, били останніх, ставили їх до стінки та інсценували розстріли, замикали в сараї. Був випадок, коли члени бригади облили гасом kota, підпалили його та кинули в камеру до заарештованих, де було 30 осіб, серед яких жінки і діти. Один із них (Харитонов) примушував арештованих жінок до співжиття, обіцяючи звільнити їх від задачі хліба, погрожував згвалтувати викликаних жінок, привласнюючи продукти інших [13, 16].

У документі № 66 «Обвинувальний акт у справі порушення законності в Арбузинському районі Одеської області» наведено приклади репресивного інструментарію: масові арешти, під час яких для заарештованих створювали важкі умови утримання, наприклад, знаходили невелике, неопалюване приміщення, наповнювали його людьми, змушуючи арештованих стояти, щоб у них «почали пухнути ноги»; було рекомендовано використовувати метод «конвеєрного» допиту кількома уповноваженими, під час якого допитуваний весь час перебував на ногах [14, 140].

На Вінниччині селяни Жмеринського району у численних листах у березні 1931 р. писали про владне свавілья та психологічне насильство: публічні руйнування осель, клунь за невиконання хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі, сільгосподатку [15, 25]. У серпні 1931 р. мешканці села Чорторія Іллінецького району скаржилися на членів бригад, адже ті не лише забирали худобу, а й били, грабували (вночі влазили до хати через вікно, наголошуючи на

дієвості таких мір через те, що вдень селяни у полі); виснажених важкою працею селян саджали у підвал, льох [16, 25]. Масовий голод, який розпочався вже у тому ж році, не лише не призупинив обшуки та вилучення, а й активізував їх. У сімей разом із зерном відбирали горюдину та останній одяг. Так, у вдови М. Слободянок у селі Вишківці Немирівського району «активісти» відібрали останні продукти, а на питання жінки: «Що ж їй з дітьми взимку їсти?», - очманівши від свавілля, відповіли: «Будете різати своїх дітей і їсти» [4, 71].

28 грудня 1931 р. в іншому складі вже згадана «буксирна» бригада на чолі з головою сільради Барабашем та вже знайомим Кулідою, перебуваючи у селянина Потапенка, «при допиті дітей палаючими сірниками палили дітям ніс, підкладали пальці дітей під дошку, тиснули останню, влаштовуючи дітям тортури». Описані катування завдавали дітям нестерпного болю. Ці «нелюди» застосовували тортури й до дорослих, вони підвішували їх, припікали пальці й тіло палаючими свічками, сірниками; топили піч у хаті, закривали трубу, напускаючи диму, та горлали через двері: «Хліб давайте, інакше удушимо вас» [12, 138].

Часто тортури і катування закінчувалися вбивством селян. У селі Рижики неподалік Чернігова (нині Хмільницька сільська рада) наприкінці травня 1933 р. «активісти» затримали сім одноосібників-бідняків, підозрюваних у викопуванні коренеплодів картоплі та буряка, п'ять із них по-звірячому вбили, лише двом вдалося втекти, проте і їх затримали та стратили [17, 213–214].

Чи не найбільш незахищеними від «бригадирів» були жінки, навіть заміжні. Варто зауважити, що домагання до заміжних жінок не було притаманним українському традиційному суспільству. Так, у селі Козероги заступник голови сільради силою змушував заміжню дочку бригадира С. Кирієнка «мешкати з ним», коли її чоловік, що був із «розкуркулених», працював на цегельному заводі у Чернігові. Приходив вночі, вимагаючи горілки та смаженої риби, а заміжній жінці казав: «Якщо не будеш жити зі мною – зітру з лица землі батька, матір, і відберу все майно» [12, 141–142].

У родинях, де жінки залишалися самі, представники влади дозволяли собі відкривати хати, вилучати продукти харчування. Так, «активіст» Ф. Яцьків, зайшовши до Горбатюк з метою вилучення хліба, не знайшовши нічого, забрав 2 кг сухих сливков. Після прохання повернути їх почав бити жінку, говорячи: «На селі закон я, і ніхто мені нічого не зробіть» [18, 384].

Із заяви Г. Позивая до голови Зінов'євської міськради від 28 грудня того ж року дізнаємося: «16 грудня до моєї матері прийшов якийсь представник і каже: «Віддай решета». На відмову відповів залякуваннями, після чого забрав решета. У грудні босу і роздягнену жінку повезли у сільраду, де кинули її у холодний погріб, у якому вона сиділа дві доби». Подальша доля жінки невідома [19, 3].

Психологічне насильство з боку «буксирників» полягало в системному цькуванні людей, котрі не виконали хлібозаготівельний план. Над українськими селянами, в яких уже не було, що

забирати і які були повністю виснажені, «активісти» глумилася, знущалися. На ворота селянських дворів навішували дошки з образливими написами: «Марічка – ледар» (виснажена від голоду жінка не могла вийти в поле працювати); «Тут живе той, хто злісно не здає хліба». За невиконання хлібопоставки примушували сім'ї розлучатися [20, 108]. Також селянам обмащували дьогтем хати, писали на стінах «ворог народу», перевозили селом у діжках «порушників», вивозили родини з малими дітьми за межі району [14, 141]. Літніх людей «активісти» пропонували «переварити на мило», дітей – «потопити». «Хлібозаготівельники» селян-власників часто ідентифікували як «бандитів» та наголюшували на «баграцькій» ненависті до них [21, 18].

«Буксирні» бригади вилучали та розподіляли між собою одяг, взуття, реманент, «активісти» забирали всі наявні продукти харчування, «залишаючи людей на вірну погибель»: «... Яюсь сиджу дома, дивлюсь у вікно – ідуть вісім комсомольців і до нас. Я зрозуміла – заберуть усе. Мені швиденько голову перев'язали рушником, ніби я хвора, положили на дошки, прикрили сіном та радногою, а ці грабітелі прийшли, скинули мене і забрали той вузлик із глечиком пшениці. Забирали й одягу. Прийдуть, знімуть і підуть, залишаючи людей голими і босими. Ось таке-то життя було!», – згадує Гончарук Любов Іванівна. [22, 124–125].

Висновки. «Буксирні бригади» як і «червоні ешелони», створювались тоталітарним комуністичним режимом; функціонували як каральні угруповання й головне знаряддя вчинення злочину Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.; під час формування складу «буксирних бригад» із уповноважених партійних органів, «двадцятип'ятитисячників», сільського активу, демобілізованих червоноармійців, колгоспників, комсомольців тощо, партійні очільники робили ставку на «неосвічених», асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян, котрі влаштовували справжній «терор голодом», проводячи планові та «децентралізовані» заготівлі у селах.

Список використаної літератури та джерел:

1. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
2. Кульницький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
3. Марочко В. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Респуб. міжвід. зб. наук. праць. Київ, 1991. Вип. 1. С. 59–65.
4. Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство: репресії «буксирних» бригад на Поділлі у 1929–1933 рр. Наукові записки ВДПУ ім. М. М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2019. Вип. 27. С. 67–74.
5. Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ : Рідний край, 2000. 238 с.
6. Сергійчук В. Як нас морило голодом : [вид. 3-тє, доп.]. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 392 с.
7. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. 399 с.

8. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” (голова І. Гамрецький, заступник голови В. Лациба, С. Нешик та ін. / Автори-упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Лациба та ін. Вінниця, 2007. 704 с.
9. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. 1128 с.
10. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції “згори”. 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавель Лозовий В. М., 2012. 464 с.
11. Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 444 с.
12. Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 184 с.
13. Галузевий державний архів СБ України. Ф. 6. Спр. 69251-фп. Т. 4. Арк. 16–17.
14. Галузевий державний архів СБ України. Ф. 6. Спр. 69251-фп. Т. 7. Арк. 136–153.
15. Держархів Вінницької області. Ф. П-51. Оп.1. Спр. 452. 25 арк.
16. Держархів Вінницької області. Ф. П-45. Оп.1. Спр. 119. 40 арк.
17. Держархів Чернігівської області. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 213–214.
18. Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. Кам’янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 544 с.
19. Держархів Кіровоградської області. Ф. Р-242. Оп. 2. Од.зб. 144. Арк. 3.
20. Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ: ВД «Стило», 2007. 604 с.
21. Держархів Полтавської області. Ф.П-2. Оп. 2. Спр. 842. Арк. 18–20.
22. Вавринчук М., Маркова С. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. Хмельницький: [б. в.], 2008. 218 с.
23. *Seriia: Istoriia. (Proceeding of Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History), 27, 67–74.* [in Ukrainian].
24. Podkur, R. (2000). *Za povidomlenniamy radianskykh spetsssluzhb.* [According to the Messages of Soviet Special Services]. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
25. Serhiichuk, V. (2006). *Yak nas moryly holodom.* [How They Starved Us]. Kyiv: Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].
26. Vasyliiev, V., Shapoval, Yu. (eds). (2001). *Komandyry velykoho holodu: Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta Pivnichnyi Kavkaz. 1932–1933 rr.* [Commanders of the Great Famine: Trips of V. Molotov and L. Kaganovich to Ukraine and the North Caucasus. 1932–1933]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
27. Podkur, R., Vasyliiev, V., Kravchenko, P., Latsyba, V., et al. (comps.). (2007). *Holod ta holodomor na Podilli 1920–1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv.* [Famine and the Holodomor in Podillia in 1920–1940. Collection of Documents and Materials]. Vinnytsia. [in Ukrainian].
28. Pyrih, R. (comp.) (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini.* [Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Documents and Materials]. Kyiv: Publishing House “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [in Ukrainian].
29. Kovalenko, O., Podkur, R., Vasyliiev, V., Lysenko, O. (comps.). (2012). *Nastroi ta povedinka naseleння Chernihivshchyny v umovakh stalinskoї revoliutsii “zghory”. 1928–1938.* [Moods and Behavior of the Population of Chernihiv Region during Stalins’ Revolution “from Above”]. Chernihiv: Lozovyi V. M. [in Ukrainian].
30. Vasyliiev, V., Vert, N., Kokin, S. (comps.). (2013). *Partiino-radianske kerivnytstvo USRR pid chas holodomoru 1932–1933 rr.: Vozhdi. Pratsivnyky. Aktyvisty.* [Party and Soviet Authorities of the USSR during the Holodomor of 1932–1933: Leaders. Employees. Civists. Collection of Documents and Materials]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
31. Horobets, S. & Butko, S. (2016). *Khroniky viiny bilshovykiv z ukraїnskym narodom. Holodomor 1932–1933 rokiv na Chernihivshchyni: vykonavtsi zlochynu.* [Chronicles of Bolsheviks’ War with Ukrainian Nation. Holodomor or 1932–1933 in Chernihiv Region: Executors of the Crime]. Chernihiv: Desna Polihraf. [in Ukrainian].
32. Branch State Archives of Security Service of Ukraine, fund 6, file 69251-фп, volume 4, sheets 16–17.
33. Branch State Archives of Security Service of Ukraine, fund 6, file 69251-фп, volume 7, sheets 136–153.
34. State Archives of Vinnytsia region, fund П-51, inventory 1, file 542, 25 sheets.
35. State Archives of Vinnytsia region, fund П-45, inventory 1, file 119, 40 sheets.
36. State Archives of Chernihiv region, fund П-616, inventory 1, file 5, sheets 213–214.
37. Markova, S. (2015). *Suspilni ta politychni transformatsii v ukraїnskomu seli v konteksti formuvannia totalitarnoi systemy (1917–1933 rr.).* [Social and Political Transformations in Ukrainian Village in the Context of Forming of Totalitarian System (1917–1933)]. Kamianets-Podilskyi: Zvoleiko D. H. [in Ukrainian].
38. State Archives of Kirovohrad region, fund P-242 inventory 2, file 144, sheet 3.
39. Borysenko, V., Danylenko, V., Kokin, S. et al. (eds). (2007). *Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU–NKVD.* [Declassified History: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in the Documents of GPU–NKVD]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
40. State Archives of Poltava region, fund П-2, inventory 2, file 842, sheets 18–20.
41. Vavrynychuk, M. & Markova, S. (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Khmelnyshchyni: prychyny i naslidky.* [The Holodomor of 1932–1933 I Khmelnytskyi Region: Causes and Effects]. Khmelnytskyi: [no publisher]. [in Ukrainian].

References:

O. Stasiuk

METHODS OF WORK OF GRAIN PROCUREMENT BRIGADES AS THE MEAN OF COMMITTING THE CRIME OF GENOCIDE IN UKRAINE

Introduction. Among the perpetrators of the crime of genocide in Ukraine, a special place is occupied by “towing” brigades, created at the beginning of the continuous collectivization of communists and Komsomol members, led by “twenty-five thousanders” - commissioners from cities, often Russian. The All-Ukrainian Headquarters of Tow Brigades was established to coordinate brigades. In 1932–1933, tow brigades carried out “assault decades” of grain procurement. People called them “shakers”, “red broom”, “weevils” - for the probes with which they searched for hidden grain and other food. **The purpose** of the paper is to analyze and systematize the methods of work of grain procurement brigades («towing») brigades in 1932–1933.

Methods of the study are based on the anthropological socio-cultural, theoretical methodological approach, and principles of historicism. The author used problem chronological, historical typological, historical psychological, and historical comparative methods.

Originality. New historical sources were introduced; unknown earlier kinds of repressions the «towing» brigades used during grain procurements were enlightened; the methods of work of grain procurement brigades were analyzed in the context of psychological and physical murder; the facts of using tortures were pointed. These problems have not been the subject of a special research in Ukrainian historiography yet.

Consequences. It was proven that «towing» brigades arbitrarily used psychological and physical violence, and tortures. This gives the reasons to define them as punishing units and main mean of committing the Holodomor genocide of Ukrainians. The author proposed and characterized the thesis that when «towing brigades» were being created from party authorized persons, «twenty-five-thousanders», village activists, demobilized Red Army soldiers, collective farm members, Komsomol members, etc., party leaders relied on uneducated, asocial, people who were prone to violence and aggression. These people implemented true «terror by famine» by providing planned and «decentralized» procurements in the villages.

Key words: the Holodomor of 1932–1933, grain procurements, «towing» brigades, arbitrariness, physical and psychological violence, tortures.

УДК 94(477)»1921/1929»:631.11]:636:005.337
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Terpan

I. M. Terpan

аспірант Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2780-8125>

ДОХОДИ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ ВІД ТВАРИННИЦТВА І ПТАХІВНИЦТВА У ДОБУ НЕПУ (1921–1929 РР.)

У статті охарактеризовано тваринництво і птахівництво як джерело поповнення дохідної частини бюджетів селянських господарств України у добу НЕПу та їх співвідношення з іншими фактичними доходами впродовж господарського року. З'ясовано регіональні

особливості їх формування та динаміка надходжень від цих галузей. Проаналізовано вплив на собівартість виробленої селянськими господарствами продукції у взаємозв'язку із забезпеченістю землею і засобами виробництва. Визначено питому вагу виручки від продукції тваринництва і птахівництва у бюджетах селянських родин.

Ключові слова: тваринництво, птахівництво, дохідна частина, бюджет, нова економічна політика, селянське господарство.

Постановка проблеми. Вивчення індивідуального селянського господарства доби НЕПу дає змогу простежити глибинні соціально-економічні процеси, що відбувалися тогочас в українському селі на рівні окремого селянського двору та родини. Особливого значення набуває всебічний аналіз виробничого потенціалу та джерел формування їх бюджетів, що дозволяє об'єктивно визначити матеріальний рівень життя селян та його динаміку.

Серед джерел формування селянських бюджетів, як і в наступні періоди, важливе значення мало виробництво продукції тваринництва і птахівництва. Дослідження її місця у бюджетотворюючих процесах селянських господарств зберігає свою актуальність і сьогодні, оскільки дає можливість краще зрозуміти особливості й закономірності аграрної політики доби НЕПу і врахувати їх під час вирішення сучасних проблем українського села.

Аналіз досліджень. Різні аспекти селянських бюджетів доби НЕПу, зокрема, місця продукції тваринництва і птахівництва у структурі їх формування у своїх працях в різний час з'ясували М. Гуревич [1], В. Калініченко [2], В. Качинський [3], В. Лазуренко [4], А. Морозов [5], І. Рибак [6], О. Сушко [7], В. Якиманський [8] та інші дослідники. Проте їх узагальнень і висновків недостатньо для того, щоб скласти цілісне уявлення про тваринництво і птахівництво як одну з базових бюджетотворюючих галузей селянських господарств України в 1921–1929 рр., оскільки до цього часу лише окремі аспекти практики формування селянських бюджетів потрапляли в поле зору дослідників.

Цим зумовлена **мета** статті, яка полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу історичного матеріалу дослідити особливості формування бюджету селянських господарств України в умовах НЕПу, структуру і джерела формування бюджету у розрізі галузі тваринництва і птахівництва.

Виклад основного матеріалу. Тваринництво, як і рослинництво, в Україні традиційно посідало важливе місце у формуванні бюджетів індивідуальних селянських господарств. В усіх без винятку регіонах сільське населення займалося тваринництвом і птахівництвом – розведенням і використанням сільськогосподарських тварин та птиці для забезпечення себе харчовими продуктами, а також на продаж.

Крім того, тваринництво і птахівництво завжди давали сировину для легкої, харчової та інших галузей промисловості. Скотарство виконувало важливі функції: сприяло забезпеченню господарств тягловою силою, забезпечувало органічним

добрином рослинництво. Українські селяни здавна займалися скотарством, свинарством, вівчарством і птахівництвом. Менш поширеними і залежними від природно-кліматичних умов були такі галузі, як ставкове рибництво, бджільництво, шовківництво, звірництво.

Чисельність поголів'я свійських тварин мала регіональну специфіку. Так, на початку 1920-х рр., за підрахунками працівників Наркомзему України, найбільше корів в індивідуальних селянських господарствах утримувалося на Правобережній Україні, переважно на Київщині, Волині та Поділлі. У середньому в Україні на кожні 100 десятин посівної площі припадало від 8 до 36 корів. У деяких повітах згаданих регіонів на 100 десятин посівної площі налічувалося до 50 корів. На Полтавщині, Харківщині кількість корів була наполовину менша. На Херсонщині, Катеринославщині поголів'я корів знизлося до 10–15 голів, а в деяких повітах ще менше. Загалом в Україні кількості великої рогатої худоби ледь вистачало для задоволення власних потреб селян [9, 84].

У 1927/1928 господарському році тваринництво за кількістю корів та овець перевищило поголів'я 1913 р., але воно ще відставало за загальною кількістю великої рогатої худоби, коней і свиней (таблиця 1). Загальна формула поголів'я по Україні у 1927–1928 р. була така: велика рогата худоба-свині-вівці, по Лісостепу – велика рогата худоба-вівці-свині, по Степу – велика рогата худоба-вівці-коні).

Таблиця 1
Поголів'я худоби у 1927/1928 сільськогосподарському році порівняно з 1913 р. (млн. голів)

	1913 р.	1927–1928	+; –; у %
Коні, в т.ч. робочі коні	5,2 4,1	5,1 3,9	– 0,1 – 0,2
Велика рогата худоба, в т.ч. корови	8,5 3,5	8,4 3,9	– 0,1 + 0,4
Вівці	6,6	8,3	+ 1,7
Свині	6,1	5,3	– 0,8

Складено за: [10, 183]

Нестача робочих коней компенсувалася волами, а також тракторами та іншою технікою. У 1928 р. нараховулося 0,8 млн голів волів, що становило 9% усього стада великої рогатої худоби. Варто також взяти до уваги, що основні фонди індивідуальних селянських господарств України, закладені в худобі, птиці та бджолах (за цінами 1927 р.), мали тенденцію до збільшення. Вартість усієї худоби, птиці та бджолиних вуликів (із сім'ями) у 1925 р. становила 5238,2 млн крб., у 1926 р. – 5655,0 млн крб., у 1927 р. – 5969,3 млн крб. Така ж тенденція щодо вартості худоби, птиці та бджіл в той час була характерною і для одного окремо взятого селянського господарства, де вона у 1925 р. становила 321,1 крб., у 1926 р. – 337,5 крб., у 1927 р. – 348,7 крб. [11, 152–153].

З точки зору розвитку ринкового товарного напрямку тваринництва в сільському господарстві, на першому місці стояло молочне скотарство. Ця галузь

сільського господарства у 1927 р. перевищувала в Україні рівень 1916 р. на 12%. Кількість корів збільшилася за період 1916–1926 рр. на 30%. Проте, незважаючи на абсолютний ріст поголів'я великої рогатої худоби, відносний кількісний розвиток тваринництва значно відставав від природного приросту населення (приріст поголів'я худоби на 12%, природний приріст населення – 20%).

На Всеукраїнській агрономічній нараді у червні 1927 р. зазначалося, що «за дореволюційних часів Україна довозила молочні продукти (до 450 пудів руського масла). Після революції Україну можна вже зарахувати до районів молочної промисловости. Так, за останні роки ми маємо буйний розвиток спеціальної молочної кооперації на Україні. В 1923–1924 році у нас було 387 маслярень, в 1924–1925 році – 422 та в 1925–1926 році – маслярень». Все це, на думку учасників наради, забезпечує молочному господарству в Україні такий темп розвитку, що дасть значні лишки молочних продуктів для експорту [12, 1].

У другій половині 1920-х рр. у молочному господарстві відбулися помітні зрушення. Зокрема, підвищилися надої. Раціоналізація відгодівлі та догляду худоби підвищила удої корів на 40 %. В Лісостепу удій від корови у 1927 р. досяг 1500 л., у Степу – 1750 л. від корови в рік [10, 184].

Оскільки продукти тваринництва легко збувати, то тваринницька галузь, хоч і поступалася рослинництву, але теж була важливим джерелом поповнення грошових бюджетів селянських господарств. Частка прибутків від тваринництва була неоднаковою в різних регіонах України і залежала від місцевих природно-кліматичних та інших умов (таблиця 2).

Таблиця 2
Питома вага продукції тваринництва в бюджетах селянських господарств у 1922–1923 сільськогосподарському році (крб. у довоєнних цінах)

Губернії	Уся валова продукція господарств	Продукція скотарства					Питома вага %
		Усього	В тому числі				
			Велика рогата худоба	Вівці	Свині	Коні	
Чернігівська	498,5	128,3	89,5	9,0	26,9	2,9	25,7
Харківська	409,8	124,0	107,4	4,2	8,1	4,2	30,2
Донецька	645,2	141,4	112,4	15,2	13,0	0,5	21,9

Складено за: [13, 341]

Помітно вирізнялися за питомою вагою продукції тваринництва у селянських бюджетах індивідуальні господарства більш урбанізованої Донецької губернії, де тваринницька галузь орієнтувалася на забезпечення м'ясо-молочними продуктами міського населення і мала відносно стабільний ринок збуту.

Як свідчать статистичні дані, основний грошовий прибуток селянським господарствам від тваринницької галузі давав продаж худоби, передусім в урбанізованих регіонах. Так, у

Харківській і Донецькій губерніях, де високою була питома вага міського населення, значний прибуток до селянських бюджетів давав продаж продуктів тваринництва на міських ринках (м'ясо, молоко, яйця тощо).

На кінець 1925/1926 господарського року у структурі продукції скотарства, птахівництва і пасічництва, виробленої пересічно одним селянським господарством, провідне місце у грошовому вираженні посідала продукція скотарства – 180,25 крб. Продукції птахівництва і пасічництва вироблялося на 23,18 крб. і 3,18 крб. відповідно.

Розглядаючи обсяги виробленої валової продукції у грошовому еквіваленті на одного члена селянського господарства, маємо більш повне уявлення про питому вагу тваринницької продукції у селянському бюджеті. У 1925/1926 господарському році на одну душу селянської родини в Україні було вироблено валової продукції на 134 крб. 37 коп. У цьому показнику частка тваринницької продукції поступалася продукції рільництва (82 крб. 70 коп.) і становила 34 крб. 17 коп. (в Поліссі і Лісостепу – 34 крб. 17 коп., в Степу – 34 крб. 19 коп.). Незначною була питома вага птахівництва – 3 крб. 96 коп. (в Поліссі і Лісостепу – 3 крб. 04 коп., в Степу – 5 крб. 92 коп.) [11, 136 – 139].

Про конкретну частку прибутку в селянських бюджетах, одержану від реалізації продукції тваринництва, можна судити з аналізу бюджетів 18 селянських господарств Черкаської округи у 1925/1926 господарському році. Кожне з обстежених господарств за підсумками року отримало в середньому 815 крб. і 48 коп. прибутку, зокрема від продажу худоби – 102 крб. 19 коп. (12,5 %) і від продажу продуктів скотарства – 157 крб. 9 коп. (19,3 %). За результатами цього обстеження робимо висновок про те, що прибуток від тваринництва склав майже третину загального прибутку господарств (31,8 %) [14, 29].

Важливість реалізації продукції тваринництва і птахівництва для грошового наповнення селянських бюджетів засвідчує аналіз, зроблений на основі опрацювання щоденних даних добровільних кореспондентів із різних регіонів України у 1927–1929 рр. (таблиця 3).

Таблиця 3

Виручка пересічного селянського господарства України у 1927–1929 рр. (у крб.) від реалізації продукції тваринництва і птахівництва

Період (рік, квартал)	Поточний прибуток за квартал	В т.ч. сума отримана від продажі		
		Живої худоби	Продукції скотарства	Продукції птахівництва
1927 р.				
Січень–березень	111,80	26,55	2,56	1,75
Квітень–червень	115,06	25,85	3,52	2,74
Липень–вересень	128,25	21,66	2,23	2,03
Жовтень–грудень	136,58	29,46	2,55	2,16
1928 р.				
Січень–березень	113,52	24,09	3,06	2,27
Квітень–червень	103,85	25,36	5,53	3,42
Липень–вересень	107,05	21,93	5,03	2,25
Жовтень–грудень	125,92	27,15	5,13	2,14
1929 р.				
Січень–березень	99,91	26,31	5,64	1,25

Складено за: [14, 182]

Наведені матеріали дають уявлення про динаміку грошових надходжень селянських господарств від продажу продукції тваринництва та птахівництва, засвідчуючи їх відносну рівномірність упродовж року (на відміну від продукції рослинництва). Основні прибутки селяни отримували від продажу живої худоби.

Про місце продукції тваринництва як джерела грошових прибутків селянських господарств можна судити з матеріалів весняного опитування 1926 р. З'ясувалося, що в Україні тваринництво як головне джерело грошових поповнень свого бюджету назвали 8,3 % опитаних селян, що значно поступалося прибуткам від рослинництва (53,2 %). Одночас помітними були регіональні відмінності. Так, у Лісостепу цей показник становив 9,8 %, а в Степу – 4,6 % [1, 38].

За групами господарств питома вага селянських господарств, в яких виробництво тваринницької продукції було на першому місці, виражалася такими показниками (у %): малосильні господарства – 4,9 %, нижче середніх – 8,5 %, середні – 11,1 %, вище середніх – 10,7 % і сильні господарства – 8,8 %. Поповнюючи бюджети своїх господарств, селяни продавали худобу та продукцію тваринництва. Так, у 1925–1926 р. державним та кооперативним організаціям селяни України продали волів, корів і телят на 27 млн крб., свиней – на 5,3 млн крб., птиці – на 1,5 млн крб., овець і ягнят – на 1 млн крб., м'яса – на 18,3 млн крб., сала – на 0,5 млн крб., масла – на 3,8 млн. крб., яєць – на суму 6,8 млн. крб. Крім того, з метою поповнення своїх бюджетів селяни продали заготівельним організаціям шкур великої рогатої худоби – на 9,2 млн. крб., конячих шкур – на 359 тис. крб., дрібних шкур – на 1 млн. крб., пуху та пір'я – на 1,6 млн. крб., смушок – на 1,1 млн. крб., заячих шкур – 464 тис. крб., лисячих шкур – на 584 тис. крб., тхоревих шкур – на 231 тис. крб., різної хутрової сировини – на 291 тис. крб., усього реалізовано продукції на 80,8 млн. крб. [16, 2–27].

Висновки. Отже, зроблений аналіз дає підстави для висновку про те, що доходи від тваринництва, яке мало повсюдне поширення, були важливим джерелом поповнення селянських бюджетів і посідали друге місце після прибутків від рослинницької продукції. Більшість поголів'я усієї худоби зосереджувалася в індивідуальних селянських господарствах.

Основний грошовий прибуток селянським господарствам від тваринницької галузі давав продаж живої худоби. Значним було поповнення селянських бюджетів від реалізації м'яса, сала, молока та яєць, передусім в урбанізованих регіонах. Селяни продавали заготівельним організаціям також шкіру і хутра тварин із домашнього поголів'я. Набагато меншими були доходи від продукції птахівництва та пасічництва.

Список використаної літератури та джерел:

1. Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР. 1927. 182 с.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження: монографія. Харків: Основа, 1997. 400 с.
3. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. 1. Уравнильный раздел земли. Харьков: Державне вид-во Укр. 1922. 107 с.
4. Лазуренко В. М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний

- аспект (1921-1929 рр.). Дис. докт. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Переяслав-Хмельницький. 2012. 542 с.
5. Морозов А. Г. Село і гроші: українська кредитна кооперація в добу НЕПу: монографія. Черкаси: НДІТЕХІМ. 1993. 275 с.
 6. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля в добу непу: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка. 2008. 244 с.
 7. Сушко О. О. Роль селянського двору у формуванні ринку сільськогосподарської продукції в роки НЕПу. Український селянин. Збірник наукових праць інституту історії України НАН України та Черкаського Державного університету імені Богдана Хмельницького. 2002. Вип. 4. Черкаси. С. 70–76.
 8. Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. Харьков: ЦСУУССР. 1924. 30 с.
 9. Сільське господарство України. Одеса: Всеукрдержвидав, 1921. 124 с.
 10. Чернышев И. В. Сельское хозяйство СССР (к пятилетке 1927/28 – 1932/33 гг.) с 2 картами. М., Госсельхозиздат. 1931. 221 с.
 11. Сельское хозяйство Союза ССР в 1926–1927 году (по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу). Москва: Гос. фин. из-во Союза С.С.Р., 1929. СХСVIII с.+ таблицы 1–607 с.
 12. Всеукраїнська агрономічна нарада. Перспективи розвитку ринкового скотарства на Україні. Вісті ВУВЦК. 1927. 19 червня.
 13. Труды Центрального Статистического Управления. Том VIII. Вып. 5. Статистический ежегодник 1922–1923 г. (Выпуск первый). Москва: Типография М.К.Х., 1924. 354 с.
 14. Тимченко О. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини. Український агроном. 1928. № 2-3. С. 24–34.
 15. Україна. Статистичний щорічник на 1929 рік. X. : ЦСУ, 1929. 399 с.
 16. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. Статистика України. № 113. Харків: Вид. ЦСУ УСРР, 1927. 184 с.
 10. Chernyshev, I. V. (1931). *Selskoe khozyaystvo SSSR (k pyatiletke 1927/28 – 1932/33 gg.) s 2 kartami* [Agriculture of the USSR (to the five-year plan 1927/28 – 1932/33) with 2 cards]. M., Gosselkhozizdat [in Russian].
 11. *Selskoe khozyaystvo Soyuza SSR v 1926–1927 godu (po dannym nalogovykh svodok po edinomu selkhoznaлогу)* [Agriculture of the USSR in 1926-1927 (according to tax reports on the unified agricultural tax)]. M.: Gos. fin. iz-vo Soyuza S.S.R., 1929. SKhSVIII [in Russian].
 12. Vseukrainska ahronomichna narada. *Perspektyvy rozvytku rynkovoho skotarstva na Ukraini* [All-Ukrainian agronomic meeting. Prospects for the development of market livestock in Ukraine]. *Visti VUVTsK*. 1927. 19 chervnia. [in Ukrainian].
 13. Trudy Tsentralnogo Statisticheskogo Upravleniya. Tom VIII. Vyp. 5. *Statisticheskiy ezhegodnik 1922–1923 g.* [Proceedings of the Central Statistical Office]. (Vypusk pervyy). M. : Tipografiya M.K.Kh., 1924 [in Russian].
 14. Tymchenko, O. (1928). *Visimnadsiat selianskykh biudzhetyv z Cherkashchyny* [Eighteen peasant budgets from Cherkasy region]. *Ukrainskyi ahronom*. № 2-3. 24–34. [in Ukrainian].
 15. *Ukraina. Statystychnyi shchorichnyk na 1929 rik* [Ukraine. Statistical Yearbook for 1929]. Kh. : TsSU, 1929 [in Ukrainian].
 16. *Planova zahotivlia ta zbut produktiv silskoho gospodarstva y silskohospodarskoi syrovyny roku 1925–26* [Planned procurement and sale of agricultural products and agricultural raw materials in 1925-26]. *Statystyka Ukrainy*. № 113. Kh. : Vyd. TsSU USRR, 1927 [in Ukrainian].

I. Terpan

INCOME OF PEASANT FARMS OF UKRAINE FROM LIVESTOCK AND POULTRY IN THE NEP AGE (1921–1929)

Introduction. The study of the place of livestock and poultry products in the budget-forming processes of peasant farms provides an opportunity to better understand the features and patterns of agricultural policy of the NEP and take them into account when solving modern problems of the Ukrainian countryside. The article characterizes the livestock and poultry industry as a source of replenishment of the revenue side of the budgets of peasant farms of Ukraine in the days of the NEP and their ratio to other actual incomes during the financial year. The regional features of their formation and the dynamics of revenues from these industries are clarified.

Purpose. The purpose of the article is to reveal on the basis of a comprehensive analysis of historical material the peculiarities of the formation of the budget of Ukrainian farms in the NEP, to clarify the structure and sources of budget formation in terms of livestock and poultry.

Results. It is noted that in all regions without exception, the rural population was engaged in animal husbandry and poultry farming to provide themselves with food, as well as for sale. In addition, livestock and poultry have always provided raw materials for light, food and other industries. Livestock performed an important function as a traction force, provided organic fertilizer for crop production.

From the point of view of the development of the market commodity direction of animal husbandry in agriculture in the first place was dairy farming. However, despite the absolute growth of cattle, the relative quantitative development of animal husbandry lagged far behind the natural growth of the population (livestock growth by 12%, natural population growth - about 20%).

Since livestock products are easy to sell, the livestock industry, although inferior to crop production, was also an important source of replenishment of cash budgets of farms. The share of livestock income was different in different regions of Ukraine and depended on local climatic and other conditions. The impact on the cost of products produced by farms in relation to the provision of land and means of production is analyzed. The share of revenues from livestock and poultry products in the budgets of peasant families is determined.

Conclusion. The main monetary income to peasant farms from the livestock industry gave the sale of livestock. There was a significant replenishment of peasant budgets from the sale of meat, lard, milk and eggs, especially in urban areas. Peasants also sold skins and furs of domestic animals to procurement organizations. Revenues from poultry and beekeeping products were much lower. The share of livestock products as a source of monetary income was higher in medium and above average farms. Revenues to peasant budgets from the sale of livestock products, in contrast to crop products, were uniform throughout the year.

Key words: animal husbandry, poultry farming, income part, budget, new economic policy, peasant economy.

References:

1. Hurevych, M. B. (1927). *Pytannia suchasnoho selianskoho gospodarstva Ukrainy* [Issues of modern peasant economy of Ukraine] (z peredmovoju M.M. Volfa). Kharkiv: Tsentralne statystychno upravlinnia USRR [in Ukrainian].
2. Kalinichenko, V. V. (1997). *Selianske gospodarstvo Ukrainy v period NEPu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia: monohrafiia* [Peasant economy of Ukraine in the period of NEP: historical and economic research: monograph]. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
3. Kachinskiy, V. (1922). *Ocherki agrarnoy revolyutsii na Ukraine. Vyp. 1. Uravnitelnyy razdel zemli* [Essays on the Agrarian Revolution in Ukraine]. Kharkov: Derzhavne vid-vo Ukr [in Russian].
4. Lazurenko, V. M. (2012). *Stanovlennia ta rozvytok selianskykh fermerskykh gospodarstv v Ukraini: sotsialno-ekonomichnyi aspekt (1921–1929 rr.)* [Formation and development of peasant farms in Ukraine: socio-economic aspect (1921–1929)]. *Doctor's thesis*. Pereiaslav-Khmelytskyi [in Ukrainian].
5. Morozov, A. H. (1993). *Selo i hroshi: ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu NEPu*: monohrafiia [Village and money: Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP: a monograph]. Cherkasy: NDITEKhIM [in Ukrainian].
6. Rybak, I. V. (2008). *Indyvidualne selianske gospodarstvo Podillia v dobu nepu: monohrafiia* [Individual peasant economy of Podillia in the days of the NEP: monograph]. Kam'ianets-Podilskyi: Abetka [in Ukrainian].
7. Sushko, O. O. (2002). *Rol selianskoho dvoru u formuvanni rynku silskohospodarskoi produktiv v roky NEPu* [The role of the peasant's yard in the formation of the market of agricultural products during the NEP]. *Ukrainskyi selianyn*. Zbirnyk naukovykh prats instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy ta Cherkaskoho Derzhavnogo universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Vyp. 4. Cherkasy. 70–76. [in Ukrainian].
8. Yakimanskiy, V. A. (1924). *K itogam agrarnoy revolyutsii na Ukraine* [Towards the results of the agrarian revolution in Ukraine]. X.: TsSUUSSR [in Russian].
9. *Sil'ske gospodarstvo Ukrainy* [Agriculture of Ukraine]. Odessa: Vseukrderzhvydav, 1921 [in Ukrainian].

АГРАРНА ІСТОРИЯ В ІМЕНАХ

AGRARIAN HISTORY IN NAMES

УДК 94(477.46):323.315 «1798/1854»
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Hanul

А. М. Ганул

кандидат історичних наук, бібліотекар Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3727-194X>

СЕЛО МЕЖИГІРКА ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПОМІЩИЦЬКІЙ ВЛАСНОСТІ РОДИНИ КАЛАГЕОРГІЇВ (1798–1854 РР.)

У статті розкрито питання перебування села Межигірка Звенигородського повіту Київської губернії (сучасний Шполянський район Черкаської області) у поміщицькій власності впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. Оглядово висвітлено ранню історію села, включно з часом його заснування, а також простежено процес поступового переходу Межигірки у володіння родини Калагеоргіїв. На підставі аналізу сповідних розписів та метричних книг Покровської церкви, а також інших як архівних, так і опублікованих джерел, здійснено спробу в хронологічній послідовності реконструювати перебування представників поміщицької родини у Межигірці й дослідити ряд подій з їхньої сімейної історії в локальному контексті. Вперше в історіографії встановлено точну дату й місце смерті дійсного статського радника Івана Христофоровича Калагеоргія та його дружини Єлизавети Григорівни Калагеоргієвої (Тьомкіної).

Ключові слова: Межигірка, Звенигородський повіт, Київська губернія, Калагеоргії, Любомирські, Потьомкін, поміщицьке землеволодіння.

Постановка проблеми. Малонаселене нині село Межигірка Шполянського району Черкаської області в другій половині XIX ст. мало важливе значення як транзитний пункт на поштової дорозі з Києва до Херсона через Шполу та Златопіль і було відоме завдяки тамтешній поштової станції. Впродовж півстоліття перед тим село належало родині катеринославського губернатора Івана Христофоровича Калагеоргія, грека за походженням, та його дружини Єлизавети Григорівни Калагеоргієвої (Тьомкіної) – позашлюбної дочки перших осіб Російської імперії. У Межигірці Калагеоргії мали власний маєток, де проживали з перервами досить тривалий час. Разом з тим, дотепер було невідомо, де саме І. Калагеоргій та Є. Калагеоргієва провели останні роки свого життя й де були поховані. Дослідити цю проблему дозволив широкий пласт церковних документів з архівосховищ Києва та Черкас – сповідних розписів і метричних книг Покровської церкви Межигірки, а також інших архівних джерел, у яких міститься ряд важливих раніше не опублікованих відомостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення біографій подружжя Калагеоргіїв як осіб, наближених до імператорського двору, звертались окремі дослідники дореволюційного періоду [1] та

деякі сучасні російські історики [2; 3]. Ця тема також отримала певне висвітлення в контексті вивчення дворянства Південної України [4] і чиновництва Херсонської та Катеринославської губернії, зокрема й в українській історіографії [5]. Натомість період проживання поміщицької родини у Київській губернії залишався практично недослідженим як українськими, так і російськими вченими, а щодо датування смерті І. Калагеоргія та Є. Калагеоргієвої часто висувались помилкові судження.

Що ж стосується історії села Межигірка, то початок її висвітлення було покладено в роботі Л. Похилевича [6] й продовжено в сучасних публікаціях з історії Смілянщини та Катеринопільщини кінця XVIII ст. [7; 8], однак будь-яких окремих наукових розвідок з минувшини цього населеного пункту досі опубліковано не було.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити перехід Межигірки у власність до родини Калагеоргіїв у контексті вивчення початкового періоду історії села, а також вивчити події з життя поміщиків у тамтешньому маєтку впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Територія майбутнього Звенигородського повіту Київської губернії з початку XVIII ст. входила до складу маєтностей польського шляхетського роду Любомирських [9, 41–43]. Офіційною датою заснування Межигірки можна вважати 1 лютого 1768 р., коли інфлянтський хорунжий Антон Хржонц отримав дозвіл на поселення слободи в урочищі Межигірка на території смілянських володінь брацлавського воєводи Станіслава Любомирського. Відповідний запис у Житомирській гродській книзі свідчить, що цю слободу передбачалося заселити не переселенцями з «панських» землеволодінь, а «людьми іноземними». Слобода надавалась А. Хржонцу в п'ятирічне використання, а селяни, які переселялись туди, на три роки звільнялися від повинностей [10, 539–541].

У 1776 р. Межигірка в складі Смілянської волості (так званої «Мліївської спадщини») за довічним розподілом перейшла у володіння князя Францішека Ксаверія Любомирського. Згідно з купчою угодою від 2 січня 1787 р., яку той уклав з князем Григорієм Потьомкіним, її було продано останньому разом з іншими населеними пунктами Туріянського ключа [7, 114–118; 8, 44–45]. Того ж року тут було збудовано дерев'яну Покровську церкву [11, 521]. В церковному відношенні населений пункт на той час підпорядковувався Смілянській протопопії Переяславської єпархії [12, 569]. Станом на 1788 р. у слободі Межигірці існувало вже 32 двори [13, 284].

На час Другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. та офіційного переходу території Київського воєводства до складу Російської імперії, оцінка річної доходності з Межигірки становила 5334 злотих 10 грошей [8, 46–48]. За рішенням Брацлавського земського суду від 28 червня 1794 р. Межигірку було поділено на дві частини між спадкоємцями

рідної сестри померлого Г. Потьомкіна, Олени (Марфи) Олександрівни Енгельгардт – графинею Олександром Василівною Браницькою та княгинею Варварою Василівною Голіциною [8, 49–50].

Як зауважує А. Пивовар, попередній розподіл був проміжним і ще остаточно не визначав власників населених пунктів тогочасної Смілянщини [8, 50]. 13 вересня 1795 р. невдоволені спадкоємці Г. Потьомкіна клопотали перед імператрицею Катериною II щодо офіційного затвердження змін в особистій угоді між ними, згідно з якою так звана «Златопільська частина» Смілянщини мала відійти до племінника князя, генерал-майора Миколи Петровича Висоцького та племінниці останнього, Дарії Миколаївни Лопухіної – дочки бригадира Федора Адріановича Лопухіна [7, 120–122]. Результат цього звернення, вочевидь, був позитивним для прохачів [7, 104–105]. Вже за ревізією 1795 р. Межигірка, що входила до складу Катеринопільського повіту Вознесенського намісництва, була записана як володіння М. Висоцького. Панською економією керував шляхтич Олександр Карпінський. Згідно з даними ревізії, на той час тут у 55 дворах проживало 411 селян православного віросповідання, з яких 204 чоловічі та 207 жіночої статі [14, 73–79 зв.].

14 грудня 1798 р. М. Висоцький продав Межигірку Єлизаветі Григорівні Тьомкіній [7, 105] – незаконнонародженій дочці князя Г. Потьомкіна (за поширеною версією, її матір'ю могла бути імператриця Катерина II), яка була заміжня за дворянином грецького походження, дійсним статським радником Іваном Христофоровичем Калагеоргієм [1, 50–51].

Хоча місце розташування колишнього панського маєтку в Межигірці чи її околицях до цього часу невідоме, низка документів підтверджує проживання родини Калагеоргіїв у цьому населеному пункті. Вперше вони з'являються у реєстрах Покровської церкви Межигірки в 1805 р. У метричній книзі за цей рік міститься запис від 26 травня про народження Єлизавети – дочки межигірського поміщика, бригадира Івана Христофоровича Калагеоргія та його дружини Єлизавети Григорівни. Хрещеною матір'ю дитини була поміщиця Катерина Миколаївна Давидова [15, 267 зв. – 268.]. Найімовірніше, дівчинка померла у ранньому віці, адже інших відомостей про неї знайти не вдалось.

14 грудня 1808 р. поміщику Звенигородського повіту Калагеоргію (вочевидь, Івану Христофоровичу) Київською казенною палатою було видано квитанцію про набір з його маєтку в Межигірці чотирьох ратників до земського війська [16, 3–4 і зв.]. Згідно з результатами чергової ревізії, станом на 1811 р. село, що тоді входило до складу Звенигородського повіту Київської губернії, належало статській радниці Єлизаветі Григорівні Калагеор-

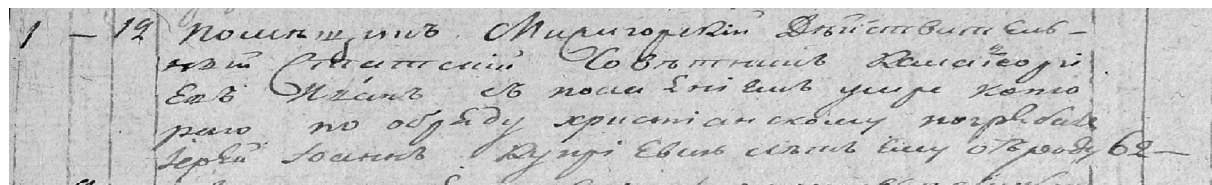
компенсується відомостями зі сповідних розписів: у 1811 р. в селі проживав загалом 491 православний мешканець, з яких 252 особи чоловічої та 239 осіб жіночої статі [18, 1–12].

Згідно з відомостями зі сповідних розписів, у 1809 р. у Межигірці проживав 51-літній пан Аврам Миколайович (прізвище не вказане; тут і далі вік осіб приблизний) зі своєю 47-літньою дружиною Марією. У їхньому господарстві було записано 13 дворових людей з дітьми [19, 1 зв.]. У 1811–1815 рр. у сім'ї поміщика мешкав також малолітній вихованець Іван [18, 1 зв.; 20, 1 зв.; 21, 1 зв.; 22, 1 зв.; 23, 1 зв.]. У 1817–1818 р. проживання родини Аврама Миколайовича в Межигірці не зафіксоване [24, 1–10 і зв.; 25, 1–6]; натомість в 1819–1820 рр. у панському дворі вже мешкав економ Петро Іванович Арнольт з родиною [26, 1; 27, 1]. У сповідному розписі за наступний 1821 р. яких-небудь жителів поміщицької садиби не зазначено [28, 1 і зв.].

Впродовж 1809–1816 рр. І. Калагеоргій був віце-губернатором Херсонської губернії [5, 36–37], а його сім'я ще проживала в Херсоні [3, 445–447]. За відсутності поміщиці Є. Калагеоргієвої у Межигірці станом на 1816 р. управителем тамтешнього маєтку був дворянин Єгор Іванович Ліщицький [29, 518]. У 1817 р. І. Калагеоргій став губернатором Катеринославської губернії і перебував на цій посаді до 1820 р. [5, 24].

Факт постійного проживання родини поміщиків Калагеоргіїв у Межигірці, зумовлений, очевидно, виходом у відставку голови родини, вперше засвідчено в сповідному розписі Покровської церкви за 1822 р. На той час у панському дворі мешкали: генерал Іван Христофорович Калагеоргій (52 роки), його дружина Єлизавета (42 роки), їхні діти Софія (14 років), Надія (12 років), Віра (10 років), Костянтин (8 років) та Микола (6 років) [30, 1]. Управляючим економією був Павло Герасимович Асанін (з перервами до 1827 р.) [30, 1; 31, 1; 32, 1; 33, 1; 34, 1].

Вже невдовзі дійсний статський радник І. Калагеоргій у віці близько 62-х років помер від «натуральної хвороби», як впливає із запису в метричній книзі Покровської церкви Межигірки від 12 січня 1823 р. Поміщик був відспіваний священником Іваном Купрієвичем і похований на місцевому кладовищі [35, 713]. Причиною смерті, ймовірно, стали ускладнення після інсульту, перенесеного не пізніше 1820 р. [36, 517]. Таким чином, поширене в історіографії датування смерті І. Калагеоргія після 1841 р. [5, 24–37] є помилковим і не відповідає дійсності. Його могила до нашого часу не збереглась, а точне місце розташування поховання невідоме.

гієвій. За даними ревізії, на той час тут мешкало 258 селян чоловічої статі у 56 дворах [17, 801–810]. Відсутність у цьому реєстрі жіночого населення, що пояснюється специфікою фіксації ревізських душ,

Рис. 1. Запис про смерть Івана Калагеоргія у метричній книзі Покровської церкви села Межигірка. 12 січня 1823 р. Джерело: [35, 713].

Того ж 1823 р. дійсна статська радниця Єлизавета Калагеоргієва була записана у сповідному розписі вдовою. Разом із нею проживали двоє старших синів – Олександр (24 роки) та Григорій (22 роки), а також п'ятеро молодших дітей. У господарстві поміщиці, окрім економа, мешкали також дві сім'ї дворових людей Соколових [31, 1 і зв.].

Щонайменше до 1835 р. поміщиця Єлизавета Калагеоргієва з дітьми проживала в парафії Покровської церкви Межигірки [32, 1; 33, 1; 37, 1; 34, 1; 38, 1; 39, 1]. Вже у 1827 р. її старша 17-літня донька Софія зникає з документів [34, 1]; очевидно, це пов'язано з її шлюбом та переїздом. На користь цієї версії свідчить той факт, що молодша донька Є. Калагеоргієвої Віра стала хрещеною матір'ю для народженої в тому ж селі 30 квітня 1829 р. Анни Могилянської – доньки поручика Українського уланського полку Василя Матвійовича Могилянського та його дружини Софії Іванівни [40, 7 зв.]. Станом на 1835 р. у облікових документах не записана вже також і середня донька поміщиці Надія. Чисельність дворових людей до цього часу зросла і складала вже 27 осіб разом з дітьми [39, 1 і зв.].

Посаду економа у панському маєтку станом на березень 1829 р. обіймав дворянин Андрій Йосипович Наваїський [40, 7 зв.]. Дещо пізніше, в серпні того ж року управителем Межигірки був назначений Федір Дмитрович Гронбзовський, який мав чин 14-го класу [40, 8]. 4 лютого 1830 р. у селі помер економ Захарій Швайковський [41, 96 зв.], який, вочевидь, також служив у Калагеоргіїв.

Вже в 1837 р. у сповідному розписі як власник Межигірки записаний 48літній дворянин Микола Куликовський, що проживав там разом з 41літньою дружиною Варварою та сімома дітьми: Варварою (13 років), Миколою (12 років), Анастасією (11 років), Львом (10 років), Дарією (7 років), Єлизаветою (5 років) та Григорієм (3 роки). Після них окремо був зазначений 34-літній Григорій Калагеоргій; інших членів сім'ї впродовж 1837–1839 рр. зафіксовано не було [42, 1 і зв.; 43, 1 і зв.; 44, 1 і зв.]. М. Куликовський став власником села не випадково, адже його дружина Варвара Іванівна була найстаршою донькою І. Калагеоргія. Їхній шлюб було укладено в купецькій Успенській церкві Херсона ще 18 травня 1813 р. [45, 55 зв.].

З 1841 по 1844 рр. власником села значився 41-літній майор Г. Калагеоргій, який проживав у Межигірці без родини [46, 1; 47, 1; 48, 1; 49, 1]. Характерно, що саме в цей час у селі різко зростає

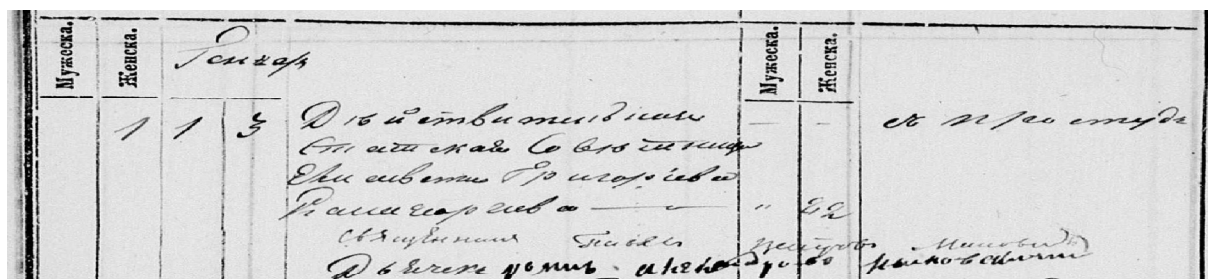
1844 р. Г. Калагеоргій був внесений до списку дворян Київської губернії [50, 111], після чого в сповідних розписах Межигірки він більше не згадується.

За дарчим записом 1844 р. Є. Калагеоргієвої, Межигірка перейшла у володіння до її старшого сина Олександра [6, 716]. Впродовж 1845–1847 рр. у селі він ще постійно не проживав; у сповідних розписах за цей час відсутні також і будь-які інші представники сім'ї Калагеоргіїв [51, 1 і зв.; 52, 1 і зв.; 53, 1 і зв.]. Натомість 9 жовтня 1846 р. у Межигірці в О. Калагеоргія та його дружини Катерини Миколаївни народилась донька Олександра, про що свідчить відповідний запис у метричній книзі. Хрещеними батьками дитини були відставний підполковник, князь Микола Спиридонович Манвелов та княжна Марія Сергіївна Кудашева [54, 578].

Вже у 1848 р. 46-літній генерал-майор Олександр Іванович Калагеоргій з'явився у облікових документах Покровської церкви разом з родиною: 29літньою дружиною Катериною Миколаївною і дітьми Єлизаветою (7 років), Миколою (5 років), Софією (3 роки) та Олександром (1 рік). Головою їхньої сім'ї був удівець, князь М. Манвелов (у документі Мангелов) – батько Катерини Миколаївни [55, 1 і зв.; 56, 16].

13 січня 1849 р. у відставного генерал-майора О. Калагеоргія народився син Григорій. Хрещеними батьками хлопчика стали його дід М. Манвелов та дружина дядька, відставного майора Г. Калагеоргія – Олена Владиславівна Калагеоргієва [57, 365 зв.; 58, 1 зв.]. 28 травня 1850 р. у 75-літньому віці М. Манвелов помер від хвороби дихальних шляхів (у метричному записі про смерть – «від кашлю»). На відміну від записів про інших померлих у цей рік, згадки про поховання відставного підполковника на цвинтарі в Межигірці немає [59, 358 зв. – 359]. Враховуючи титул покійного, який походив з князівського роду грузинського походження [60, 525], існує ймовірність, що він міг бути похований на подвір'ї Покровської церкви або в іншому населеному пункті.

У метричній книзі Покровської церкви за 1852 р. міститься ще один важливий запис від 1 січня, який засвідчує смерть дійсної статської радниці Єлизавети Григорівни Калагеоргієвої від застуди у віці близько 82-х років. Покійна була відспівана місцевим священником Павлом Маковським та дячком Романом Івановським і 3 січня 1852 р. похована на загальному кладовищі Межигірки [61, 37 зв. – 38]. Як і у випадку з її чоловіком, місце розташування та доля поховання невідомі, адже надгробок не зберігся.

кількість жителів, які належали до військового стану: 1841 р. – 1 особа [46, 1], 1842 р. – 7 осіб [47, 1], 1843 р. – 12 осіб [48, 1], 1844 р. – 34 особи [49, 1–2] (з урахуванням дітей). Указом Сенату від 26 червня

Рис. 2. Запис про смерть Єлизавети Калагеоргієвої (Тьомкіної) у метричній книзі Покровської церкви села Межигірка. 1 січня 1852 р. Джерело: [61, 37 зв. – 38].

Родина О. Калагеоргія згадується у сповідних розписах впродовж 1848–1854 рр. [55, 1 і зв.; 58, 1 і зв.; 62, 1; 63, 1; 64, 1]. Реєстри з 1856 р. й пізніше жодних згадок про перебування поміщиків у Межигірці вже не містять [65, 1-6 і зв.]. Вочевидь, вже невдовзі після продажу села генерал-майору Івану Олексійовичу Орлову близько 1854–1855 рр., Калагеоргії переїхали до м. Білосток Гродненської губернії. Так, Катерина Миколаївна Калагеоргієва, вдова генерал-майора О. Калагеоргія, з 1 серпня 1862 р. до 1892 р. була начальницею Білостоцького інституту шляхетних дівчат. Під час Січневого повстання 1863–1864 рр. вона відзначилась проведенням у закладі русифікаторської політики, а вже в 1866 р. на пільгових умовах отримала маєток у Більському повіті Гродненської губернії [56, 16–18; 66, 227]. Її син Григорій з 1875 р. був молодшим помічником наглядача окружного акцизного управління Білостоцького повіту [67, 80–89], а з 1 листопада 1879 р. – на аналогічній посаді в Ошмянському повіті Віленської губернії і мав на той час чин колезького секретаря [68, 213–216].

Висновки. Дослідження минувшини села Межигірка крізь призму зміни власників та мешканців панського маєтку прояснює питання, важливі для вивчення історії дворянського роду Калагеоргіїв. Доля дійсного статського радника Івана Калагеоргія та його дружини Єлизавети Калагеоргієвої (Тьомкіної) виявились нерозривно пов'язаними з цим провінційним населеним пунктом, адже обидва з подружжя не лише прожили тут певний час, а й були поховані на місцевому сільському цвинтарі. Отримані в процесі дослідження результати, що спираються на ряд цінних архівних документів, дають можливість суттєво доповнити наявні в історіографії відомості про родину Калагеоргіїв та переглянути уявлення вітчизняних і зарубіжних вчених щодо біографій цих представників імперської аристократії.

З огляду на обмежений обсяг публікації, невисвітленими залишається низка проблем, що стосуються політики, здійснюваної поміщиками щодо місцевих селян. До таких питань належить, зокрема, масове переведення межигірських кріпаків до володінь Калагеоргіїв у Херсонському повіті Херсонської губернії, джерельною базою для вивчення якого можуть слугувати ревізські реєстри. Подальший аналіз архівних документів з фондів адміністративно-фінансових та судових установ дозволить більш детально висвітлити й наступний період історії села, пов'язаний з переходом Межигірки у власність генерал-майора І. Орлова, а також дослідити суперечки між поміщиками з цього приводу.

Список використаної літератури та джерел:

1. Чеважевский В. С. Елизавета Григорьевна Темницына – дочь великолепного князя Тавриды Потемкина и Высокой Особы. *Русская старина*. 1918. Т. 174. Вып. 3–6. С. 50–51.
2. Елисеева О. И. Григорий Потемкин. Москва : Молодая гвардия, 2005. 665 с.
3. Болотина Н. Ю. Потемкин. Москва : Вече, 2014. 480 с.

4. Линниченко М. Нисходящее потомство Ивана Христофоровича Калагеорги. URL: <http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Kalageorgi.htm>
5. Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.). Запорожье : Просвіта, 2008. 140 с.
6. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев : В тип. Киево-Печер. лавры, 1864. [2], V, 763 с.
7. Мариновский Ю., Удовик І. Документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г. О. Потьомкіна (1787–1796/1797): ще одне трактування. *Архіви України*. 2008. № 5–6. С. 96–127.
8. Пивовар А. В. Алфавіти поселень «київських» повітів Вознесенського намісництва 1796 року. Київ : Академперіодика, 2011. 92 с.
9. **Крупное землевладение** в Уманском и Звенигородском уездах. Киев : Т-во И. Н. Кушнерев и К° в Москве, Киев. отд-ние, 1894. 56 с.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе. Киев : в типографии Киевского губернского управления, 1876. Ч. 6. Т. 1 (Приложение): Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795). 1876. 161, 615 с.
11. Памятная книжка Киевской епархии на 1910 г. Киев : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1910. 552 с.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК). Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 888а.
13. Büsching A. F. *Magazin für die neue Historie und Geographie*. Band 22. Halle: Johann Jakob Curts Witwe, 1788. 568 s.
14. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. 280. Оп. 2. Спр. 9.
15. ЦДАК. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1252.
16. ДАКО. Ф. 280. Оп. 201. Спр. 242.
17. ДАКО. Ф. 280. Оп. 2. Спр. 254.
18. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. 152. Оп. 20. Спр. 21.
19. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 19.
20. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 22.
21. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 23.
22. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 24.
23. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 25.
24. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 26.
25. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 27.
26. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 28.
27. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 29.
28. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 30.
29. ДАКО. Ф. 280. Оп. 2. Спр. 314.
30. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 31.
31. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 32.
32. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 33.
33. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 35.
34. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 37.
35. ЦДАК. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1511.
36. Архив Раевских. Т. 1. : Письма 1791–1829 гг. СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1908. 574 с.
37. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 36.
38. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 38.
39. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 39.
40. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 6.
41. ЦДАК. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1635.
42. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 40.
43. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 41.
44. ДАЧО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 130.
45. Державний архів Одеської області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 163.
46. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 42.
47. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 43.
48. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 44.
49. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 45.
50. Список дворян Киевской губернии. Киев : Тип. 1-й Киев. Артели Печ. Дела, 1906. XVI, 327 с.

51. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 46.
 52. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 47.
 53. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 48.
 54. ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 2320.
 55. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 49.
 56. Авенариус Н. П. Исторический очерк Белостокского института благородных девиц : 1841–1891 г. Белосток : типо-лит. Л. И. Хараша, 1891. 71 с.
 57. ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 2532.
 58. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 50.
 59. ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 2588.
 60. Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. СПб : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1896. Т. 18 (а). II, 481–958 с.
 61. ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 2735.
 62. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 51.
 63. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 52.
 64. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 53.
 65. ДАЧО. Ф. 152. Оп. 20. Спр. 54.
 66. Памятная книжка Гродненской губернии на 1893 год. Гродна : Типография Губернского правления, 1892. 606 с.
 67. Памятная книжка Гродненской губернии на 1879 г. : адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. Гродно : в Типографии Губернского правления, 1878. 252 с.
 68. Памятная книжка Виленской губернии на 1881 год : адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. Вильна : Типография А. Г. Сыркина, 1880. 260 с.
- References:**
1. Chevazhevskii, V. S. (1918) Elizaveta Grigorevna Temnitsyna – doch velikolepnogo kniazia Tavrity Potemkina i Vysokoi Osoby. [Elizaveta Grigorievna Temnitsyna – daughter of the magnificent prince of Tavrity Potemkin and Dignitary], *Russkaia starina*, 174 (3–6), 50–51 (in Russ.).
 2. Eliseeva, O. I. (2005) Grigorii Potemkin. [Grigory Potemkin]. Moscow: Molodaia gvardiia, 655 p. (in Russ.).
 3. Bolotina, N. Yu. (2014) Potemkin [Potemkin]. Moscow: Veche, 480 p. (in Russ.).
 4. Linnichenko, M. Niskhodiashchee potomstvo Ivana Khristoforovicha Kalageorgi. [Descending offspring of Ivan Khristoforovich Kalageorgi]. Retrieved from <http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Kalageorgi.htm> (in Russ.).
 5. Makidonov, A. V. (2008) K svetskoi i tserkovnoi istorii Novorossii (XVIII–XIX vv.). [To the secular and church history of Novorossiya (XVIII–XIX cc.)]. Zaporizhia: Prosvita, 140 p. (in Russ.).
 6. Pokhilevich, L. I. (1864) Skazaniia o naseleennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii ili Statisticheskie, istoricheskie i tserkovnye zametki o vsekh derevniakh, selakh, mestechkakh i gorodakh v predelakh gubernii nakhodiashchikhsia. [The Narratives about the populated areas of Kyiv Governorate or Statistical, historical and church notes about all hamlets, villages, townships and cities located within the province]. Kyiv: V tip. Kievo-Pecher. lavry, 763 p. (in Russ.).
 7. Marynovskiy, Yu. & Udovyk, I. (2008) Dokumenty pro smiliansku maietnist (Smilianshchynu) H. O. Potyomkina (1787–1796/1797): shche odne traktuvannia. [Documents about the Smila estate (Smilianshchyna) of G. A. Potyomkin (1787–1796/1797): one more interpretation], *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 96–127 (in Ukr.).
 8. Pyvovar, A. V. (2011) Alfavity poselen «kyivskykh» povitiv Voznesenskoho namisnytstva 1796 roku [Alphabets of the settlements of «Kyiv» counties in Voznesensk Viceroyalty in 1796], Kyiv: Akadempriodyka, 92 p. (in Ukr.).
 9. Krupnoe zemlevladienie v Umanskom i Zvenigorodskom uezdakh [Large landholdings in the Uman and Zvenyhorodka counties] (1894). Kyiv: T-vo I. N. Kushnerev i K° v Moskve, Kiev. otd-nie, 56 p. (in Russ.).
 10. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov vysochaishe uchrezhdennoi pri Kievskom voennom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore. [Archive of the South-Western Russia, being published by the Temporary Commission for the analysis of ancient acts, established by H. M. Decree at the Kyiv military, Podolia and Volyn Governor-General] (1876), 6, 1, 615 p. (in Russ.).
 11. Pamiatnaia knizhka Kievskoi eparkhii na 1910 g. [Commemorative book of the Kyiv eparchy for the 1910] (1910). Kyiv: Tip. t-va I. N. Kushnerev i K°, 552 p. (in Russ.).
 12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, hereinafter – TSDIAK]. F. 127. Op. 1012. Spr. 888a. (in Russ.).
 13. Büsching, A. F. (1788) Magazin für die neue Historie und Geographie. [Magazine for the new history and geography]. Halle: Johann Jakob Curts Witwe, 22, 568 p. (in Germ.).
 14. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoyi oblasti. [State Archives of Kyiv Region, hereinafter – DAKO]. F. 280. Op. 2. Spr. 9 (in Russ.).
 15. TSDIAK. F. 127. Op. 1012. Spr. 1252 (in Russ.).
 16. DAKO. F. 280. Op. 201. Spr. 242 (in Russ.).
 17. DAKO. F. 280. Op. 2. Spr. 254 (in Russ.).
 18. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoyi oblasti. [State Archives of Cherkasy Region, hereinafter – DACHO]. F. 152. Op. 20. Spr. 21 (in Russ.).
 19. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 19 (in Russ.).
 20. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 22 (in Russ.).
 21. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 23 (in Russ.).
 22. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 24 (in Russ.).
 23. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 25 (in Russ.).
 24. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 26 (in Russ.).
 25. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 27 (in Russ.).
 26. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 28 (in Russ.).
 27. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 29 (in Russ.).
 28. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 30 (in Russ.).
 29. DAKO. F. 280. Op. 2. Spr. 314 (in Russ.).
 30. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 31 (in Russ.).
 31. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 32 (in Russ.).
 32. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 33 (in Russ.).
 33. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 35 (in Russ.).
 34. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 37 (in Russ.).
 35. TSDIAK. F. 127. Op. 1012. Spr. 1511 (in Russ.).
 36. Arkhiv Raevskikh. [Raevsky Archive] (1908). Saint Petersburg: Tip. M. A. Aleksandrova, 1, 574 p. (in Russ.).
 37. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 36 (in Russ.).
 38. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 38 (in Russ.).
 39. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 39 (in Russ.).
 40. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 6 (in Russ.).

41. TSDIAK. F. 127. Op. 1012. Spr. 1635 (in Russ.).
42. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 40 (in Russ.).
43. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 41 (in Russ.).
44. DACHO. F. 148. Op. 1. Spr. 130 (in Russ.).
45. State Archives of Odesa Region. F. 37. Op. 3. Spr. 163 (in Russ.).
46. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 42 (in Russ.).
47. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 43 (in Russ.).
48. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 44 (in Russ.).
49. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 45 (in Russ.).
50. Spisok dvorian Kievskoi gubernii. [List of nobility of the Kyiv Governorate] (1906). Kyiv: Tip. 1-i Kiev. Arteli Pech. Dela, 327 p. (in Russ.).
51. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 46 (in Russ.).
52. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 47 (in Russ.).
53. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 48 (in Russ.).
54. TSDIAK. F. 127. Op. 1012. Spr. 2320 (in Russ.).
55. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 49 (in Russ.).
56. Avenarius, N. P. (1891) Istoricheskie ocherk Belostokskogo instituta blagorodnykh devits: 1841–1891 g. [Historical review of the Bialystok Institute for Noble Maidens: 1841–1891]. Bialystok: tipo-lit. L. I. Kharasha, 71 p. (in Russ.).
57. TSDIAK. F. 127. Op. 1012. Spr. 2532 (in Russ.).
58. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 50 (in Russ.).
59. TSDIAK. F. 127. Op. 1012. Spr. 2588 (in Russ.).
60. Brockhaus, F & Efron, I (1896) Encyclopedic dictionary. [Entsiklopedicheskii slovar]. Saint Petersburg: Tipografii I. A. Efrona, 18 (a), 958 p. (in Russ.).
61. TSDIAK. F. 127. Op. 1012. Spr. 2735 (in Russ.).
62. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 51 (in Russ.).
63. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 52 (in Russ.).
64. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 53 (in Russ.).
65. DACHO. F. 152. Op. 20. Spr. 54 (in Russ.).
66. Pamiatnaia knizhka Grodnenskoii gubernii na 1893 god. [Commemorative book of the Grodno Governorate for the 1893] (1892). Grodno: Tipografii Gubernskogo pravleniia, 606 p. (in Russ.).
67. Pamiatnaia knizhka Grodnenskoii gubernii na 1879 g.: adres-kalendar i statisticheskoe-spravochnye svedeniia. [Commemorative book of the Grodno Governorate for the 1879: address-calendar and statistical-background data] (1878). Grodno: v Tipografii Gubernskogo pravleniia, 252 p. (in Russ.).
68. Pamiatnaia knizhka Vilenskoi gubernii na 1881 god: adres-kalendar i statisticheskoe-spravochnye svedeniia. [Commemorative book of the Vilna Governorate for the 1881: address-calendar and statistical-background data] (1880). Vilna: Tipografii A. G. Syrkina, 260 p. (in Russ.).

A. Hanul

THE VILLAGE OF MEZHYHIRKA IN ZVENYHORODKA COUNTY OF KYIV GOVERNORATE AS A LANDLORD HOLDING OF THE KALAGEORGI FAMILY (1798–1854)

Introduction. Studying of the past of the village of Mezhyhirka, founded in 1768 in the domain of Polish noble family Lubomirski, clarifies a number of facts from

the history of the landlords Kalageorgi. Having received a small possession in the south of Kyiv Governorate in 1798, the representatives of this aristocratic dynasty remained its owner for more than half a century, passing it from one relative to another.

Purpose. The purpose of the article is to trace the transfer of Mezhyhirka to the ownership of Kalageorgi family in the context of the initial history of this village, as well as to study the events of their life in the manor during the late XVIII – first half of the XIX century.

Results. The article concerns the Katerynoslav governor, Active State Councillor Ivan Kalageorgi, a Greek by birth, his wife Elizabeth Kalageorgi (Tyomkina), who was the illegitimate daughter of prince Grigory Potyomkin, and their descendants. Using data of confessions and parish registers, considerable attention was paid to the composition of the landowners' family. In particular, the fact of the birth of another child named Elizabeth in 1805 have been founded. It was established that Ivan Kalageorgi died in 1823, and Elizabeth Tyomkina died in 1852 in the village of Mezhyhirka in Zvenyhorodka County of Kyiv Governorate, where they were buried. However, their graves have not survived to the present day. It was also founded that a prince of Georgian origin Nikolai Manvelov, matchmaker of Ivan Kalageorgi, lived in Mezhyhirka for some time and died there in 1850.

Originality. The scientific novelty of this study is consisted in the founding of the exact date and place of death of Ivan Kalageorgi and his wife Elizabeth Kalageorgi (Tyomkina). In addition, the existing ideas about family of these landlords have been revised and significantly complemented.

Conclusion. The results obtained in the course of this study, based on a number of valuable archival documents, make it possible to significantly supplement the information available in historiography about the Kalageorgi family. It also allows to reconsider the views of Ukrainian and Russian historians on the biographies of these representatives of the imperial aristocracy and reject a number of misjudgments.

Key words: Mezhyhirka, Zvenyhorodka County, Kyiv Governorate, Kalageorgi, Lubomirski, Potyomkin, landlord tenure.

УДК 94-051Мазуренко:[329.13:63](477)(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Bundak

О. А. Бундак

кандидат історичних наук, доцент, заступник
директора з науково-методичної роботи Луцького
Інституту розвитку людини ВНЗ «Відкритий
міжнародний університет розвитку людини «Україна»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4398-560X>

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ В ОСОБАХ: СЕМЕН МАЗУРЕНКО

У статті проаналізовано постать С. Мазуренка – одного з організаторів Всеросійського Селянського Союзу на українських землях, суспільно-політична діяльність якого, на нашу думку, відіграла вагомую роль у суспільно-політичному поступі історії та революційному русі загалом.

Ключові слова: історіографія, громадський діяч, Всеросійський Селянський Союз, соціал-демократи, селянство, біографія, революційні ідеї.

Постановка проблеми. Залишаючись актуальною і нині, суспільно-політична боротьба в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX століття є предметом наукового дослідження та

обговорення в широких наукових колах, оскільки у межах цієї проблематики можливе вирішення важливої проблеми – впливу модернізації на політичні події, які нині відбуваються в нашій державі.

Одним із актуальних аспектів цієї теми є вивчення історії селянських організацій, які на політичній арені початку ХХ століття були представлені низкою об'єднань, партій, організацій. Серед них вирізнявся Всеросійський Селянський Союз (далі – ВСС), який обстоював інтереси як селянства, так і представників інших соціальних верств – робітників, інтелігенції, дрібних власників міста і села. Одним із його організаторів був С. Мазуренко.

Семен Петрович отримав неоднозначну оцінку у колі його сучасників, так і сучасних науковців, що аналізують його діяльність. Зважаючи на це, актуальність дослідження зумовлена громадською і науковою значущістю С. Мазуренка в українській історичній думці першої половини ХХ ст., відсутністю в історіографії спеціального комплексного дослідження його громадського життя і політично-організаційної діяльності, необхідністю створення максимально об'єктивної і повної наукової біографії політичного діяча.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історичній літературі українського та закордонного походження недостатню увагу приділено вивченню постаті С. Мазуренка, хоча про його багатогранну діяльність згадано майже в усіх національних енциклопедіях, де йому присвячені маленькі замітки.

У вітчизняній історіографії є незначна кількість праць, в яких розкрито життєвий шлях та громадську діяльність С. Мазуренка [1; 2; 3; 4; 9]. Джерелами дослідження основних віх життя та діяльності С. Мазуренка його науковий доробок, в якому є вкраплення автобіографічного характеру, які використовувалися при написанні статті [5; 6; 7; 8].

Мета – проаналізувати постать С. Мазуренка – одного з організаторів Всеросійського Селянського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Народився Семен Петрович у слободі Криворіжжя (Криворядне) Донецького округу Обл. війська Донського (нині село Ростовської обл., РФ) у бідній селянській родині (за власною автобіографією, написаною в 1926 р.) у 1868 році (за даними Вільної енциклопедії та ряду інших видань енциклопедичного характеру у 1879 р.) [3]. За іншими даними, у родині заможного селянина-адвоката [2; 4; 5]. Про дитячі та юнацькі роки майбутнього політичного діяча відомо зовсім мало. Згідно з його споминами, сім'я була доволі бідною. В його пам'яті мама – вагітна хвора жінка, яка місила з гною глину та обмазувала нею сараї, таким чином заробляючи на прожиття їх родини. Батько – був безземельним [5, 5]. Для того, щоб чимось допомогти родині та заробити на прожиття, малий Семен підпрацьовував у місцевому шинку. Робота була доволі важкою та змушувала терпіти всілякі знущання та «потиличники».

Закінчивши двохкласне народне училище у 1883 р., зібравши свої нехитрі пожитки (весь багаж хлопця складався з торбинки з сухарями), з ненавистю до насилля та вірою в царя юнак вирушив на пошуки кращої долі. Він вступив до землеробського училища, розташованого «серед полів та лісів» за 10 верст від міста Харкова. Місцевість була дуже мальовничою, своєрідною і неповторною. Навчання було насиченим і цікавим, але допитливому юнаку хотілося більшого; він прагнув до активної діяльності та до пізнання чогось нового. Хлопця не приваблювали однолітки та їх забави, його тягнуло до старших учнів, які були інтелектуально і духовно розвиненішими. Його цікавила наука, політика, література, суспільне життя та громадська діяльність [5, 6]. Зокрема, у товаристві старших учнів він вперше знайомиться з творчістю Т. Шевченка та зачитується його літературними творами, які вразили та заставили молодого Семена поглянути на існуючий світ з іншого боку.

Спілкування з найкращими учнями, які були звільнені від оплати за «право навчання» та життя в інтернаті, І. Шепеленком та С. Дзюбенком надихало молодого Семена до активної суспільно-політичної діяльності. Займаючи активну життєву позицію і бажаючи не бути осторонь тих політичних подій, які відбуваються в державі, молоді юнаки створюють гурток, в якому займаються не лише поглибленою самоосвітою, але й ведуть активну пропаганду та залучають до своїх лав однокласників. «Тріумфірат» (І. Шепеленко, С. Дзюбенко, С. Мазуренко) уклад клятву «йти по слідах Рахметова», героя роману Чернишевського «Що робити?». До їх об'єднання швидко долучились однокласники: Нестойко, Кузьменко, Марченко, Саєнко, Уманець, Селіхов, Кренц, Жуков, Попов та ряд інших, – всього 17 чоловік. Юнаки звернулися до вивчення та пропаганди історії України та історичних джерел. Зокрема, намагалися відродити в навчальній закладі «дух Запорізької Січі» та запровадити «вільні» умови освіти та виховання. Насамперед вони перейменували (знову ж таки умовно) гуртожиток на «відкритий готель» [5, 14].

Пригадуючи роки навчання, Семен Петрович наголошував на високому рівні освіти та освіченості викладачів, що читали різні навчальні дисципліни. Серед них, якими він характеризував наставників, – це добросовісність, начитаність, комунікабельність, словом «вихованці волелюбної Петровсько-Розумовської Академії часів «Прохора та студентів»».

Навчальна бібліотека, яка була в розпорядженні вихованців училища, не задовольняла юнаків. Вони всерйоз і надовго зайнялися самопідготовкою, прагнучи ознайомитися з новітньою літературою того часу. Молоді люди створили свою бібліотеку, де містилися газети, журнали та найновіша література, яку вони могли дістати. Основну увагу хлопці зосередили на самоосвіті, взявши за основу «Челябінський каталог систематичного читання» [10]. Зверталися до літератури різної тематики та спрямування, зокрема революційної. За книгами їздили до букіністів Харкова, де за власні кошти

купували Писарева, Добролюбова, Чернишевського, Лаврова, Герцена.

Провали народовольців у 1883-1884 рр. привнесли сум'яття та негатив у роботу навчального закладу загалом і діяльності гуртка зокрема. Згідно з розпорядженнями царської адміністрації, у м. Харкові та околицях проводилися тотальні обшуки, переслідувалися прояви будь-якого вільнодумства та революційної ініціативи. Не минуло це і навчальні заклади. Активізувався і нагляд за хлопцями в гуртожитку, який був осередком «іншого, революційного життя». Кардинальні зміни відбулися з призначенням на посаду та появою в гуртожитку ряду нових «наглядачів» – Свєцького, Ломакіна та інших, завданням яких було стежити за життям та вільним часом учнів, не допускати зібрань, порушення правил внутрішнього розпорядку. Останні зазнали суттєвих змін у результаті зазначених вище подій. Якщо до того їх виконання було номінальним, то тепер – дотримання їх було реальне. Зокрема, о 22-й годині всі повинні були в ліжку та спати.

Звичайно, студенти та учні народ веселий і ніякі заборони не могли їх стримати. Сам С. Мазуренко пригадував трагікомічний випадок із свого молодого життя. Одного разу хлопці – запорожці пішли на «вечорниці», а в ліжку замість себе, як завжди, поклали собаку. Зрозуміло, що це було не один раз. Однак цього разу наглядач не просто заглянув, як це робив щовечора, перевіряючи присутніх у кімнату і, побачивши що всі ліжка зайняті, повернувся й пішов, а захотів поправити одіяло, яке з'їхало набік на одному із «сплячих учнів». Яким же був переляк «наглядача», коли в руки йому разом із одіялом попав хвіст собаки, яка тут же відреагувала на непроханого гостя не лише гучною лайкою, але й «рваними штанями» [5, 7]. Зрозуміло, що винні були покарані, але це стало підґрунтям для більш детальних перевірок та посиленням вимог до учнів училища.

За розпорядження директора в училищі та гуртожитку було зроблено обшук, такий ретельний, що директор сам «обшукував кишені кожного». Результатом такої перевірки була тривала «бесіда» директора з усіма вихованцями навчального закладу, а з учасниками гуртка особлива. Наслідком останньої й стало наступне його закриття [5, 7].

Незважаючи ні на які перешкоди, юнаки прагнули до спілкування з народом, пропаганди своїх ідей та практичної діяльності, яка була б корисна для народу. Продовжуючи активну суспільно-просвітительську діяльність, вони залучають до свого гуртка нових учасників – Булатова, Калантарова та інших учнів, приходять до рішення розпочати свою революційну діяльність з ходіння в народ.

Настала літня пора і хлопці вирішили допомогти селянам участю у сільськогосподарських роботах: працювати на полях, на фермах, а у вільний час займатися просвітницькою роботою. Охоплені їх увагою були селяни сіл Данилівка, Висілки, Лужки, Караван, Дергачі. Молодий Семен, проявивши власну ініціативу, для проживання знайшов закинуту хатину в с. Караван, де хлопці і

зупинилися на певний час. Умови для проживання були армійські: спали на голих дошках, харчувалися з полів та тим, що інколи давали селяни, мали мінімум зручностей. Проте ніщо не могло спинити хлопців у їх прагненні донести передові ідеї до селянства.

Водночас і цього здавалося замало. На одному з засідань гуртка, після доповіді І. Шепеленка, було висунуто пропозицію організувати в навколишніх селах школи, в яких хлопці будуть навчати дітей обох статей грамоти. Ця ідея лягла на благодатний ґрунт і зреалізувалася. Не маючи спеціалізованих приміщень, для навчання використовували хати селян, де по черзі члени гуртка проводили навчання з селянами та їх дітьми. Така робота продовжувалася протягом декількох років. Зрозуміло, що активізація роботи гуртка, безкоштовна допомога селянам не могла бути не поміченою владою. Тривалий час на неї закривали очі, вважаючи, що хлопці нагішаться та їм набридне. Влітку 1884 р. до молодіжного об'єднання приєднується брат С. Мазуренка, який закінчив Новочеркаську учительську семінарію і працював на Дону. Він і став керівником педагогічної справи.

У кінці 1884 р. молоді люди знайомляться з гуртком Н. Мерхалева. «В цьому гуртку ми знайшли досвідчених керівників по революційній самоосвіті. Отримали доступ до нелегальної літератури і до хорошої революційної бібліотеки» [5, с.15]. Окрім того, розповіді старших революціонерів про минулий героїчний період революційної боротьби надихав і стимулював хлопців до подальшої самоосвіти та інших, більш радикальних дій. Разом із Г. Плехановим молоді революціонери визнавали, що «є інші прошарки суспільства, які з більшою зручністю можуть взяти на себе терористичну боротьбу з урядом. Але крім робітників «і селян» немає іншого такого прошарку, який би у вирішальну хвилину зміг би звалити поранене терористами політичне «чудовисько».

Пропаганда нових ідей та читання забороненої літератури не могли залишитися поза увагою влади та адміністрації навчального закладу. З огляду на все вище зазначене, у 1887 р. «учнів-активістів» революційної пропаганди – І. Шепеленка, С. Дзюбенка, С. Мазуренка – було викликано з училища та виселено за географічні межі Харківської губернії «з заборону на навчатися у всіх навчальних закладах імперії на все життя». «Так закінчилася наша революційна робота періоду злиття чорнопредільської течії з народовольською і переходу їх через революційне народництво до соціал-демократії і сучасного комунізму, який назавжди поховав стару Росію», – констатував С. Мазуренко [5, 25].

У 1889 р. юнак поповнив ряди новобранців царської російської армії. Високий інтелектуальний рівень, гарна фізична підготовка та надзвичайна працездатність допомогли Семену скласти офіцерські іспити та виступити до генеральського чину. Проте бунтарська революційна натура, прагнення до кардинальних змін у суспільстві, активна громадська позиція та революційна пропаганда призвели до звільнення з армії та арешту

в грудні 1897 р. За вироком суду С. Мазуренка було заслано на 3 роки в Донську область під нагляд поліції.

Після закінчення терміну заслання, Степан Петрович виїжджає за кордон, до Франції, де активно співпрацює в Союзі російських соціал-демократів [11]. У 1903 р. він повертається до України, де проводить активну революційну роботу серед донських козаків. Основне завдання, яке прагне вирішити С. Мазуренко – активізація населення в боротьбі за особисту волю, свободу, землю, громадські та політичні свободи.

Намагаючись повернути на свою сторону найбільш чисельну категорію України – селянство, він разом із братами проводив активну роз'яснювальну роботу. Зокрема, в різних населених пунктах збирали селян на сходи, на яких після обговорення суспільно-політичного та економічного становища в країні складалися присуди, де викладалися різні вимоги, під якими підписувалися присутні. Головним заходом удосконалення державного устрою і народного добробуту мало стати запровадження народного уряду, обраного від губерній, повітів та округів шляхом загального, прямого, рівного й таємного виборчого права. Народне представництво повинно було здійснюватися у формі постійно діючої самостійної інституції. Народним представникам мало бути надане право самостійної законодавчої діяльності, включно з правом законодавчої ініціативи. Держава мала врегулювати податкову сферу та посилити контроль за адміністрацією. Усім жителям Російської імперії повинні були гарантуватися права: недоторканності особи та помешкання, свободи слова й друку, страйків, зібрань, союзів і рівноправності національних мов. Вимагалася також і амністія політ'язням. З аграрного питання висувалися вимоги знищення приватної власності на землю та передачі всіх приватновласницьких, казенних, удільних, монастирських і церковних земель у розпорядження усього народу. Землю мав користуватися той, хто зміг би обробляти її своєю родиною чи в товаристві, але без найманої праці і в такій кількості, яку він у змозі обробити. Передбачалося також запровадження спільної і обов'язкової освіти за державний кошт, знищення станів і рівність усіх перед законом, заміна непрямих податків прямими прогресивними, скасування викупних платежів. Наприкінці присуду зазначалося: «Для здійснення викладених нами вимог у законному порядку, ми ... вступаємо в Загальноросійський селянський союз» [12, 7-8]. Такий присуд був Типовим для селян Донецького округу [13, 11]. Він розповсюджувався тисячами відбитків [14, 44]. Можна також із упевненістю стверджувати, що основні вимоги присуду, а особливо з аграрного питання, згодом були покладені в основу програми ВСС на Установчому з'їзді цієї першої масової організації селянства Російської імперії.

Надаючи цьому заходові великого політичного значення, С. Мазуренко наголошував на необхідності повсюдного підписання присудів як форми вираження селянських прагнень і бажань та прояву політичної ініціативи низу, що було абсолютно новим

явищем у суспільно-політичному житті тогочасної Російської імперії.

Це бажання власне і привело його до створення ВСС в Донецькому окрузі Облесті Війська Донського у 1905 р., як найбільш масової безпартійної організації селянства Російської імперії на етнічних українських землях (другий осередок розташовувався в Москві). ВСС, що виник в 1905 р. як масова безпартійна організація селянства Російської імперії, активно діяв до 1907 р. Виступивши в статусі найпрогресивнішої та найорганізованішої масової селянської організації, Союз показав існуючим реакційним та революційним колам, що свідомість та прагнення селянства досягли високого рівня розвитку і потребують практичної реалізації. Члени ВСС, сам С. Мазуренко вважали «революційною спробою самого селянства організуватися для боротьби проти царсько-поміщицького самодержавства і для об'єднання революційних сил села з робітниками» [15, 224].

Будучи лідером С. Мазуренко був головою Всеросійських з'їздів (Установчого та Делегатського), які збиралися в Москві та створили ВСС. На це вказує у своєму дослідженні Д. Колесніченко. Дослідниця ВСС дає характеристику ряду організаторів Союзу, проте особистість С. Мазуренка розглядає в контексті поточних питань, виступів на з'їздах, обговоренні ряду питань [16].

Окрім того, було створено Головний комітет, членом якого став Семен Петрович. Активно розгорнути діяльність ВСС не вдалося, тому що основне ядро організації було арештовано, а С. Мазуренку довелося знову емігрувати за кордон до Франції. Проте він не припиняє активної громадської діяльності. У Парижі ним було створено Закордонне Бюро ВСС, яке розгорнуло активну діяльність за підтримки соціалістичних лідерів Франції. Будучи вмілим керівником та політичним лідером, С. Мазуренко проявив себе і як редактор. Зокрема, під його керівництвом було видано декілька номерів газети «Голос Селянського Союзу».

Продовжуючи революційну діяльність, він співпрацює з В. Виниченком та разом створюють у Парижі Українську громаду. Будучи її головою, проводить активну пропагандистську роботу.

З початком Першої світової війни, Семен Петрович повертається «інкогніто» до Росії, під ім'ям Н. Хрінникова, співпрацює з М. Фрунзе [11], підтримує зв'язки з українськими соціал-демократами, активно пропагує та підтримує революційні ідеї, насамперед ті, що стосуються розподілу землі та участі селянства в управлінні державою. Адже ще в 1905 р. С. Мазуренко, будучи противником ідеї викупу землі, все ж таки обстоював думку про те, що «без викупу землі все одно землевласники не віддадуть, і доведеться платити за неї кров'ю...» [12, 30]. Що, власне, підтвердилося подальшими революційними подіями 1917 р.

У період Української революції 1917–1921 рр. С. Мазуренко стає активним лідером соціал-демократів. Як член Петроградської Ради

робітничих депутатів від імені ВСС публікує відозву про скликання в травні 1917 р. селянського з'їзду. Разом із тим, А. Курьонишев підкреслює, що ще в квітні 1917 року, «безпартійним колишнім лідерам С. П. і В. П. Мазуренкам» за підтримки лідерів партії народних соціалістів А. Пешехонова та Н. Чайковського протягом весни-літа 1917 року вдалося не лише створити місцеві відділення Селянського Союзу, але підготувати і провести 31 липня його з'їзд [17, 251]. Це ще раз підкреслює авторитетність, професіоналізм, довіру селянства, наявність лідерських рис та відданість справі С. Мазуренка.

Упродовж січня 1919 – 1920 рр. за дорученням уряду Української Народної Республіки на чолі дипломатичної місії перебував у Москві. Семен Петрович вів переговори з представниками більшовицького уряду про можливість досягнення порозуміння з радянською Росією, припинення воєнної агресії проти УНР та визнання її незалежності. У 1925 р. був заарештований більшовиками і подальша доля є невідомою.

Висновки. Сучасники С. Мазуренка неоднозначно оцінювали як його вчинки, діяльність, політичну належність, так і його особистість та вплив на тогочасні революційні події. Так, більшовик М. Васильєв-Южин у своїх мемуарних спогадах дає негативну оцінку діяльності ВСС, лідерів Селянського союзу він зневажливо називає «боягузливими політичними пройдишвітами кадetskього типу», а С. Мазуренка – «зрадником» [18, 181-183]. Зрозуміло, що використання додаткових джерел, документів та історіографічних нарисів М. Васильєвим-Южиним, дало можливість йому інтерпретувати їх на свій лад.

Проте, як говорить народна мудрість, «немає значення, як говорять про людину – добре чи погано; якщо про неї говорять, значить вона уже заслуговує на увагу». У такий спосіб підтверджується факт непересічності фігури С. Мазуренка на політичному небосхилі першої половини ХХ ст. І нині надто дискусійною залишається його особа, організатора ВСС в Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського в 1905 р., реаніматора цього ж Союзу в 1917 р. Людина, яка в різні періоди своєї громадської активності була і «безпартійною», і представляла інтереси Української СДП і РСДРП, і отримала як позитивну, так і негативну оцінку в українській та зарубіжній історіографії. Існує ще багато полемічних питань щодо життя та діяльності одного з визначних політичних лідерів українського селянства періоду революцій 1905-1921 рр., які потрібно детально дослідити у майбутньому.

Список використаної літератури та джерел:

1. Мазуренко Семен Петрович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%B7%D1%8> (дата звернення: 08.10.2020).
2. Мазуренко Семен. Ма. М. Каталог статей. Історія України. веб-сайт. URL: http://sb7878.ucoz.ru/publ/ma/mazurenko_semen/331-1-0-2738 (дата звернення: 15.10.2020).
3. Енциклопедія історії України: в 10 т. / ред. кол. : В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6. С.432.
4. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / ред. кол. : Л. В. Губернський та ін. Київ. 2004. Т. 2. С. 9.

5. Мазуренко С. От «черного передела» до коммунистической партии. Пути Революции. 1926. Кн. II-III (5-6). С. 5 - 27.
6. Мазуренко С. Крестьянство в 1917 году. Пути Революции. 1917-1927. № 1 (10). С. 7- 32.
7. Мазуренко Бр. Всероссийский Крестьянский Союз. Перед судом истории / Под ред. Председателя ВКС Семена Мазуренко. Полтава: 1-я Советская типография, 1926. № 11-12. 36 с.
8. Мазуренко С. Партии и крестьянство в 1905 году. Пути Революции. 1926. № V-VI (8-9). С. 14-30.
9. Реент О. П., Симоненко Р. Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.) : зб. док. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1996. 85 с.
10. Систематический указатель лучших книг и журнальных статей (1856-1883 гг.). Челябинск, 1883. 61 с.
11. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы : [в 4-х т.]. Том 2. 1923-1929 / ред. кол. тома: А. Берелович (отв. ред.), В. Данилов (отв. ред.), Н. Верт, В. Виноградов. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2000. URL: <http://http://baza.vgdru.com/1/21062> (дата звернення: 05.10.2020).
12. Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. Б. м. в. : б. в., б. р. в. 40 с.
13. Мазуренко братья. К истории крестьянского движения 1905 г. Пути Революции. 1926. № IV (7). С. 11-43.
14. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году. Москва : Новая Деревня, 1925. 89 с.
15. Мазуренко С. Б. В. Федоров «Крестьяне в революции 1905 года». Пути революции. 1926. № V-VI (8-9). С. 223-225.
16. Колесниченко Д. А. Всероссийский Крестьянский Союз в 1905-1907 гг. Москва : Изддом Института российской истории РАН, 2006. 308 с.
17. Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность. Москва : АИРО-XX; СПб.: Д. Буланин, 2004. 336 с.
18. Васильев-Южин М. В огне первой революции. Воспоминания. Москва : Старый большевик, 1934. 328 с.

References:

1. Mazurenko Semen Petrovy'ch. [MAZURENKO Semyon Petrovich]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%B7%D1%8> [in Ukrainian].
2. Mazurenko Semen. Ma. M. Katalog statej. Istorija Ukrainy'. [Mazurenko Semyon. Ma. M. Catalog of articles. History of Ukraine] Retrieved from ucoz.ru/publ/ma/mazurenko_semen/331-1-0-2738. [in Ukrainian].
3. Smolij, V. A. (Ed.). (2009). Ency'klopediya istoriyi Ukrainy' [Encyclopedia of the History of Ukraine]. (Vols. 1-10). Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Gubern's'ky', L. V. (Ed.). (2004). Ukrayins'ka dy'plomaty'chna ency'klopediya [Ukrayins'ka dy'plomaty'chna entsyklopediya]. (Vols. 1-2). Kyiv : Znannia. [in Ukrainian].
5. Mazurenko, S. (1926). Ot «chernogo peredela» do kommuny'sty'cheskoj party'y'[From the "black redistribution" to the Communist Party]. Puti Revolyuczii. Kн. II-III (5-6). 5 - 27. [in Russian].
6. Mazurenko S. (1917-1927). Krest'yanstvo v 1917 godu [The peasantry in 1917]. Puti Revolyucii.1 (10), 7-32. [in Russian].
7. Mazurenko, S. (Ed.). (1926). Vserosy'jsky'j Krest' yansky'j Soyuz. Pered sudom y'story'y' [Vserosijskij Krest'yanskij Soyuz. Pered sudom istorii]. Poltava: 1-ya Sovetskaya tipografija. 11-12, 36 p. [in Russian].
8. Mazurenko, S. (1926). Party'y' y' krest'yanstvo v 1905 godu. [Parties and the peasantry in 1905]. Puty' Revolyucy'y' - Puti Revolyucii. V-VI (8-9), 14-30. [in Russian].
9. Ryeyent, O. P.& Sy'monenko, R. G. 1996). Ukrayins'ko-rosijs'ki peregovory' v Moskvi (sichen'-lyuty'j 1919 r.) [Ukrayins'ko-rosijs'ki perehovory v Moskvi (sichen'-lyutyj 1919 r.)] zб. dok. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

10. Sistematičeskij ukazatel luchshih knig i žurnalnyh statej (1856-1883 gg.). (1883). CHelyabinsk [in Russian].
11. Berelovich, A., & Danilov, V. (Eds.). (2000). Sovetskaya derevnyaya glazami VCHK-OGPU-NKVD. 1918-1939. Dokumenty i materialy [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918-1939. Documents and materials] (Vols. 1-4). Moskva : Rossijskaya političeskaya enciklopediya. Retrieved from: <http://baza.vgdru.com/1/21062> [in Russian].
12. Uchreditel'nyj s'ezd Vserossijskogo krest'yanskogo soyuza (Protokol). Izdanie Glavnogo Komiteta Vserossijskogo Krest'yanskogo Soyuz. B. m. v.: b. v., b. r. v. [in Russian].
13. Mazurenko brat'ya (1926). K istorii krest'yanskogo dvizheniya 1905 g.[To the history of the peasant movement of 1905]. Puti Revolyucii - Puti Revolyucii. IV (7), 11-43 [in Russian].
14. Mazurenko, S. (1925). Krest'yane v 1905 godu [Peasants in 1905]. Moskva : Novaya Derevnyaya. [in Russian].
15. Mazurenko, S. (1926). V. Fedorov «Krest'yane v revolyucii 1905 goda». [V. Fedorov "Peasants in the Revolution of 1905"]. Str. 40. Izd. «Novaya Derevnyaya», Moskva. Puty' Revolyucy'y' - Puti Revolyucii.. V-VI (8-9), 223-225. [in Russian].
16. Kolesnichenko, D. A. (2006). Vserossijskij Krest'yanskij Soyuz v 1905-1907 gg.[All-Russian Peasants' Union in 1905-1907]. Moskva : Izd.dom Instituta rossijskoj istorii RAN [in Russian].
17. Kuren'shev, A. A. (2004). Vserossijskiy krestianskiy soiuz. 1905-1930 hh. Myfy y realnost. [All-Russian Peasantry Union . 1905-1930. Myths and reality]. Moskva : AIRO-KhKh; SPb.: D. Bulanin [in Russian].
18. Vasilev-Yuzhin, M. (1934). V ognе pervoj revolyucii. Vospominaniya. [In the fire of the first revolution. Memories]. Moskva : Staryj bolshevik [in Russian].

O. Bundak

THE ALL-RUSSIAN PEASANT UNION IN PERSONS: SEMEN MAZURENKO

Introduction. In modern historiography there are no special comprehensive studies of public life and political and organizational activities of the founders and most active members of the Peasant Union, which dictates the necessity of creating the most objective and complete scientific biography of each politician (member, organizer), preparing comprehensive analysis of his work, by the wide scientific circulation of new data.

The purpose of the article – based on the analysis of existing research to outline the degree of historiographical study of the figure of S. Mazurenko, organizer of the All-Russian Peasants' Union in Ukraine in the context of the historical era and identify the main directions and prospects for further research.

The methods of investigation: problem-searching, historical-comparative, systems thinking, chronological, analysis and synthesis.

Results. Based on biographical, diverse published materials, the process of formation and a holistic picture of S. Mazurenko's life as one of the organizers of the All-Russian Peasant Union in Ukraine is shown. Civic activism and the resolve of progressive changes, despite the prohibition, persecution and arrests, supported him in his active search for his place in history and his desire to be useful and to serve the charitable people. The spread of progressive ideas among the peasants, a different vision of their own future, which does not matter in the formation of a new worldview, could and did play an important role in the further development of socio-political division in the Russian Empire.

Novelty of the results of the research. Outlining the history of the creation of the All-Russian Peasants' Union through the figure of Semen Mazurenko, one of its organizers in the Ukrainian lands. It is his socio-political activity we deem very important in the socio-political progress of Ukrainian history and the revolutionary movement of the first quarter of XX century. The biography of everyone will give the opportunity to recreate their own face in history, and then make a holistic picture of events, time and system, in which the actual activity of the All-Russian Peasants' Union took place.

Conclusion. The person of S. Mazurenko, the organizer of the All-Russian Peasants' Union in Donetsk district of the Don Host Oblast in 1905, the resuscitator of the same Union in 1917, remains controversial. A man who was in different periods of his public activity both "non-partisan" and represented the interests of the Ukrainian SDP and RSDLP, and received both positive and negative assessments in Ukrainian and foreign historiography. The historical period of the first quarter of the XX century characterizes those socio-political searches of advanced people of that time, who under the influence of political events and realities changed their political views and tried to find the right political position and propose their mechanism of socio-political change.

This research is only the first article in a series of scientific researches in which the author aims to describe the degree of historiographical study, significance and role of the personal factor in the history of political activity of the peasantry and particularly in the history of creation, functioning and disappearance of the All-Russian Peasant Union.

Key words: historiography, public figure, the All-Russian Peasant Union, social democrats, peasantry, biography, revolutionary ideas.

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

METHODOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES OF AGRARIAN HISTORY

УДК 94:[37:316.334.55=161.2](477.83/86)»1926/1935»(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Boiechko

В. Ф. Боєчко

*доктор історичних наук, професор, професор
кафедри історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6023-4832>*

ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ 1926-1935 РР. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ДІЛО»

У статті проаналізовано особливості освіти українського селянства у Східній Галичині. Цей процес висвітлювався в публікаціях газети «Діло». Автором виокремлено пріоритети, мету діяльності досліджуваного часопису. Доведено, що «Діло» був одним із наймасовіших та найавторитетніших тогочасних часописів, який одним зі своїх завдань ставив «боротьбу за українську державність».

Ключові слова: селянство, освіта, Східна Галичина, часопис «Діло».

Постановка проблеми. Дослідження державотворчих та культурно-освітніх перетворень, що мали місце у період існування Другої Речіпосполитої є корисними для України як найближчого сусіда та партнера. За умовами Версальського договору українці в Другій Речіпосполитій отримали право на розвиток своєї національної культури. Рівні права поляків і національних меншин були прописані в Конституції Польської республіки. На практиці демократичні заяви урядовців мали лише декларативний характер. Від другої половини 20-х – початку 30-х років ХХ ст. у Східній Галичині розгортається активна політика колонізації, спрямована передовсім на культурно-освітню сферу. Вона проводилася під гаслами захисту польських державотворчих інтересів. Українське населення бачило в цьому загрозу для власної культури та самобутності. На сторінках української періодики міжвоєнного періоду, зокрема газети «Діло», найбільш актуальною темою була освіта українського селянства, шкільництва та навчання українською мовою. Важливість публікації зумовлена тим, що в українській історіографії недостатньо повно висвітлені процеси культурно-освітніх перетворень на західноукраїнських землях у Другій Речіпосполитій у 1926–1935 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До порушеної нами теми за роки незалежності України зверталися вітчизняні історики, які вивчали окремі аспекти, зокрема М. Семчишин [1], І. Курляк [2] та ін.

Автор ставить за мету дослідити особливості освіти українського селянства у Східній Галичині 1926 – 1935рр. за матеріалами газети «Діло».

Виклад основного матеріалу. Травневий переворот і прихід до влади Ю. Пілсудського був сприйнятий українською інтелігенцією як можливість здобуття автономії для земель, які були заселені переважно українцями, або, хоча б згортання політики асиміляції та встановлення сприятливих умов для розвитку української культури. На її думку, це дало б можливість у майбутньому використовувати південно-східні землі Другої Речіпосполитої як плацдарм для культурного впливу на українців, які проживали в СРСР, і у перспективі створення Наддніпрянської України та послаблення СРСР. Подібні думки та переконання були популярними загалом через те, що українські політики пам'ятали співпрацю С. Петлюри та Ю. Пілсудського, польсько-більшовицьку війну і тому природньо, що Ю. Пілсудський та весь лівий табір сприймалися українцями як природний союзник у боротьбі з більшовизмом і відродження Української держави. Також на користь позитивного ставлення українців до Ю. Пілсудського та лівого табору відіграла політика, яку проводила ендечія до 1926 р., що полягала в проведенні жорсткої політики асиміляції українського населення, яку українські політики вважали не інакше як «дискримінаційною». До неоднозначної національної політики додавалися ще політична та економічна нестабільність. Зважаючи на це, «травневий переворот» та прихід до влади Ю. Пілсудського був загалом позитивно сприйнятий українцями.

Однак невдовзі виявилось, що Ю. Пілсудський і нова влада не мають чіткої стратегії щодо українців і, хоча колонізаційні процеси значно уповільнилися, проте не зупинилися. Така ситуація не задовольняла українську еліту, яка вимагала як мінімум автономії тих територій, які були в більшості заселені українцями. З часом Ю. Пілсудський почав проводити авторитарнішу політику, розпочалися політичні репресії опонентів, що призвело до посилення недовіри українців до польської держави і утворення радикальних терористичних організацій з одного боку, а з іншого – до падіння довіри населення до українських політиків через їх неспроможність захистити українців «легальними» методами. Це зумовило поступове зростання напруги у стосунках між українським та польським населенням Другої Речіпосполитої, в трагедію під час Другої Світової війни.

Весь цей період докладно висвітлено в найстарішій українській газеті «Діло», яка виходила у Львові. Вона була не лише найстаріша, але також наймасовіша та найавторитетніша з усіх видань, що виходили українською мовою в Другій Речіпосполитій. Своєю метою «Діло» проголосило боротьбу за «пробудження українського народу»,

а пізніше – «боротьбу за українську державність». Дослідження цієї газети дає змогу не просто висвітлити сухі факти чи події, які вже були досліджені раніше, а побачити життя українського суспільства буквально «зсередини». Водночас, важливо зауважити, що до публікацій «Діла» потрібно ставитися критично, адже передусім часопис вважав своєю метою «боротьбу за українську державу», що автоматично означало критику Польської держави та польського політикуму загалом.

Загалом освітня та культурна політика Польщі цього періоду характерна тим, що вона спрямовувалася на обмеження будь-яких проявів українського національного руху. Урядовці прагнули послабити основні українські центри національно-освітньої роботи на селі: згорнути роботу «Просвіти», «Рідної школи», спортивних та економічних товариств [3, 2]. Відзначимо, що «Діло» дуже чутливо реагувала на ситуацію, коли влада втручалася у духовне, культурне та освітнє життя українців. Це було зумовлено тим, що одним із пріоритетів своєї діяльності часопис визначив: дбати про подальший розвиток гуманітарної освіти, науки, просвіти як важливих факторів поглиблення національної свідомості, відродження традицій і культури власного народу. Водночас газета закликала українців сприяти поширенню та розвитку власних освіти та культури, «засновувати і зміцнювати повсюдно в краї інституції, що слугували б основою протидії зазіханню на національні інтереси, в чому немаловажну роль відігравала освіта» [4, 1].

Публікації «Діла» на тему культури та шкільництва можна розподілити на декілька категорій:

аналітичні статті з аналізом становища українського шкільництва та культури в Польщі загалом чи в окремому воєводстві (часто зі статистичними даними, які були почерпнуті з польських урядових джерел). У таких статтях зазвичай домінувала теза, що, незважаючи на переважачу кількість українського населення на частині територій, у привілейованому положенні перебували польські заклади освіти;

агітаційні публікації, які мали на меті заохотити українське населення до підтримки культурницьких установ або шкіл чи гімназій. Зазвичай це або заклики жертвувати кошти на підтримку діяльності просвітницьких організацій (наприклад, «Просвіта» чи «Рідна школи»), або агітація за навчання в приватних українських закладах;

статті, в яких детально висвітлено різні локальні події, пов'язані з культурою. Їхній зміст залежав від характеру події, але найчастіше матеріалом для такої статті була ліквідація якоїсь української школи, що використовувалось як доказ тези про утиски українців з боку влади або, навпаки, це могло бути відкриття приміщення «Просвіти», «Рідної школи», яке подавалось як доказ того, що українці гуртуються довкола своїх закладів і готові фінансово їх підтримувати.

«Діло» сприйняло та висвітлювало прихід до влади Ю. Пілсудського у «нейтрально-позитивному» ключі і однією з причин була попередня агресивна

політика уряду в питаннях української культури, зокрема, в питанні шкільництва. Редактори часопису пам'ятали, що Ю. Пілсудський на початку 1920-х років виступав за широкі права для національних меншин і також очікували, що з політиками лівого табору домовитися буде легше, ніж із правими. Проте розуміння того, що політику щодо непольських народів не буде радикально змінено прийшло доволі швидко. Так, вже в статті за 22 травня 1926 р. з красномовною назвою «Без змін?» автор розмірковує над тим, що для легалізації перевороту і недопущення хаосу в країні Ю. Пілсудський піде на перемовини з правими політиками. Щоб їх заспокоїти політика щодо національних меншин (особливо в питанні шкільництва) залишиться без змін. Таким чином, це буде «концесія лівиці коштом непольським народів» [5, 1].

Хоча після травневого перевороту 1926 р. у Польщі встановлення режиму «санації» новий уряд запевняв, що у Східній Галичині та Волині всі освітні потреби українців рідною мовою будуть задоволені й українці матимуть «всі степені шкільництва до університетів включно», у подальшому загальна політика асиміляції українців продовжувалась, так само продовжувалась і ліквідація українських шкіл, читалень та різних просвітніх закладів [6, 2]. Водночас після травневого перевороту цей процес значно сповільнився, але не був припинений повністю. Одним зі способів ліквідації українського шкільництва було переведення україномовних шкіл на польсько-українську мову навчання. Цей процес був розпочатий та обґрунтований ще у 1924 р. після прийняття т.зв. Lex Grabski. Такий метод колонізації однаково застосовувався як у тих місцевостях, де поляки та українці становили приблизно однакову кількість мешканців (і відповідно учнів), так і там, де українці були в абсолютній більшості. Так, в одній зі статей висвітлено ситуацію, що на території Східної Лемківщини в селах, де українці становлять близько 90% населення утворюються двомовні школи, де домінуючою мовою викладання є польська [7, 2]. Історик Р. Тожецкий наводить таку статистику: станом на 1929/30 навчальний рік у Східній Галичині школи з навчанням польською мовою становили 47%, українською – 15,1%, утравкістичні – 37,9%. На Волині ж 60,8% шкіл було з польською мовою навчання, лише 0,6% українською і 38,6 утравкістичні [8, 292].

Не меншу небезпеку для української освіти, ніж утворення утравкістичних шкіл, газета вбачала і в малій кількості вчителів-українців. Також «Діло» подало статистичне співвідношення вчителів-українців до греко-католицького населення в повітах Східної Галичини і дійшло до висновку, що вчителів-українців критично мало. Серед усіх повітів лише в одному – Турчанському кількість українських вчителів становить 51% від загальної кількості вчителів, хоча 80% населення – це греко-католики (які, скоріше за все, є українцями), а в усіх інших повітах українських вчителів максимум 20-40% від загальної кількості вчителів [9, 2].

Великою проблемою було переведення вчителів-українців зі східних теренів Польщі до

інших регіонів. Наприклад, «Діло» подає статистику, посилаючись на урядові джерела, що загальна кількість вчителів-українців у народних школах станом на 1931 р. становить 4 965 осіб, з них у Східній Галичині працювало 3 237, «центральних» воєводствах – 1002, а на Волині та Полісі – лише 671 [10, 3]. Також «Діло» яскраво ілюструвало критичну ситуацію зі школами з українською мовою навчання. Зокрема, на Волині у 1923 р. таких шкіл було 421 (із польською мовою – 676), у 1926 р. не було жодної української школи (польською мовою – 708), а в 1927 р. – 4 українські школи (польською мовою 729) [11, 2]. Р. Тожецький подає таку статистику щодо Східної Галичини: станом на 1930 р. державних середніх шкіл із українською мовою викладання було 6 (з польською – 58, утраквістична – 1), приватних середніх шкіл із українською мовою – 11 (з польською 42), державних шкіл для підготовки вчителів із українською мовою – 2 (з польською – 8, утраквістичних 13), приватних шкіл для підготовки вчителів з українською мовою – 8 (з польською – 20) і державних фахових шкіл із українською мовою взагалі не було (з польською – 20), а приватних фахових шкіл із українською мовою лише 2 (із польською мовою – 59).

Отже, згідно з поданою в «Ділі» інформацією, ми можемо виокремити дві тенденції: перша – це те, що 20% вчителів-українців не працювали на «своїй» території. Друге – це тенденція до переведення шкіл на двомовне навчання і витіснення української мови взагалі з процесу здобуття освіти.

Рішенням, яке змінило польське міжвоєнне шкільне життя та суттєво вплинуло на становище освіти на т.зв. «східних кресах», стала реформа освіти 2 січня 1932 р. Її сутність полягала у реорганізації середньої освіти. Було проголошено курс на реформування усіх трьох гілок шкільництва: загальноосвітньої, фахової та підготовки вчителів (педагогічної). Згідно з реформами, в Польщі було запроваджено триступеневу систему початкових шкіл [12, 32]. Школа першого рівня – чотирикласна, другого – шестикласна та третього – семикласна. Внаслідок таких змін між програмою шкіл так званого першого рівня і програмою гімназії створювався розрив у три класи, що позбавляло випускників школи будь-якої можливості вступити до гімназії. Беручи до уваги, що школа третього рівня була практично єдиною у сільській місцевості, а соціальна структура українського населення була переважно «сільською», шкільний закон 1932 р. значно ускладнив можливість отримання вищої освіти українцями.

Головним голосом проти шкільної реформи виступала найбільша українська партія – УНДО. Її члени писали: «Законопроект про приватне і державне шкільництво має утруднювати, коли не унеможлиблювати сільській молоді доступ до середніх і вищих шкіл, а в слід тим припинити продукцію української інтелігенції. Знову ж закон про приватне шкільництво піддає українське приватне шкільництво в повну залежність від адміністративної влади» [13, 3].

1932 р. на основі декрету президента, уряд провів новий шкільний плебісцит. Проте,

незважаючи на те, що на плебісциті 1932 р. українці зібрали 300 тис. декларацій про вимогу навчання українською мовою, що було втричі більше, ніж у 1925 р., близько 500 українських шкіл були перетворені на польські або утраквістичні [14, 232]. У своїй промові в сеймі Д. Левицький – голова УНДО зазначив, що такі дії польської влади «нищать у того населення віру в можливість легальної боротьби» [15, 1]. У цій же промові він висловив обурення тим, що у 1929–1933 рр. було різними способами усунуто від викладання 530 українських вчителів, а на їх місце прийнято лише кілька десятків нових вчителів. Все це свідчило про поступове продовження асиміляційної політики в шкільництві, що викликало незадоволення в українській інтелігенції.

Висновки. Отже, проаналізувавши публікації газети «Діло», ми дійшли висновків, що система освіти українського селянства у Другій Речіпосполитій не втратила своїх національних рис. Це стало можливим завдяки активній діяльності та співпраці інтелігенції, кооперативів та греко-католицького духовенства. Польська держава проводила чітку політику до переведення українських шкіл на двомовне навчання і витіснення української мови з процесу здобуття освіти. «Рідна школа» стала основою усього шкільництва й культурного виховання. Цій освітній мережі вдалося організувати навчальний процес у дошкільних закладах, народних і фахових школах, гімназіях, учительських семінаріях. Також організація проводила навчальні курси та лекції для неграмотних, займалася бібліотечною і видавничою справами. Особливості культурно-освітнього процесу регулярно висвітлювалися в публікаціях газети «Діло». Головним своїм завданням часопис визначав боротьбу за українську державність. Редакція газети активно виступала проти закриття україномовних навчальних закладів та запровадження навчання польською мовою. Культурно-освітні заклади були осередками формування і розвитку української національної ідентичності на західноукраїнських землях у складі Другої Речіпосполитої.

Список використаної літератури та джерел:

1. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. Київ, 1993. С. 487.
2. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект. Тернопіль, 2000. С. 141.
3. Підгірський С. Кресова індустрія. Діло. 1924. Ч. 288. С. 2.
4. Федорців Ф. Проти вандалізму – якою мусить бути наша відповідь. Діло. 1.10.1922. Ч. 23. С. 1.
5. Мудрий В. Без змін? Діло. 22.05.1926. Ч. 111. С. 1.
6. Мудрий В. В новій фазі. Діло. 4.12.1927. Ч. 271. С. 2.
7. Мудрий В. Східна Лемківщина та її школи. Діло. 6.07.1926. Ч. 147. С. 2.
8. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929, Kraków. 1989. S. 292.
9. Ліщинський І. Українське народне учительство. Діло. 4.07.1926. Ч. 146. С. 2.
10. Вірний І. Кілька категорій українського народного учительства. Діло. 6.10.1932. Ч. 221. С. 3.
11. Мудрий В. E pur si muove... Діло. 15.11.1927. Ч. 255. С. 2.
12. Sadowska J. Jędrzejewiczowska reforma oświaty w latach 1932-1933, Białystok. 1999. S. 32.

13. Левицький Д. УНДО проти нових польських законопроектів. Діло. 18.03.1932. Ч. 59. С. 3.
14. Павлів І. Освітня політика Польщі на західноукраїнських землях 1918-1939 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2011. Вип. 2. С. 232.
15. Левицький Д. Положення українського народу в Польщі. Діло. 6.11.1933. Ч. 293. С. 1.

References:

1. Semchyshyn, M. (1993). Tysiacha rokov ukraïnskoï kultury. Istorychnyi ohliad kulturnoho protsesu. [A thousand years of Ukrainian culture. Historical overview of the cultural process]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Kurlyak, I. (2000). Klasychna osvita na zakhidnoukraïnskykh zemliakh (KhIKh – persha polovyna KhKh stolittia). Istoryko-pedahohichnyi aspekt. [Classical education in the western Ukrainian lands (XIX - first half of the XX century). Historical and pedagogical aspect]. Ternopil. [in Ukrainian].
3. Pidhirsky, S. (1924). Kresova industriia. [Kresova industry]. *Dilo (Work)*, 288, 2. [in Ukrainian].
4. Fedortsiv, F. (1922). Proty vandalizmu – yakoiu musyt buty nasha vidpovid. [Against vandalism - what should be our answer]. *Dilo (Work)*, 10, 1, 23, 1. [in Ukrainian].
5. Mudryy, V. (1926). Bez zmin? [No change?]. *Dilo (Work)*, 05, 22, 111, 1. [in Ukrainian].
6. Mudryy, V. (1927). V novii fazi. [In a new phase]. *Dilo (Work)*, 4, 12, 271, 2. [in Ukrainian].
7. Mudryy, V. (1926). Skhidna Lemkivshchyna ta yïi shkoly. [Eastern Lemkivshchyna and its schools], 6, 07, 147, 2. [in Ukrainian].
8. Torzecki, R. (1989). *Kwestia ukraïnska w Polsce w latach 1923-1929*. Kraków. [in Polish].
9. Lishchynsky, I. (1926). Ukraïnske narodne uchytelstvo. [Ukrainian folk teaching]. *Dilo (Work)*, 07, 04, 146, 2. [in Ukrainian].
10. Virnyy, I. (1932). Kilka katehorii ukraïnskoho narodnoho vchytelstva. [Several categories of Ukrainian folk teaching]. *Dilo (Work)*, 10, 6, 221, 3. [in Ukrainian].
11. Mudryy, V. (1927). E pur si muove... *Dilo (Work)*, 15, 11, 255, 2. [in Ukrainian].
12. Sadowska, J. (1999). *Jędrzejewiczowska reforma oświaty w latach 1932-1933*. Białystok. [in Polish].
13. Levitsky, D. (1932). UNDO proty novykh polskykh zakonoproektiv. [UNDO against new Polish bills]. *Dilo (Work)*, 18, 59, 3. [in Ukrainian].
14. Pavliv, I. (2011). Osvitnia polityka Polshchi na zakhidnoukraïnskykh zemliakh 1918-1939 rr. [Educational policy of Poland in the western lands of 1918-1939]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. (Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk)*, 2, 232. [in Ukrainian].
15. Levitsky, D. (1933). Polozhennia ukraïnskoho narodu v Polshchi. [The situation of the Ukrainian people in Poland]. *Dilo (Work)*, 11, 6, 293, 1. [in Ukrainian].

V. Boiechko

PECULIARITIES OF EDUCATION OF THE UKRAINIAN PEASANTS IN EASTERN GALICIA 1926-1935. ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE NEWSPAPER "DILO"

Introduction. *The studies of state-building and cultural-educational transformations that took place during the existence of the Second Polish Republic are useful for Ukraine as a close neighbor and a partner. From the mid-20s and 30s of the twentieth century in Eastern Galicia, an active policy of the Polonization was unfolding, which was aimed primarily at the cultural and educational sphere. Such policy was pursued under the slogans of protecting Polish state-building interests. The Ukrainian population, in turn, saw this as a threat to their own culture and identity. In the*

pages of Ukrainian periodicals of the interwar period, in particular, the newspaper "Dilo", the most relevant topic was the education of the Ukrainian peasantry, schooling, and teaching in the Ukrainian language.

Purpose. *To find out the peculiarities of the education of the Ukrainian peasantry in Eastern Galicia in 1926-1935 according to the newspaper "Dilo".*

Results. *The publications of "Dilo" on the topic of culture and schooling can be divided into several categories: analytical articles with more general information and a general analysis of the situation of Ukrainian schooling and culture in Poland as a whole or in a particular province; propaganda publications aimed at encouraging the Ukrainian population to support cultural institutions or schools or gymnasiums; articles covering various local cultural events in detail.*

Conclusion. *Features of the cultural and educational process were regularly covered in the publications of the newspaper "Dilo". The main task of the newspaper was to determine the struggle for Ukrainian statehood. The newspaper's editorial staff actively opposed the closure of Ukrainian-language schools and the introduction of Polish-language education. Cultural and educational institutions were the centers of formation and development of Ukrainian national identity in Western Ukraine as a part of the Second Polish Republic.*

Keywords: *peasantry, education, Eastern Galicia, the newspaper "Dilo".*

УДК 94:[323.272:63-051](47) «19»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Kovalova

Н. А. Ковальова

доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

ВИСВІТЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано дослідження науковцями та публіцистами початку ХХ ст. основних аспектів селянського / аграрного питання в Російській імперії. Встановлено такі основні напрями, які перебували в центрі наукового та публічного дискурсу: з'ясування сутності селянського / аграрного питання, соціально-економічних передумов селянської революції, аналіз селянських рухів. Зроблено висновок, що історіографія початку ХХ ст. створила загальну картину селянського питання в Російській імперії.

Ключові слова: *селянство, селянське / аграрне питання, селянська революція, селянська проблематика, селянський рух.*

Постановка проблеми. *Вивчення передумов та особливостей перебігу селянської революції розпочали дослідники початку ХХ ст., які підготували значний комплекс праць із селянської проблематики. Таке зростання наукового та публічного інтересу до аграрно-селянської проблематики було зумовлене комплексом чинників: вивченням стану сільського господарства Російської імперії урядовими комісіями, розробкою політичними партіями*

своїх програм, піднесенням селянського руху та обговоренням селянського питання в Державній думі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Характеристика селянознавчих праць початку ХХ ст. є складником численних дисертаційних, монографічних праць, наукових статей, в яких розкрито різноманітні аспекти життя селянства та розвитку сільськогосподарської галузі: аграрні відносини, діяльність політичних партій, розвиток селянського руху, сутність та суспільно-політичне значення селянського / аграрного питання тощо [див., напр.: 1; 2; 3]. Недостатньо дослідженою проблемою залишається вивчення історіографічної традиції формування уявлень про селянську революцію у Російській імперії.

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні стану вивчення селянської проблематики початку ХХ ст. кризь призму селянської революції.

Виклад основного матеріалу. Першими кроками в становленні історичних знань із селянського питання на початку ХХ ст. стали статті, підготовлені для науково-популярних збірників, присвячених актуальним суспільним подіям. Підсумки проурядових ініціатив, зокрема характер діяльності повітових комітетів «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» (1902–1905 рр.), було проаналізовано в 1904 р. у двотомному збірнику «Нужды деревни» [4; 5]. Об'єктом для дослідження стали комітетські доповіді, записки і журнали, надіслані з 300 повітів Російської імперії, зокрема й від українських губерній. Це видання мало на меті систематизувати і популяризувати для широких верств суспільства діяльність урядової комісії з селянського питання.

Перший том збірника присвячено висвітленню правових і культурних питань, зокрема, правової допомоги населенню, земського самоврядування, стану народної освіти тощо. Юрист і ліберальний публіцист В. Гессен проаналізував причини морального занепаду села й селянства, а також авторитету влади [6]. Основну увагу він зосередив на загальноросійських матеріалах, хоча й наводив рекомендації повітових комітетів Наддніпрянщини про зменшення адміністративної опіки в галузі освіти, розширення свободи друку. І. Страховський, чиновник земського відділу Міністерства внутрішніх справ, охарактеризував основні складники селянського питання: землекористування, податки, управління, правовий та судовий устрій. Він констатував негативний вплив адміністративної опіки і необхідність її відміни та вимогу зрівняння прав селян з іншими станами [7, 124, 143–146]. Потребу останнього актуалізували обидва дослідники.

Другий том збірника «Нужды деревни» присвячено економічним і агрономічним аспектам діяльності «Особливої наради» (земельні потреби села, обшинне землекористування, оренда, фінансова політика держави тощо). Причини селянського зубожіння проаналізував російський економіст, журналіст, неонародник О. Пешехонов [8, 14, 19]. Він простежив надані повітовими комітетами про-

позиції шляхів подолання селянського малоземелля (додаткова прирізка, переселення) й констатував їх вимоги посилення державного втручання до галузі аграрних відносин з метою полегшення умов переходу землі до селян [8, 104].

Ставлення до громадського землеволодіння проаналізував статистик і економіст О. Чупров. Він зауважив відсутність єдиної позиції щодо майбутнього громади: значна частина місцевих діячів виступала за її ліквідацію, дещо менше – за збереження, однак багато комітетів не могли визначитися [9, 125]. О. Чупров дійшов висновку, ідентичного позиції авторів першого тому, про потребу зменшення адміністративної опіки, розширення особистої свободи та суспільної самодіяльності селянства, полегшення доступу до освіти.

Економічні та юридичні аспекти проблеми оренди землі досліджував юрист А. Камінка (один із організаторів партії конституційних демократів). На матеріалах Полтавщини він простежив ставлення до високих орендних цін і констатував поширене серед діячів повітових комітетів переконання законодавчого втручання до галузі орендних відносин [10, 242].

Питання впливу на сільське господарство та становище селянства фінансової політики держави проаналізував земський статистик, публіцист-неонародник М. Анненський. Серед багатьох негативних виявів фінансової політики Російської імперії дослідник зауважив невідповідність системи оподаткування прибуткам селянства, територіальні диспропорції формування та розподілу державного бюджету [11, 590, 638].

Отже, автори збірника провели значну роботу щодо систематизації матеріалів повітових та губернських комітетів із багатьох аспектів селянського питання, виявивши шляхи його вирішення та настрої місцевих діячів, зокрема Наддніпрянщини. Специфіка джерельної бази (уривчастість, вибірковість регіональних джерел) не дали можливості створити повну наукову картину бачення місцевими діячами селянського питання початку ХХ ст. Відчутною рисою збірника були політичні переконання авторів статей.

Суспільний інтерес до роботи «Особливої наради» зумовив появу двотомного збірника «Очерки по крестьянскому вопросу» за редакцією професора Московського університету О. Мануїлова. У першому томі (1904 р.) він систематизував публікації в періодичних виданнях із селянського питання: хроніки селянського життя, проблеми поземельної общини тощо [12]. До другого тому (1905 р.) [13] увійшли газетні статті й записки науковців, призначені для «Особливої наради». Їхні автори аналізували відносини Селянського банку із позичальниками та проблеми селянської оренди землі в Російській імперії. О. Мануїлов зробив спробу з'ясувати розміри орендного фонду, характер селянської оренди, форми орендної плати і дійшов висновку, що орендні відносини у Росії склалися

під впливом закону попиту й пропозиції на землю. Її нестача змушувала селян укладати не вигідні умови оренди на короткий термін, а збитків зазнавало усе сільське господарство [14, 165–166]. У статті широко використано матеріали Наддніпрянщини, зокрема Полтавської і Херсонської губерній. Автор зробив розлогі аналітичні висновки й подав у додатках статистичні матеріали. Стаття О. Мануїлова мала науковий характер, хоча загалом збірник орієнтувався на широкі верстви суспільства.

Різні аспекти селянського питання пореформеного періоду представлені в матеріалах шостого тому збірника «Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем» – ювілейного енциклопедичного видання, присвяченого 50-річчю селянської реформи (1911 р.) [15]. Автори статей, представники різних політичних течій, проаналізували комплекс проблем: правовий статус селян, громадівське землеволодіння, селянське самоврядування, платежі та повинності селян, їх економічне становище, переселенську політику, вплив земства, стан народної освіти. Юрист О. Леонтьєв дійшов висновку про недостатню увагу держави до селянського законодавства, приниження прав селян, незавершеність реформи [16, 196–198]. О. Пешехонов охарактеризував економічне становище селян пореформеного періоду: землезабезпеченість, податки і платежі, а також місце і роль аграрного питання в програмах політичних партій. Спільною рисою діяльності партій він визначив прагнення до примусового відчуження поміщицької землі [17, 240–243]. Вихід селянського питання до публічного простору і його перетворення на аграрне питання О. Пешехонов пов'язує з початком революції 1905 р., зокрема з розвитком селянського руху у лютому 1905 р. Зміст аграрного питання зводиться ним до сфери земельних відносин [17, 244–246]. Отже, провідною ідеєю ювілейного збірника було перманентне зубожіння селянства. Зазначені статті небагаті регіональними матеріалами, але вони дозволяють створити загальне уявлення про становище селян у Російській імперії.

Суспільний інтерес до селянської проблематики зумовив появу значного обсягу літератури, зокрема навчальних курсів і серйозних наукових досліджень. Сутність аграрного питання (саме так стала трактуватися селянська проблематика) і його зв'язок із суспільною думкою висвітлено у двотомнику економіста О. Кауфмана (один із лідерів конституційних демократів) «Аграрный вопрос в России» (1908 р.). Аграрне питання він ототожнив з селянським, але його вирішення пов'язував із майбутнім Росії, зокрема її громадянськими і політичними свободами. Аграрні виступи вважав найгіршим способом захисту селянами своїх інтересів [18, 3–4, 108]. У першому томі [18] автор проаналізував становище селян на початку ХХ ст. (приріст населення, малоземелля, ціни на хліб, побут, стан здоров'я, економічні умови ведення господарства, шляхи вирішення селянського питання), але утримався від характеристики

тогочасного законодавства. У другому томі [19] О. Кауфман зосередився на з'ясуванні сутності аграрного питання (зводив його до малоземелля) та проаналізував позиції основних течій суспільної думки щодо його вирішення (консервативної, соціал-демократичної, народницької). О. Кауфман використав поняття «аграрна криза», яке трактував як «кризу форм і способів господарства, що віджили свій вік» і стали наслідком умов життя за останні пів століття [19, 8]. Причину селянських бід він вбачав у низькому культурному та господарському рівні сільського населення [19, 164]. Виклад матеріалу можна вважати політично зваженим, хоча автор (ліберал), вів наукові дискусії з дослідниками інших політичних течій. У праці відсутнє географічне структурування та слабо представлені українські матеріали.

Безпосередньо розвиток селянського руху 1900 – 1907 рр. охарактеризував російський соціал-демократ П. Маслов у праці «Аграрный вопрос в России». У першому томі він проаналізував загальні умови розвитку сільського господарства і стан селянського господарства в Росії [20]. У другому томі «Криза селянського господарства і селянський рух» [21] П. Маслов охарактеризував причини, масштаби та наслідки селянської боротьби. Остання, на його думку, мала стихійний характер і кваліфікувалася як «селянський (аграрний) рух», який набув певної організованості завдяки впливові політичних партій. Автор висвітлює дискусії з аграрного питання в Державній думі, проаналізував відносини політичних партій і селянства, зокрема, на прикладі РСДРП. Джерельну базу другого тому склали ухвали сільських сходів, відповіді на анкети Вільного економічного товариства, статистичні збірники, періодика.

Проблемі мобілізації землеволодіння присвячено низку праць дослідників соціал-демократичного напрямку. Секретар Вільного економічного товариства В. Святловський опрацював матеріали статистичного відділу («земельної статистики») при Департаменті окладних зборів. Він ретельно проаналізував процеси в галузі земельних відносин Російської імперії пореформеного періоду, а також у загальних рисах охарактеризував вплив подій 1905–1908 рр. [22]. В окремі розділи В. Святловським виокремлено історіографічний огляд, аналіз джерельної бази, понятійний апарат та методологію дослідження. Й. Дроздов дослідив літературу та джерела з проблеми мобілізації дворянської земельної власності пореформеного періоду (верхньою межею його огляду був 1909 р.) [23]. Його праця мала більше історіографічний характер, а її поява зумовлювалася новою актуалізацією аграрного питання (1917 р.). М. Порш, один із теоретиків українського соціал-демократичного руху, проаналізував еволюцію земельних відносин в українських губерніях у 1877–1905 рр. і окреслив земельні надбання різних соціальних груп [24]. Його праця дуже цінна з точки зору визначення мотивації основних учасників селянської революції в Наддніпрянській Україні.

Дослідники-неонародники головними причинами тяжкого становища селян визнавали руйнування громади, соціальне розшарування та проникнення в село товарно-капіталістичних відносин. Показовою була праця О. Пешехонова «Аграрная проблема в связи с крестьянским движением» (1906 р.) [25]. Її основу склали статті, опубліковані автором на сторінках журналу «Русское богатство» в 1905 р. Він проаналізував селянський рух, його вплив на урядову політику, зміст аграрної реформи.

Отже, найбільше уваги у вивченні сутності аграрно-селянського питання та шляхів його вирішення приділили дослідники ліберальної та соціал-демократичної течій, зокрема, О. Кауфман, П. Маслов. Вони розглянули широкий спектр аспектів селянського життя. Дослідники неонародницької течії зосередили свою увагу на публіцистичній діяльності.

Другим напрямом дослідницької діяльності науковців початку ХХ ст. був селянський рух. Близький до соціал-демократів російський історик та економіст Б. Веселовський проаналізував розвиток селянського руху у 1902 – 1906 рр., вплив на нього політичних партій, Державної думи, вияви руху на місцях, зокрема й у деяких українських губерніях [26]. Праця мала узагальнювальний характер, будувалася на основі хронологічного підходу і не передбачала аналізу селянського руху за регіональним критерієм. Щодо характеристики селянських виступів, Б. Веселовський вживає поняття «селянська революція», до цього властиве партійному середовищу російських соціал-демократів. Зауважуючи стихійний характер селянської боротьби, автор констатує її непередбачуваність: «Селянська революція у нас ще не вичерпала себе...» [26, 170, 172].

Взаємозв'язок аграрного питання й селянського руху досліджував економіст С. Прокопович (кадет). У невеликій праці 1905 р. та більш ґрунтовному дослідженні 1912 р. він зазначив вплив місцевих умов на розвиток селянського руху 1905 р. і виокремив дві його форми: погромницьку і страйкову [27, 7–8; 28, 29]. Дослідник розглянув питання про соціально-економічні причини й наслідки селянського руху, а також основні напрями державної політики (діяльність Селянського банку, виселення на хутори). Він дійшов висновку що до російського земельного питання ще зарано вносити соціалістичний зміст: «... селянство потребує землі, а не права кожного на землю» [28, 223]. Дослідження побудовано за проблемно-хронологічним критерієм і мало узагальнювальний характер: автор подав матеріали різних губерній, але без географічного районування.

Широкий спектр питань, пов'язаних із розвитком селянського руху 1905–1906 рр. в українських губерніях (форми, учасники, причини, наслідки рухів та настрої селянства) проаналізували автори другої частини збірника «Аграрное движение в России в 1905–1906 гг.» [29–31]. О. Лосицьким досліджено становище на

Правобережній Україні (Подільська, Київська і Волинська губернії) [29]. Він шукав відповіді щодо розвитку селянського руху на сім обов'язкових питань: 1) форми руху; 2) учасники виступів; 3) їх спрямованість; 4) причини невдоволення і виступів селян; 5) підсумки руху; 6) економічні наслідки руху; 7) настрої селян після припинення руху. Джерельну базу нарисів склали відповіді на анкети Вільного економічного товариства та повідомлення преси. На розіслані товариством анкети в регіоні отримали 117 відповідей. Виклад матеріалу починався з кількісної та якісної характеристики учасників опитування (професія, соціальне становище кореспондентів, їх регіональне представництво).

В. Голубев вивчав становище на Лівобережжі (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії, 336 відповідей) [30]. Він критично оцінював джерела через суб'єктивність, уривчастість, політичні інтереси учасників опитування і ставив за мету дати загальні нариси селянського руху, його сутність.

Ситуацію в Південній Україні (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії, 74 відповіді) проаналізував В. Громан [31]. Він вивчив чинники, які викликали селянські бунти, та окреслив способи досягнення заявленого і методи роботи зі статистичними джерелами [31, 395–396].

Незважаючи на неповноту та суб'єктивність анкетування Вільного економічного товариства, дослідниками було опрацьовано значний обсяг матеріалів. З їх допомогою було створено загальну картину селянського руху, виявлено його регіональні особливості, а також з'ясовано відображення селянської революції в суспільній свідомості. Результати цього дослідження широко використовували історики 1920-х рр.

Висновки. На початку ХХ ст. у центрі уваги науковців перебували такі дослідницькі проблеми: з'ясування сутності аграрно-селянського питання; вивчення передумов селянської революції; аналіз селянського руху. Під впливом революційних подій 1905 р. поняття «селянське питання» було поступово витіснене з публічного простору поняттям «аграрне питання». Характерною рисою більшості публікацій було переплетення багатьох дослідницьких проблем та партійна позиція їх авторів. За професійною приналежністю серед авторів перших селянознавчих праць були: юристи, економісти, державні службовці, земські діячі, журналісти. За жанровим представництвом серед праць із селянського питання переважали статті, підготовлені для науково-популярних видань і ступінь їх науковості не був високим. Однак характеристиці аграрного питання та селянського руху присвячено ґрунтовні праці, яким властиві ознаки наукових досліджень: аналіз історіографії, джерельної бази, спроба визначити методологію дослідження та дослідницькі завдання. Джерельну базу праць початку ХХ ст. складали матеріали російських губерній і окремі сюжети щодо Наддніпрянщини (це стосувалося

орендних відносин та розвитку селянського руху). Використання критерію географічного районування лише започатковували дослідники селянського руху. Історіографія початку ХХ ст. створила загальну картину селянського питання в Російській імперії і сприяла появі концепту «селянська революція».

Список використаної літератури та джерел:

1. Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.
2. Кудінов Д. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2015. 36 с.
3. Бровченко М. Крестьянский вопрос в России в начале ХХ века. Наука без границ. 2018. № 6 (23). С. 86–90.
4. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 1. 439 с.
5. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2. 656 с.
6. Гессен В. Основы правопорядка. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 1. С. 41–97.
7. Страховский И. Крестьянский вопрос. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 1. С. 98–150.
8. Пешехонов А. Земельные нужды деревни. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2. С. 1–115.
9. Чупров А. Общинное землевладение. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2. С. 116–232.
10. Каминка А. Аренда. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2. С. 233–284.
11. Анненский Н. Общія теченія финансовой политики государства. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Санкт-Петербург : Слово, 1904. Т. 2. С. 552–656.
12. Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А. Мануилова. Москва : Издание Д. С. Горшкова, 1904. Вып. I. 285 с.
13. Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А. Мануилова. Москва : Издание Д. С. Горшкова, 1905. Вып. II. 348 с.
14. Мануилов А. Аренда земли в России в экономическом отношении. Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А. Мануилова. Москва : Издание Д. С. Горшкова, 1905. Вып. II. С. 72–203.
15. Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. Т. 6. 354 с.
16. Леонтьев А. Законодательство о крестьянах после реформы. Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. Т. 6. С. 158–199.
17. Пешехонов А. Экономическое положение крестьян в пореформенное время. Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. Т. 6. С. 200–248.
18. Кауфман А. Аграрный вопрос в России. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. [Т.] 1. 167 [1] с.
19. Кауфман А. Аграрный вопрос в России. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. [Т.] 2. 166 [1] с.
20. Маслов П. Аграрный вопрос в России (Условия развития крестьянского хозяйства в России). Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. Т. I. Ч. 1–2. 457 с.
21. Маслов П. Аграрный вопрос в России. Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. Т. II. VIII с., 457 с., 135 с.
22. Святловский В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 г.). 2-е изд. Санкт-Петербург : Тип. Акц. о-ва тип. дела (Герольд), 1911. 150 с.
23. Дроздов И. Судьбы дворянского землевладения в России и тенденции к его мобилизации. Петроград : Север, 1917. 71 с.
24. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. Київ : [Б. в.], 1907. 36 с.
25. Пешехонов А. Аграрная проблема в связи с крестьянским движением. Санкт-Петербург : Ред. журн. «Русское богатство», 1906. 135 с.
26. Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.). Санкт-Петербург : Зерно, 1907. 172 с.
27. Прокопович С. Аграрный вопрос и аграрное движение. Ростов на Дону : Донская речь, 1905. 34 с.
28. Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства. Москва : М. и С. Сабашниковы, 1912. 223 с.
29. Лолицкий А. Юго-западный край. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. *Обзоры по районам: Б. Веселовского и др.* Санкт-Петербург : Общественная польза, 1908. Ч. 2. С. 1–283.
30. Голубев В. Малороссийские губернии. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. *Обзоры по районам: Б. Веселовского и др.* Санкт-Петербург : Общественная польза, 1908. Ч. 2. С. 284–393.
31. Громан В. Новороссийские губернии. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. *Обзоры по районам: Б. Веселовского и др.* Санкт-Петербург : Общественная польза, 1908. Ч. 2. С. 394–535.

References:

1. Komovenko, S. & Herasymenko, O. (2017). Peasant-rebel. The Peasant Revolution in Ukraine 1902–1917. Cherkasy : Chabanenko Yu. A., 204 p. (in Ukr.).
2. Kudinov, D. (2015). Peasant movement in Dnieper Ukraine in 1900 – February 1917: historiography. Extended abstract of doctoral thesis. Kyiv, 36 p. (in Ukr.).
3. Brovchenko, M. (2018). The peasant question in Russia in the early twentieth century. *Nauka bez granic [Science Without Borders]*, 6 (23), 86–90 (in Russ.).
4. The needs of the countryside for the work of the committees on the needs of the agricultural industry (1904). St. Petersburg : The Word, 1, 439 p. (in Russ.).
5. The needs of the countryside for the work of the committees on the needs of the agricultural industry (1904). St. Petersburg : The Word, 2, 656 p. (in Russ.).
6. Gessen, V. (1904). Foundations of the rule of law. *The needs of the countryside for the work of the committees on the needs of the agricultural industry*. St. Petersburg : The Word, 1, 41–97 (in Russ.).
7. Strahovskij, I. (1904). The peasant question. *The needs of the countryside for the work of the committees on the needs of the agricultural industry*. St. Petersburg : The Word, 1, 98–150 (in Russ.).
8. Peshekhonov, A. (1904). Land needs of the village. *The needs of the countryside for the work of the committees on the needs of the agricultural industry*. St. Petersburg : The Word, 2, 1–115 (in Russ.).
9. Chuprov, A. (1904). Community land tenure. *The needs of the countryside for the work of the committees on the needs of the agricultural industry*. St. Petersburg : The Word, 2, 116–232 (in Russ.).

10. Kaminka, A. (1904). Rent. *The needs of the countryside for the work of the committees on the needs of the agricultural industry*. St. Petersburg : The Word, 2, 233–284 (in Russ.).
11. Annenskij, N. (1904). General current of the financial policy of the state. *The needs of the countryside for the work of the committees on the needs of the agricultural industry*. St. Petersburg : The Word, 2, 552–656 (in Russ.).
12. Essays on the peasant question. Collection of articles, ed. A. Manuilov (1904). Moscow : Edition of D. S. Gorshkov, I, 285 p. (in Russ.).
13. Essays on the peasant question. Collection of articles, ed. A. Manuilov (1905). Moscow : Edition of D. S. Gorshkov, II, 348 p. (in Russ.).
14. Manuilov, A. (1905). Lease of land in Russia economically. *Essays on the peasant question*. Collection of articles, ed. A. Manuilov. Moscow : Edition of D. S. Gorshkov, II, 72–203 (in Russ.).
15. The Great Reform: [February 19, 1861–1911]: Russian society and the peasant question in the past and present (1911). Moscow : Printing house of the I. D. Sytin partnership, 6, 354 p. (in Russ.).
16. Leont'ev, A. (1911). Legislation on peasants after the reform. *Great Reform: [February 19, 1861–1911]: Russian society and the peasant question in the past and present*. Moscow : Printing house of the I. D. Sytin partnership, 6, 158–199 (in Russ.).
17. Peshekhonov, A. (1911). The economic situation of the peasants in the post-reform period. *Great Reform: [February 19, 1861–1911]: Russian society and the peasant question in the past and present*. Moscow : Printing house of the I. D. Sytin partnership, 6, 200–248 (in Russ.).
18. Kaufman, A. (1908). The agrarian question in Russia. Moscow : Printing house of the I. D. Sytin partnership, 1, 167 [1] p. (in Russ.).
19. Kaufman, A. (1908). The agrarian question in Russia. Moscow : Printing house of the I. D. Sytin partnership, 2, 166 [1] p. (in Russ.).
20. Maslov, P. (1905). The agrarian question in Russia (Conditions for the development of the peasant economy in Russia). St. Petersburg : Printing House of the Public Benefit Partnership, I, 457 p. (in Russ.).
21. Maslov, P. (1908). Printing House of the Public Benefit Partnership, II, VIII p., 457 p., 135 p. (in Russ.).
22. Svyatlovskij, V. (1911). Mobilization of land ownership in Russia (1861–1908). 2nd ed. St. Petersburg : Printing house of the Joint-stock company of printing business (Gerold), 150 p. (in Russ.).
23. Drozdov, I. (1917). The fate of the noble land tenure in Russia and the tendencies towards its mobilization. Petrograd : The North, 71 p. (in Russ.).
24. Porsh, M. (1907). Statistics of land tenure in 1905 and the mobilization of land ownership in Ukraine from 1877 to 1905. Kyiv : [s. n.], 36 p. (in Ukr.).
25. Peshekhonov, A. (1906). The agrarian problem in connection with the peasant movement. St. Petersburg : Editorial office of the magazine «Russian Wealth», 135 p. (in Russ.).
26. Veselovskij, B. (1907). The peasant question and the peasant movement in Russia (1902–1906). St. Petersburg : The Grain, 172 p. (in Russ.).
27. Prokopovich, S. (1905). The agrarian question and the agrarian movement. Rostov na Donu : Don speech, 34 p. (in Russ.).
28. Prokopovich, S. (1912). Agrarian crisis and government measures. Moscow : M. i S. Sabashnikovy, 223 p. (in Russ.).
29. Losickij, A. (1908). Southwestern edge. *The agrarian movement in Russia in 1905–1906. Surveys by districts: B. Veselovskij and others*. St. Petersburg : Public Benefit, 2, 1–283 (in Russ.).
30. Golubev, V. (1908). Little Russian provinces. *The agrarian movement in Russia in 1905–1906. Surveys by districts: B. Veselovskij and others*. St. Petersburg : Public Benefit, 2, 284–393 (in Russ.).
31. Groman, V. (1908). Novorossiysk provinces. The agrarian movement in Russia in 1905–1906. *Surveys by districts: B. Veselovsky and others*. St. Petersburg : Public Benefit, 2, 394–535 (in Russ.).

COVERAGE OF PEASANT PROBLEMS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE WORKS OF RESEARCHERS OF THE EARLY XX CENTURY

Introduction. *The study of the prerequisites and features of the course of the peasant revolution was begun by researchers of the early twentieth century, who prepared a significant complex of works on peasant problems. Such an increase in scientific and public interest in and peasant problems was due to a complex of factors: the study of the state of agriculture in the Russian Empire by government commissions, the development of political parties' programs, the rise of the agrarian movement and discussion of the peasant question in the State Duma. Analysis of works on peasant problems of the early twentieth century is made in numerous dissertations, monographs, and scientific articles. The question of the formation of the concept of the «peasant revolution» in the Russian Empire in the historiographical tradition of the early twentieth century remains insufficiently studied in historical science.*

The purpose of the study is to clarify the state of the study of peasant problems in the early twentieth century through the prism of the peasant revolution.

Results. *The article analyzes the journalistic and scientific works on the peasant question, prepared in the early twentieth century in the Russian Empire. The study includes the collections of articles: «The Needs of a Village», «Essays on the Peasant Question», «The Great Reform: Russian Society and the Peasant Question in the Past and Present». The second set of historiographical works consisted of scientific research by A. Kaufman, P. Maslov, B. Veselovskij, and other researchers of the peasant movement of the early twentieth century. On a professional basis, among the authors of the first peasant works were: lawyers, economists, civil servants, zemstvo officials, journalists. The factors that contributed to the appearance of these works are highlighted, and the specifics of the formation of the historiographical tradition on the peasant / agrarian question are clarified. The analysis was carried out according to the following criteria: content, features of the source base, genre representation, party position of the authors. It was established that the scientists focused on the following research problems: clarification of the essence of the agrarian / peasant question; study of the prerequisites for the peasant revolution; analysis of the peasant movement.*

Originality. *The study of the formation of the concept of «peasant revolution» in the historiographical tradition of the early twentieth century in the Russian Empire is conducted for the first time.*

Conclusion. *Under the influence of the revolutionary events of 1905, the concept of the «peasant question» was gradually supplanted from public space by the concept of the «agrarian question». A characteristic feature of most publications on the peasant question was the intertwining of many research problems and the party position of their authors. Popular science articles prevailed in terms of genre representation. The scientific level of these works was not high. Fundamental works are devoted to the characterization of the agrarian question and the peasant movement, which are characterized by the features of scientific research: an analysis of historiography, a source base, an attempt to determine the research methodology and research objectives. The source base of works of the early twentieth century: compiled of the materials of the Russian provinces and individual stories about the Dnieper region (this concerned lease relations and the development of the peasant movement). Researchers of the peasant movement began using the criterion of geographical zoning. Historiography of the early twentieth century created a general picture of the peasant question in the Russian Empire and contributed to the emergence of the concept of «peasant revolution».*

Keywords: *peasantry, peasant / agrarian question, peasant revolution, peasant problems, peasant movement.*

О. В. Компанієць

*аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>*

**АГРАРИЗМ ЯК СЕЛЯНОЦЕНТРИЧНИЙ
ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917 – 1921 РОКІВ У КОНТЕКСТІ
РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА
ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОГО АГРАРИЗМУ
XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ:
ОГЛЯД ЗАРУБІЖНИХ ДЖЕРЕЛ***

У статті проаналізовано іншомовні джерела з історії європейського та північноамериканського аграризму XIX – першої третини ХХ ст., зокрема його німецького, французького, британського, північноамериканського, чехословацького, польського, югославського та українського варіантів. Залежно від сфери побутування та змістового наповнення, виокремлено джерела з історії політичного та академічного аграризму.

Ключові слова: аграризм, руралізм, український аграризм, українське селянство, Українська революція 1917 – 1921 рр.

Постановка проблеми. Ідеологія аграризму, оформившись у ХІХ ст., спиралася на багате підґрунтя, адже базові принципи аграризму знайшли своє відображення ще в працях давньогрецьких (Гесіод, Аристотель, Ксенофонт) та давньоримських (Катон, Цицерон, Гораций, Вергілій) мислителів. Спільною для їхньої творчості була теза про звеличування землеробства й ідеалізацію общинного ладу.

Втім для аграрних суспільств обстоювання переваг сільського способу життя та натурального господарства є логічним і цілком природним. Кризою ж аграристської ідеології не випадково стало ХІХ – початок ХХ ст. як епоха промислових революцій, прискореної урбанізації та формування індустріального суспільства, з одного боку, та загострення і політизації аграрного питання, з іншого. За таких умов філософія аграризму, аби зберегти прихильників, потребувала ревізії та оновлення. Впродовж означеного періоду з-під пера політиків, чиновників, науковців та публіцистів вийшли праці й твори, що заслуговують вважатися класикою аграристської думки. Ідеями аграризму наповнилися програми політичних партій, а в першій третині ХХ ст. виникли політичні партії, програми та друковані органи яких були цілком побудовані навколо аграристської ідеології. Продуктом цих процесів і явищ став значний масив джерел із історії аграризму, котрі сьогодні перебувають лише на початковому етапі свого наукового опрацювання.

* Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед новітніх досліджень, присвячених джерелознавчому аналізу феномену аграризму в ХІХ – першій третині ХХ ст., привертають увагу монографія Малкольма Чейза (Malcolm Chase), про витоки британського радикального аграризму [14]; наукова праця Джона Марангоса (John Marangos) з інтелектуальної спадщини Томаса Пейна і Томаса Спенса як джерел до історії аграристських ідей у США та Великій Британії [27]; джерелознавче дослідження польського аграризму, підготовлене Тадеушем Яніцьким (Tadeusz Janicki) [18]; збірка документів та матеріалів із історії політичного аграризму в Чехословаччині [20], підготовлена Йозефом Гарною (Josef Harna) та Властіславом Лаціною (Vlastislav Lacina).

У вітчизняній історіографії подібних вузькоспеціальних досліджень поки що не існує. У наукових публікаціях питання джерел з історії аграризму розглядалося побіжно у двох контекстах: при дослідженні регіональних (національних) варіантів аграризму або при аналізі соціально-економічних поглядів (зокрема, на аграрне питання) тогочасних інтелектуалів. Серед українських істориків відзначимо публікації К. Галушка [2], Н. Земзюліної [25], С. Корновенка [25; 26], О. Михайлюка [5], Ю. Пасічної [26] та ін. Окремої уваги заслуговує збірник документів і матеріалів «Аграрне законодавство періоду Української революції» [1], котрий є одним із небагатьох в Україні видань, що стосується джерел із історії політичного аграризму в Україні 1917 – 1921 рр.

Метою публікації є аналіз іншомовних джерел із історії європейського аграризму ХІХ – першої третини ХХ ст. та українського аграризму як одного із його варіантів.

Виклад основного матеріалу. У зарубіжних джерелах та історіографії аграризм позначається кількома термінами: «agrarianism», «agrarismus» та «guralism». Останній, щоправда, в одних випадках вживається як тотожний поняттю «аграризм», а в інших – під руралізмом розуміють: 1) світогляд, що репрезентує «руральність» («селянськість») в людському суспільстві; 2) явище, протилежне урбанізації – відтік жителів міст до сільської місцевості.

Систематизуючи джерела ХІХ – першої третини ХХ ст. з історії аграризму за змістовою ознакою, зауважимо два якісно відмінних середовища, в яких побутувало це поняття, відповідно, наділяючись специфічними акцентами і відтінками: 1) політичне (джерелами, відтак, виступають програмні документи політичних партій, промови і твори політичних діячів, популярні брошури); 2) академічне (джерелами є наукові праці з економіки, соціології, історії, а також філософські твори). У зв'язку з цим маємо підстави вести мову про джерела з історії політичного аграризму та академічного аграризму.

Аграристські ідеї присутні в програмах політичних партій ХІХ – першої третини ХХ ст.: Демократичної партії США, Чеської аграрної партії, польського «Сторонництва Людового», Болгарського землеробського союзу, Хорватської

селянської партії, Націонал-цараністської партії (Румунія), Української демократичної хліборобської партії тощо.

Джерелознавчу цінність, з огляду на тему нашого дослідження, мають періодичні видання – друковані органи вищезгаданих політичних партій. У першій третині ХХ ст. найбільш розгалужену мережу періодичних видань мала Чеська аграрна партія (з утворенням Чехословаччини – Республіканська партія землеробського і дрібноселянського населення). Основними її друкованими органами виступали шість щоденних газет: «Село» («Venkov»), «Вечір» («Večer»), «Народний щоденник» («Lidovy Denik»), «Свобода» («Svoboda»), «Словацький щоденник» («Slovensky Denik») та «Словацька політика» («Slovenska politika»). Окрім щоденних газет, партія випускала 9 тижневиків, 3 місячники та 24 крайові (регіональні) періодичні видання. Важливим джерелом із історії польського аграризму є тижневик «Зелений прапор» («Zielony Sztandar»), що впродовж 1931 – 1939 рр. виступав друкованим органом партії «Стронніцтво Людове». Джерелом до історії аграристських ідей в Румунії слугують газети «Справедливість» («Dreptatea») та «Селянство» («Țărănișmul») – друковані органи націонал-цараністської партії. Еволюцію болгарського аграризму можна простежити за матеріалами газети «Землеробське знамено» – друкованого органу Болгарського землеробського народного союзу впродовж 1902 – 1934 рр.

Ідеологами аграризму свого часу було чимало політичних і громадських діячів, а також чиновників сільськогосподарських відомств різних країн. Їхні промови, листування та твори становлять вагому частину джерел із історії цього селяноцентричного феномену.

Північноамериканський аграризм своєму поширенню завдячує батькам-засновникам США: Томасу Пейну, – автору памфлету «Аграрна справедливість» 1797 р. [32] та Томасу Джефферсону, чия система поглядів на відносини між фермерами та державою, а також обґрунтування переваг сільського господарства над мануфактурним виробництвом, викладені у «Записках про штат Вірджинія» 1785 р. [19], дали початок т. зв. «джефферсонівському аграризму» («Jeffersonian Agrarianism»). Півночноамериканському аграризму притаманна теза про особливу важливість та цінність сільського господарства і фермерів для суспільства. На думку Т. Джефферсона, сільське господарство мало не скільки економічне стільки соціальне значення: воно було не лише джерелом багатства, але й джерелом народного самоуправління.

На хвилі промислової революції у Великій Британії зародилося спенсеніанство – соціал-утопічна філософія радикального аграризму, що одержала свою назву від імені англійського публіциста Томаса Спенса (Thomas Spence). Джерелом до історії радикального аграризму є памфлет Т. Спенса «Справжні права людини» («The Real Rights of Man») 1793 р. Суспільно-політичним ідеалом Т. Спенса була вільна асоціація самоврядних сільських общин. Цікаво, що на відміну від інших представників аграрного

соціалізму, Т. Спенс не заперечував можливості одночасного здійснення промислової революції й взагалі був прибічником технічного прогресу. В економічному питанні Т. Спенс був переконаним прибічником ідеї перерозподілу землі, що, на його думку, мало стати неодмінним кроком на шляху формування «народного господарства». У своєму творі «Справжні права людини» Т. Спенс заявив: «Якщо нації хочуть бути щасливими, то їм необхідно мати ресурс – землю, неоподатковану землею» [14, 1-4]. Ідеї Т. Спенса виявилися особливо популярними серед членів радикальної організації «Лондонське кореспондентське товариство» («London Corresponding Society»), яка значно вплинула на розгортання у Великій Британії чартистського руху.

Аграристські ідеї простежуються у працях одного із навпливовіших британських філософів та економістів ХІХ ст., члена парламенту Джона Стюарта Мілля (John Stuart Mill). У 1848 р. ним було опубліковано книгу «Принципи політичної економії й деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» [30]. Хоча аграрне питання не посідає у праці центрального місця, окремі міркування автора лежать саме в аграристській площині: Д. С. Мілля був прибічником дрібних селянських господарств, стверджуючи, що «жодна інша модель аграрної економіки не має настільки благотворного впливу на промисловість, інтелект, ошадливість і обачність населення». На його думку, дрібноселянське господарство є найбільш сприятливим для морального та фізичного благополуччя населення» [30, 206].

Джерелами до історії німецького аграризму, зокрема академічного осмислення цього феномену на рубежі ХІХ – ХХ ст., є брошура економіста та соціолога Альберта Шефле (Albert Schaeffle) «Аграрні ризики» 1902 р. [37] та перекладена 1881 р. на російську мову узагальнююча праця «Сутність соціалізму» [12]. «Аграрні ризики» одразу після виходу у світ привернули увагу німецьких науковців та викликали дискусію, свідченням чого стала публікація того ж року Вільгельмом Бірманом (Wilhelm Biermann) брошури-відповіді «Шефле та аграризм» [13]. Зауважимо, що саме в праці А. Шефле «Аграрні ризики» вперше у науковому значенні було вжито поняття «аграризм».

Поруч із працями А. Шефле та В. Бірмана цінним джерелом є спадщина німецького економіста, однодумця А. Шефле, Густава Руланда (Gustav Ruhland). У Російській імперії його ім'я було відоме передусім завдяки перекладам більш пізніх праць, присвячених ціноутворенню на сільськогосподарські продукти, а також розрахункам способів і вартості їх транспортування [9]. Натомість в ряді ранніх праць Г. Руланд виступає як один із теоретиків аграризму і популяризатор сільськогосподарської кредитної кооперації: впродовж 1883 – 1894 рр. з-під його пера вийшли книги «Експерименти в аграрній політиці з точки зору соціальної політики» [34], «Природно-ціннісне співвідношення сільськогосподарської власності в її аграрній та соціальній значущості» [35] та «Посібник для ознайомлення з аграрною політикою» [36].

Праці А. Шефле та Г. Руланда є важливим джерелом для розуміння реакції прусського юнкерства на аграрну кризу в Західній Європі кінця XIX ст. Суть аграризму німецькі економісти зводили, з одного боку, до аграрного протекціонізму (шляхом запровадження високих мит на імпортовану сільськогосподарську продукцію), а з іншого – до зниження заробітної плати промислових робітників з метою підвищення вартості продуктів харчування.

Ключовим джерелом до історії політичного аграризму у Франції кінця XIX – початку XX ст. є спадщина прем'єр-міністра та міністра сільського господарства Франції Жюль Меліна (Jules Melin). У 1905 р. світ побачила його книга «Повернення до землі» [28] (переклад якої з'явився у Російській імперії у 1914 р. [4]), а після Першої світової війни, у 1919 р., – «Порятунок землею та економічна програма майбутнього» [29].

В першій третині XX ст. зерна аграристської ідеології впали на благодатний ґрунт Центрально-Східної Європи. Історичні передумови та обставини поширення ідей аграризму у цьому регіоні влучно сформулював історик К. Галушко: «Ґрунт для його [аграризму] рецепції створив імпорту в Європу на рубежі XIX – XX ст. дешевого американського збіжжя, який призвів до падіння цін на сільськогосподарську продукцію й зубожіння значного числа селян Східної Європи. У цьому аграрному регіоні гасла аграризму наповнилися новим соціальним та політичним змістом і стали доктриною масових селянських партій, яких не знала Західна Європа» [2, 67].

За словами Т. Яніцкі (Tadeusz Janicki), витоки аграризму в Польщі пов'язані з публіцистичними працями Болеслава Вислоуха (Bolesław Wyslouch) в журналі «Світанок» («Zaranie») та так званім рухом «zaranie» у Польському королівстві у 1907 – 1914 рр. [18, 31-32]. Коли Перша світова війна закінчилася, ідеї аграризму набули популярності в польських наукових колах та серед членів сільських молодіжних організацій. Аграризм став повноцінною ідеологією в Польщі на початку 1930-х рр. завдяки групі активістів з Асоціації польської сільської молоді «Wici» («Związek Młodzieży Wiejskiej “Wici”») [18, 35-36].

Ключовими джерелами до історії польського аграризму є опубліковані впродовж 1933 – 1934 рр. праці Александра Залеського (Aleksander Zaleski) «Аграризм. Спроба виокремити та синтезувати народну політичну думку» («Agraryzm. Próba izolacji i syntezy ludowej myśli politycznej») [40] та Станіслава Мілковського (Stanisław Miłkowski) «Аграризм як форма перебудови суспільного устрою» («Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego») [31]. Спільною для польських аграристів міжвоєнного періоду була ідея створення невеликих самодостатніх фермерських господарств, які, окрім іншого, могли б стати засобом боротьби з безробіттям. Навіть право на землю А. Залеський тлумачив як можливість кожного безробітного, здатного до сільськогосподарської праці, отримати стільки сільськогосподарських угідь, скільки йому необхідно для того, щоб прохарчуватися та утримувати свою сім'ю [40, 29-30].

Аграристська думка найбільшого розвитку серед країн Центрально-Східної Європи набула в Чехословаччині. Серед джерел, пов'язаних із історією чехословацького варіанту політичного аграризму, на перше місце виступає творча спадщина Антоніна Швєгли (Antonín Švehla) та Мілана Годжі (Milan Hodža). А. Швєгла впродовж 1922 – 1929 рр. обіймав посаду прем'єр-міністра Чехословаччини, а з 1909 р. до 1933 р. був головою Республіканської партії землеробського і дрібноселянського населення. Ним у 1925 р. було опубліковано брошуру теоретичного характеру «Три роздуми про аграризм» [38]. М. Годжа, однопартієць А. Швєгли, протягом 1922 – 1926 та 1932 – 1935 рр. обіймав пост міністра сільського господарства, а з 1935 р. до 1938 р. – прем'єр-міністра Чехословаччини. У 1930 р. він видав брошуру «Аграризм: цикл лекцій “про ідеологію чехословацьких політичних партій”» [21], а роком пізніше – упорядкував збірку статей, промов та наукових досліджень «Шляхи центральноєвропейської аграрної демократії» [15]. Погляди М. Годжі свого часу були популярними не лише у Чехословаччині, але й, наприклад, у Словенії. У вересні 1924 р. він узяв участь у першому Всесловенському з'їзді селянської молоді, що проходив у Люблянці, де виступив із доповіддю «Аграризм у Словенії» («Agrarizem in Slovanstvo»), що того ж року була опублікована у вигляді окремої брошури [22].

Джерелами до історії академічного аграризму в Чехословаччині виступають праці Отакара Франкенбергера (Otakar Frankenberg) та Йозефа Кеттнера (Josef Kettner). Історик О. Франкенбергер у 1923 р. опублікував працю «Аграризм: народне господарство з точки зору сільського населення» [16], в якій зафіксував тогочасне бачення селянством найважливіших економічних питань та підкреслив значущість міцного і самодостатнього сільського господарства, яке, на думку автора, є основою держави. Крім того, в публікації було порушено проблеми виробництва, розподілу пенсій, страхування, земельної реформи, оподаткування сільського господарства тощо. Один із розділів книги було присвячено огляду аграрної історії Європи. У 1931 р., під впливом світової економічної кризи 1929 р., вийшла ще одна книга О. Франкенбергера пронизана ідеями аграризму – «Аграрна криза та засоби її вирішення» [17]. Того ж 1931 р. в Празі побачило світ ще одне джерело до історії та філософії аграризму – праця Й. Кеттнера «Лібералізм, соціалізм та аграризм» [24]. На думку автора, аграризм протягом XIX ст. розвивався разом із соціалізмом на противагу лібералізму. Однак аграризм хотів уникнути помилок двох конкуруючих із ним ідеологічних течій. За словами Й. Кеттнера, на відміну від соціалізму, аграризм не ставить недосяжних цілей і базується на практиці. Поруч із тим, аграризм має перед собою ідеальну модель: аграрну демократію, яка, на відміну від соціалізму, досягається шляхом еволюції та реформ, а не завдяки революційній боротьбі. Сенс аграризму, на думку Й. Кеттнера, – це соціальна справедливість, тобто рівність прав та обов'язків [24, 18].

Окрім політичного та наукового дискурсів, аграристські ідеї знайшли своє відображення у чехословацькій публіцистиці. Так, у 1928 р. чеський письменник Йозеф Голочек (Josef Holeček) опублікував книгу «Селянство» («Selství») [23], а в 1933 р. журналіст Антонін Палачек (Antonín Paleček) видав нарис «Нове селянство (основи руралізму)» [33].

Чехословацький аграризм актуальний тим, що мав вирішальний вплив на поширення цієї ідеології у середовищі українських інтелектуалів, котрі опинилися в еміграції після поразки Української революції 1917 – 1921 рр. Відтак цінним історичним джерелом виступає документація Українського Аграрного Товариства у Подєбрадах (Чехословаччина), що нині зберігається у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України [11]. Завдяки їй довідуємося, що метою діяльності УАТ, заснованого 29 квітня 1929 р., було «академічно-наукове дослідження інтересів та потреб українського села» [11, 68 зв.]. Перші ініціативні збори Товариства відбулися у Подєбрадах 9 травня 1929 р., а установчі збори – 20 травня 1929 р. Їх учасниками стали 14 осіб. Архівні документи Товариства зберегли імена деяких його членів: О. Антипів, С. Білодуб, П. Гарячий, В. Прохода, К. Подоляк, А. Бойко, З. Івасишин, Я. Танцюра [11, 68]. Українське Аграрне Товариство ставило перед собою завдання «об'єднати українців-емігрантів селянського походження для поширення в їхньому середовищі знань з питання ідеологічних загально-хліборобського характеру повоєнних і пореволюційних обставин і набуття ними необхідного досвіду в окремих галузях сільського господарства» [11, 21]. Одним із напрямів діяльності Товариства було «опрацювання, зачитання та видання рефератів по селянознавству і даліше їх розповсюдження поміж прихильниками ідей товариства». 3 травня 1929 р. воно розпочало цикл лекцій з селянознавства (всього – 25 тем). Станом на 1 січня 1930 р. до складу Українського Аграрного Товариства входило 25 осіб, з яких «половина мала закінчену вищу освіту» [11, 61-62].

Окрім статутних документів та матеріалів діловодства товариства, інформативним джерелом з історії української аграристської думки у міжвоєнній Чехословаччині є друкований орган УАТ – неперіодичне видання «Село», яке виходило щонайменше упродовж 1930 – 1932 рр. Появу цього видання УАТ пояснювало тим, що до того часу окрім збірника «Хліборобська Україна» та журналу «Нова Україна», яким були притаманні «правий та, відповідно, лівий ухили, не існувало органу, який би найбільше відповідав настроям та інтересів українських хліборобів-селян» [3, 1]. На початку першого випуску «Села» Українським Аграрним Товариством було сформульовано сім завдань в контексті «оборони інтересів українського селянства»: 1) «найактивнішу участь в конструюванні державного ладу в самостійній суверенній Україні має брати селянство». Це можливо лише в разі політичної зорганізованості селянства у формі політичної партії. Це, на думку УАТ, вимагає «розробки ідеологічних і

тактичних засад української селянської партії»; 2) конкретизація селянських інтересів, їх забезпечення та оборона з боку держави; 3) контакт промисловості із сільським господарством; 4) розвиток кооперації як засобу «справедливого розподілу народного доходу і соціального замирення»; 5) підвищення освіченості селянства і зростання ролі сільської інтелігенції; 6) «селянство, що складає близько 85 % української нації» має бути готовим збройно боронити самостійність України; 7) «виховання селянських мас у свідомості солідарності» [6, 1-6].

Цінним джерелом до історії аграризму в середовищі української еміграції в Чехословаччині є доповідь співробітника Українського господарської академії Григорія Сіманціва (Сіманца) «Новітній аграризм», виголошена у квітні 1929 р. в Українській академічній громаді в Подєбрадах та в Республікансько-Демократичному клубі в Празі. Обсяг доповіді становить 37 аркушів, а її машинопис зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [10, 1-37]. Текст і бібліографія «Новітнього аграризму» засвідчують ознайомленість його автора з поглядами і працями П. Сорокіна, а також теоретиків чехословацького (М. Годжа, О. Франкенбергер, А. Швєгла) та французького (Е. Франке) аграризму. Поняття «аграризм» Г. Сіманців тлумачить як «теоретичний вислов селянських рухів», але зауважує, що «поняття аграризма по ріжному дефініюють ріжні автори. Аграризм – аграрна програма. Аграризм – ідеологія аграрних рухів. Аграризм – хліборобська суспільно-політична система. Аграризм – все, що зв'язане з землею, це вияв влади землі над людиною» [10, 2-4]. Порівнюючи соціалізм та аграризм, автор приходить до висновку, що соціалістичні моделі зосереджуються лише на двох дієвцях – «працедавці та працеємці», натомість аграризм фокусується на «ще одній живій істоті, яка в своїй особі об'єднує і працедавця і працеємця – хлібороби» [10, 3]. Для українського селянства новітній аграризм, на думку Г. Сіманціва, є найбільш сприятливою політично-суспільною формулою [10, 36-37]. Цілком аграристськими за своєю суттю є судження автора про роль землі та тих, хто на ній працює: «спасіння в землі, в її законах, в тих масах селянства, що працюють на землі і відображають в собі ці закони землі, закони природи, її розвою та проявлень. Відповідно до цього гасла і будує аграризм свою соціологічну і політико-економічну систему. В цьому власне і полягає основна актуальність аграризма взагалі і для української суспільно-конструктивної думки зокрема» [10, 4].

У міжвоєнний період поруч із розвитком регіональних варіантів аграризму спостерігається процес його інтернаціоналізації. У зв'язку з цим серед зарубіжних джерел окремої уваги заслуговує документація Міжнародного аграрного бюро (т. зв. «Зеленого інтернаціоналу»), заснованого в 1921 р. представниками аграрних партій Болгарії, Чехословаччини, Хорватії та Польщі. Історик М. Томек, посилаючись на матеріали Народного архіву в Празі виявив, що на початку 1928 р. можливість вступу до Міжнародного аграрного

бюро розглядалася в тому числі керівництвом Українського союзу хліборобів-державників. Однак цей проект було ветоано М. Кочубеєм, який зауважив ідеологічну несумісність УСХД та «Зеленого інтернаціоналу». Останній, на його думку, був представлений «інтелегентами, не пов'язаними із землею, які лише прагнули парламентської кар'єри». Крім того, для селянина-хлібороба, який, на думку М. Кочубея, був носієм ідеї територіальності, будь-які «інтернаціонали» виглядали б абсурдними [39, 187188].

Програма Міжнародного аграрного бюро базувалася на трьох основних тезах: 1) земля – це джерело існування людини, а тому вона (земля) є основою влади; 2) лобювання земельної реформи; 3) забезпечення представництва фермерів у органах влади. Окрім програми та матеріалів діловодства джерелом до історії «Зеленого інтернаціоналу» є його друкований орган – «Бюлетень Міжнародного аграрного бюро», що виходив чеською, французькою та німецькою мовами.

Висновки. Як бачимо, в зарубіжних джерелах та історіографії XIX – XX ст. аграризм позначається термінами: «agrarianism», «agrarismus» та «ruralism». За змістовою ознакою виділяються джерела з історії аграризму політичного та академічного характеру. За видовою ознакою зарубіжні джерела представлені такими групами: 1) програми, статuti і друковані органи політичних партій; 2) промови, публікації та листування політичних діячів і чиновників сільськогосподарських відомств; 3) наукові праці економістів, істориків та соціологів XIX – першої третини XX ст.; 4) матеріали діловодства громадсько-політичних та наукових організацій і установ.

З огляду на вищесказане, вважаємо, що історія європейського аграризму XIX – першої третини XX ст. та українського аграризму як одного із його варіантів ще чекає фундаментального наукового вивчення. Безпеченість цієї теми джерелами є нерівномірною, проте на сьогодні істориками опубліковано ряд джерелознавчих праць, а також збірників джерел і матеріалів, присвячених регіональним варіантам аграризму – німецького, північноамериканського, британського, французького, чехословацького, польського, румунського, болгарського, югославського, українського.

Список використаної літератури та джерел:

1. Аграрне законодавство періоду Української революції (1917 – 1921 рр.) : збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Корноєнко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2019 – 554 с.
2. Галушко К. Гетьманська ідеологія В. Липинського 1920 – 1929 рр. : проблеми інтерпретації. Студії з архівної справи та документознавства. 1999. Т. 5. С. 64–70.
3. Другий рік праці. Село. Прага, 1931. Ч. 5. С. 1–2.
4. Мелин Ж. Назад к земле. Москва : Труд, 1914. 190 с.
5. Михайлюк О. В. Селянство України а перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2007. 456 с.
6. Наші завдання. Село. Прага, 1930. Ч. 1. С. 1–6.
7. Подоляк К. До ідеї аграризму. Село. Прага, 1930. Ч. 1. С. 11–13.
8. Подоляк К. До ідеї аграризму. Село. Прага, 1930. Ч. 2. С. 25–29.

9. Руланд Г. Учение об установлении цен на хлебные товары. СПб., 1908. 112 с.
10. ЦДАВОУ. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 747 «Доповідь Г. Сіманціва “Новітній аграризм”». 37 арк.
11. ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1093 «Проекти програми, статуту і регуляміну Українського аграрного товариства (УАТ). Резолюція-протест лекторського персоналу Української господарської академії в ЧСР у справі масових арештів на Україні (14.12.1929 р.). Комунікати ч. 1-2 УАТ. Протоколи загальних зборів УАТ 29.06.1930 р. і 27.12.1930 р. та матеріали до них. Розрахунки розсилання часопису «Село». Протоколи зборів прихильників аграрної справи у Варшаві за 1930 – 1931 рр.». 101 арк.
12. Шефлэ А. Сущность социализма. Женева. 1881. 147 с.
13. Biermann W. Schaeffle und der Agrarismus. Bonn, Böhrscheid & Ebbecke, 1902. 30 s.
14. Chase M. The People's Farm, English Radical Agrarianism 1775 – 1840. Breviary Stuff Publications, 2010. 212 p.
15. Članky, řeči, studie. Svázok IV, Cesty stredoevropskej agrarnej demokracie 1921 – 1931 / M. Hodža. Praha : Novina, 1931. 560 s.
16. Frankenberg O. Agrarismus : Narodní hospodářství se stanoviska venkovského lidu. Praha : A. Neubert, 1923. 416 s.
17. Frankenberg O. Zemědělska krise a prostředky k jejímu řešení. Praha : Česka narodohospodářska společnost, 1931. 14 s.
18. Janicki T. Farmland and people as essential resources of Poland in the concepts of Polish agrarians (1931 – 1946). Środkowoeuropejskie Studia Polityczne. 2019. P. 29–42.
19. Jefferson T. Notes on the State of Virginia. London, 1797. 382 p. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=-KlbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
20. Harna J., Lacina V. Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí, 1899 – 1938. Praha: Historický ústav, 2007. 274 s.
21. Hodža M. Agrarismus: Cyklus přednášek «o ideologii českoslov. politických stran». Praha : ÚSČS, 1930. 16 s.
22. Hodža M. Agrarizem in Slovanstvo. Ljubljana : Kmetijska tiskovna zadruga, 1924. 16 s.
23. Holeček J. Selství. Praha, 1928. 461 s.
24. Kettner J. Liberalismus, socialismus a agrarismus. Praha, 1931. 60 s.
25. Kornovenko S., Zemzulina N. Ukrainian agrarianism as an option of eastern european agrarism in political programs of the ukrainian national parties of the period of the Ukrainian revolution. Український селянин. 2019. Вип. 21. С. 14–20.
26. Kornovenko S., Pasichna Y. Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19 th and early 20 th centuries. Український селянин. 2019. Вип. 22. С. 24–30.
27. Marangos J. Thomas Paine (1737 – 1809) and Thomas Spence (1750 – 1814) on land ownership, land taxes and the provision of citizens dividend. *International Journal of Social Economics*. 2008. Vol. 35, №. 5. P. 313–325.
28. Meline J. Le Retour à la terre. Paris, 1905. 320 p.
29. Meline J. Le salut par la terre et le programme économique de l'avenir. Paris, 1919. 272 p.
30. Mill J. S. Principles of Political Economy: With Some of Their Applications to Social Philosophy. Routledge, 1891. 640 p.
31. Milkowski S. Agrarizm jako forma przebudowy ustroju społecznego. Krakow, 1934. 86 s.
32. Paine T. Agrarian Justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://piketty.pse.ens.fr/files/Paine1795.pdf>
33. Paleček A. Nove selství : (zaklady ruralismu). Praha : Orbis, 1933. 77 s.
34. Ruhland G. Agrarpolitische Versuche vom Standpunkt der Sozialpolitik. Tübingen : H. Laupp, 1883. 168 p.
35. Ruhland G. Das natürliche Wertverhältnis des landwirtschaftlichen Grundbesitzes. Tübingen : H. Laupp'schen Buchhandlung, 1885. 156 s.
36. Ruhland G. Leitfaden zur Einführung in das Studium der Agrarpolitik. Berlin : P. Parey, 1894. 61 s.
37. Schäffle A. Die agrarische Gefahr. Siemenroth, 1902. 40 p.
38. Švehla A. Tři uvahy o agrarismu. Praha : MAB, 1925. 19 s.

39. Tomek M. *Ukrajinska monarchisticka emigrace v ČSR a organizace agrární strany. Regionalni zvláštnosti politiky agrární strany v období první Československé republiky. Studie Slovackého Muzea / ed. by J. Harna, B. Rašticova. 2012. Vol. 17. Pp. 183–192.*
40. Zaleski A. *Agraryzm. Proba izolacji i syntezy ludowej mysli politycznej.* Warszawa 1933. 62 s.

References:

1. Kornovenko, S., Morozov, A., Pasichna, Yu., (Ed.). (2019). *Ahrarne zakonodavstvo periodu Ukrainsoi revoliutsii (1917–1921 rr.): zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Agrarian legislation of the period of the Ukrainian revolution (1917–1921): a collection of documents and materials]. Cherkasy : Chabanenko Yu. [in Ukrainian].
2. Galushko, K. (1999). *Hetmanska ideolohiia V. Lypynskoho 1920–1929 rr. : problemy interpretatsii* [Hetman's ideology of V. Lypynsky 1920–1929: problems of interpretation]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva – Studies in archival affairs and document science*, 5, 64–70 [in Ukrainian].
3. Druhyi rik pratsi [The second year of work]. *Selo – The Village*, 1931, 5, 1–2 [in Ukrainian].
4. Meline, J. (1914). *Nazad k zemle* [Back to Earth]. Moscow : Trud [in Russian].
5. Mykhailiuk, O. (2007). *Selianstvo Ukrainy a pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy* [Peasantry of Ukraine and the first decades of the 20th century : Socio-cultural processes]. Dnepropetrovsk : Publishing House «Innovation» [in Ukrainian].
6. *Nashi zavdannia* [Our tasks]. *Selo – The Village*, 1930, 1, 1–6 [in Ukrainian].
7. Podoliak, K. (1930). *Do idei ahraryzmu* [To the idea of agrarianism]. *Selo – The Village*, 1, 11–13 [in Ukrainian].
8. Podoliak, K. (1930). *Do idei ahraryzmu* [To the idea of agrarianism]. *Selo – The Village*, 2, 25–29 [in Ukrainian].
9. Ruhland, G. (1908). *Uchenie ob ustanovlenii cen na hlebnye tovary* [The doctrine of setting prices for bread]. St. Petersburg [in Russian].
10. TsDAVO of Ukraine. F. 4465. Op. 1. Spr. 747. «G. Simantsiv's report "Innovative agrarianism"», 1929. 37 lists [in Ukrainian].
11. TsDAGO of Ukraine. F. 269. Op. 1. Spr. 1093. «Draft programs, statutes and regulations of the Ukrainian Agrarian Society. Resolution-protest of the lecturers of the Ukrainian Academy of Economics in Czechoslovakia in the case of mass arrests in Ukraine (14.12.1929). Communicate of the Ukrainian Agrarian Society, parts 1-2. Protocols of general meetings of the Ukrainian Agrarian Society. Calculations of sending the magazine «Village». Protocols of the meeting of supporters of the agrarian cause in Warsaw, 1930–1931». 101 lists [in Ukrainian].
12. Shefle, A. (1881). *Sushchnost' socializma* [The essence of socialism]. Geneva. [in Russian].
13. Biermann, W. (1902). *Schaeffle and agrarianism*. Bonn, Böhrscheid & Ebbecke [in German].
14. Chase, M. (2010). *The People's Farm, English Radical Agrarianism 1775 – 1840*. Breviary Stuff Publications [in English].
15. Hodža, M., ed. (1931). *Articles, speeches, studies. Volume IV, Paths of Central European Agrarian Democracy, 1921 – 1931*. Praha : Novina [in Czech].
16. Frankenberg, O. (1923). *Agrarianism: National farms are the views of the rural people*. Praha : A. Neubert [in Czech].
17. Frankenberg, O. (1931). *The agricultural crisis and the means to solve it*. Praha : Česka narodohospodářská společnost [in Czech].
18. Janicki, T. (2019). *Farmland and people as essential resources of Poland in the concepts of Polish agrarians (1931 – 1946)*. *Central European Political Studies*, 29–42 [in English].
19. Jefferson, T. (1797). *Notes on the State of Virginia*. London. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=KlbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [in English].
20. Harna, J., Lacina, V. (2007). *Political programs of the Czech and Slovak agrarian movement, 1899 – 1938*. Praha: Historicky ustav [in Czech].
21. Hodža, M. (1930). *Agrarianism: A series of lectures «on the ideology of Czechoslovakian political parties»*. Praha : USČS [in Czech].
22. Hodža, M. (1924). *Agrarianism in Slovenia*. Ljubljana : Kmetijska tiskovna zadruga [in Slovenian].
23. Holeček, J. (1928). *Peasantry*. Praha [in Czech].
24. Kettner, J. (1931). *Liberalism, socialism and agrarianism*. Praha [in Czech].
25. Kornovenko, S., Zemzulina, N. (2019). *Ukrainian agrarianism as an option of eastern european agrarism in political programs of the ukrainian national parties of the period of the ukrainian revolution*. *Ukrainskyi Selianyn – Ukrainian Peasant*, 21, 14–20 [in English].
26. Kornovenko, S., Pasichna, Y. (2019). *Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries*. *Ukrainskyi Selianyn – Ukrainian Peasant*, 22, 24–30 [in English].
27. Marangos, J. (2008). *Thomas Paine (1737 – 1809) and Thomas Spence (1750 –1814) on land ownership, land taxes and the provision of citizens dividend*. *International Journal of Social Economics*, 35 (5), 313–325 [in English].
28. Meline, J. (1905). *The Return to Earth*. Paris [in French].
29. Meline, J. (1919). *Salvation through the earth and the economic program of the future*. Paris [in French].
30. Mill, J. S. (1891). *Principles of Political Economy: With Some of Their Applications to Social Philosophy*. Routledge [in English].
31. Milkowski, S. (1934). *Agrarianism as a form of social system transformation*. Krakow [in Polish].
32. Paine, T. (1795). *Agrarian Justice*. Retrieved from: <http://piketty.pse.ens.fr/files/Paine1795.pdf> [in English].
33. Paleček, A. (1933). *New peasantry (basics of ruralism)*. Praha : Orbis [in Czech].
34. Ruhland, G. (1883). *Agricultural policy attempts from the standpoint of social policy*. Tübingen : H. Laupp [in German].
35. Ruhland, G. (1885). *The natural value of the agricultural property*. Tübingen : H. Laupp'schen Buchhandlung [in German].
36. Ruhland, G. (1894). *Guide to Introducing the Study of Agricultural Policy*. Berlin : P. Parey [in German].
37. Schäffle, A. (1902). *The agrarian danger*. Siemenroth [in German].
38. Švehla, A. (1925). *Three reflections on agrarianism*. Praha : MAB [in Czech].
39. Tomek, M. (2012). *Ukrainian monarchist emigration to Czechoslovakia and the organization of the Agrarian Party. Regional peculiarities of the policy of the agrarian party in the period of the first Czechoslovak Republic. Study of the Slovak Museum*, 17, 183–192 [in Czech].
40. Zaleski, A. (1933). *Agrarianism. An attempt to isolate and synthesize folk political thought*. Warszawa [in Polish].

O. Kompaniets

AGRARIANISM AS A PEASANT-CENTRIC PHENOMENON OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917 – 1921) IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN AND NORTH AMERICAN AGRARIANISM (XIX – FIRST THIRD OF THE XX CENTURY): AN OVERVIEW OF FOREIGN SOURCES

Introduction. *During the 19th – first third of the 20th century politicians, officials, scholars and publicists published works and works that deserve to be considered classics of agrarian thought. The programs of political parties were filled with the ideas of agrarianism, and in the first third of the twentieth century. political parties emerged that were entirely based on agrarian ideology. The product of these processes and phenomena was a significant array of sources on the*

history of agrarianism, which today are at the initial stage of their scientific development.

Purpose is an analysis of foreign sources on the history of European agrarianism of the 19th – first third of the 20th century and its variation – Ukrainian agrarianism.

Results. As we see, in foreign sources and historiography of the XIX – XX centuries agrarianism is denoted by the terms: «agrarianism», «agrarismus» and «ruralism». According to content, there are sources with political and academic character. Foreign sources on the phenomena of agrarianism are represented by the following groups: 1) programs, statutes and newspapers of political parties; 2) speeches, publications and correspondence of politicians and officials of agricultural departments of governments; 3) scientific works of economists, historians and sociologists of the XIX – first third of the XX century; 4) records of socio-political and scientific organizations and institutions.

Conclusion. The history of European agrarianism of the XIX – first third of the XX century and Ukrainian agrarianism as one of its variants is still awaiting for its fundamental scientific study. The supply of sources on this topic is uneven, but today historians have published a number of sources, as well as collections of sources and materials on regional variants of agrarianism – German, North American, British, French, Czechoslovak, Polish, Romanian, Bulgarian, Yugoslavian, Ukrainian etc.

Key words: agrarianism, ruralism, Ukrainian agrarianism, Ukrainian peasantry, Ukrainian revolution of 1917 – 1921.

УДК 323.2 (477.43) «1917-1921»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Lozoviy

В. С. Лозовий

доктор історичних наук, професор, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

ДЖЕРЕЛЬНО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРАРИЗМУ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.*

У статті розглянуто джерельну основу дослідження проблеми аграризму як системи політичних уявлень про селянство – активного суб'єкта історичного процесу, соціальну базу державного будівництва періоду Української революції 1917-1921 рр. Зважаючи на велику кількість джерел, за родово-видовим принципом виокремлено та проаналізовано такі групи писемних джерел: законодавчі акти, матеріали діловодства, періодична преса, джерела особового походження.

Констатовано, що комплекс джерел репрезентативний і дозволяє всебічно висвітлити політичні, економічні та соціокультурні аспекти революційного руху українського селянства.

Ключові слова: джерела, аграризм, селянство, Українська революція 1917-1921 рр., Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, Раднарком.

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. селянство було домінуючим у соціальній структурі

* Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

станом, від якого здебільшого залежав хід та наслідки Української революції 1917-21 рр. Революційна активність селян викликала появу у суспільно-політичному житті феномену аграризму, під яким розуміють систему політичних уявлень про селянство як активного суб'єкта історії, репрезентанта «третього» шляху, соціальну основу державності [1]. Зацікавленість науки та суспільства питаннями витоків та становлення вітчизняного державотворення 1917-1921 рр., з'ясування основних суб'єктів соціально-політичних відносин, зумовлює всебічне дослідження документальної бази феномену аграризму як іманентної частини державного будівництва.

Сучасне українське суспільство є спадкоємцем та носієм певного набору ментальних рис селянської спільноти, які багато в чому визначають спосіб соціальної поведінки, тому виявлення механізмів, що призвели у добу революції до інтенсифікації селянського руху, самоорганізації селян, активної позиції щодо реалізації власних інтересів і, водночас, послаблення влади, радикалізації широкого загалу населення, гострих соціальних конфліктів та глибокого розколу, може бути корисним для вивчення процесів, що мають місце в країні нині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До цього часу у наукових працях мало уваги приділялося аналізу документів та матеріалів і закладеної в них інформації щодо комплексного висвітлення проблеми аграризму в добу Української революції 1917-1921 рр. Окремих питань цієї теми торкнулися в своїх працях присвячених селянству та аграрним відносинам О. Михайлюк [2], Ю. Присяжнюк [3], С. Корновенко [4], Н. Ковальова [5]. Досліджуючи опубліковані документи та матеріали як складову джерельної бази Української революції Р. Пиріг зазначив і її аграрний аспект [6]. Однак спеціальних досліджень, присвячених розгляду запропонованої теми, немає.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу джерельної бази аграризму з'ясувати її інформативні можливості для відтворення феномену аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Об'єктом вивчення стали документи та матеріали, що відображають політичні, економічні, соціокультурні процеси у революційному селі (матеріали про політику державних утворень щодо селянства, селянську політичну культуру і свідомість, соціальну активність та революційність селян, практики реалізації селянських політичних, соціально-економічних ідеалів).

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи зазначену тему, науковці користуються переважно писемними джерелами, які поділяються на документальні та наративні. З усього різноманіття документальних джерел, на нашу думку, першочергове значення для висвітлення теми мають такі види джерел: законодавчі акти, документи діловодства, періодична преса, джерела особового походження.

Важливу частину корпусу джерел для відтворення питання витоків та проявів аграризму, а також найважливіших напрямів аграрної політики різних державних утворень, становлять законодавчі акти. Серед документальних джерел насамперед заслуговують на увагу закони, які стосувалися правового

становища селян в Російській імперії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. У Повному зібранні законів Російської імперії вміщено документи, що визначали місце селянського стану у соціальній системі імперії, а також фіксували адміністративне об'єднання селян (громада, община) та структуру управління (сільський староста-сільський сход), які відігравали велику роль у функціонуванні сільських владних інституцій в 1917-1921 рр., незважаючи на революційні трансформації суспільно-політичних відносин. Крім того, в «Загальному положенні про селян» зазначено права селян на земельні наділи, визначено громадську власність тощо.

Якісна зміна суспільно-правового становища селянства простежується на основі аналізу законодавчих документів, які з'явилися протягом 1917 – 1921 р.р. Дослідження джерел щодо легітимності формування селянських органів влади, сприйняття селянами легітимності інших владних структур, багато дасть для висвітлення феномену аграризму.

Аналіз аграрного законодавства урядів УНР, Гетьманату, Раднаркому, інших режимів дозволяє простежити наскільки їх аграрна політика відповідала прагненням та потребам селянства. Вагомим комплексом джерел для висвітлення аграризму є збірник документів і матеріалів, присвячений аграрному законодавству різних форм державності та політичних режимів, які втілювали свою політику в Україні у 1917-1921 рр.: Тимчасового уряду, Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, ЗУНР, більшовиків, білогвардійських урядів та ін. [7]. Представлена у збірнику аграрна нормативна база (140 законодавчих, розпорядчих та адміністративних актів) дає повне уявлення про підходи різних владних режимів щодо розв'язання аграрного питання в Україні.

Зазначимо, що, попри свою інформаційну можливість, законодавчі акти не можуть дати об'ємного уявлення про суспільно-політичну та правову ситуацію на селі, оскільки у своїй діяльності як селянство, так і влада керувалися не стільки законами, скільки суспільною або політичною доцільністю завдань. До того ж в умовах послаблення влади більшість законів мали суто декларативний характер.

Серед документальних джерел найціннішими за значенням є матеріали діловодства державних установ. У фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України) зосереджено потужний масив матеріалів. Особливу групу складають документи центральних органів влади різних політичних режимів таких фондів Канцелярія Центральної Ради (Ф. 1115), Генеральний секретаріат (Ф. 1063), Рада Міністрів Української Держави (Ф. 1064), Канцелярія Директорії УНР (Ф. 1429), Рада Народних Міністрів (Ф. 1065). За ними можна простежити ідеологічні засади державного будівництва, політику різних вищих органів влади в Україні щодо створення селянських владних структур, їх суспільно-правового статусу. Певні аспекти організації адміністрації в регіонах, створення

самоврядувань, становища на місцях висвітлюють фонди Генерального секретаріату внутрішніх справ (Ф. 799) та Міністерств внутрішніх справ Української Держави (Ф. 1216) та Директорії (Ф. 1092).

Вагомую частиною джерельної бази є документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), передусім матеріали ЦК КПУ (Ф. 1). Протоколи засідань та звіти губернських відділів з роботи на селі, матеріали безпартійних конференцій тощо, віддзеркалюють відносини більшовиків та селянства.

Важлива інформація, що дозволяє дослідити селянську політичну культуру і свідомість, вивчити соціальну активність та революційність селян, проаналізувати практики реалізації селянських політичних ідеалів, а також дає можливість подивитися на події з точки зору взаємин селян та влади, міститься у фондах губернських та повітових комісарів і старост ЦДАВО України. Досить змістовними є фонди Харківського (Ф. 1327), Полтавського (Ф. 2117), Подільського (Ф. 1792, Ф. 628) губернських комісарів. Період Гетьманату репрезентують справи фондів Подільського (Ф. 1793), Волинського (Ф. 3616), Київського губернських старост (Ф. 3598). Багато матеріалу у фонді Кам'янець-Подільського губернського комісара Директорії УНР (Ф. 538). Доповіді різномірних владних структур акумульовані в зазначених фондах про події на місцях і настрої населення дозволяють простежити процеси самоусвідомлення та соціально-політичну емансипацію українського селянства (розуміння соціальної значущості свого стану та посилення боротьби за задоволення власних інтересів), з одного боку, а з іншого – наростання радикалізму в селянському середовищі, дають можливість визначити чинники, які сприяли поширенню селянського руху.

Вагомим інформаційним джерелом при вивченні аграризму як самоусвідомлення селянами самих себе, селянської політичної культури й політичної свідомості є зосереджені у ЦДАВО України фонди волосних або сільських самоврядувань, що постали в період революції. Це передусім Красилівська (Ф. 612), Пиківська (Ф. 1385), Старо-Санжарська (Ф. 1405) та інші волосні управи. У фондах репрезентовані документи різних форм державності та фактично усі губернії Наддніпрянської України.

Діловодство селянських органів влади, як правило, містить документацію з питань сільського управління, сплати податків та фінансових справ, щодо вирішення аграрного та продовольчого питань, про військові справи та освітні питання тощо. Особливу цікавість викликають джерела, які безпосередньо виходили з середовища селян: присуди та накази сільських громад, відповіді селянських активістів та сільських керівних структур на запитання анкет, колективні листи до органів влади. Їх аналіз дає можливість відтворити прагнення, ідеали, цінності та уявлення, стереотипи мислення та поведінки притаманні українським хліборобам. Згадані присуди, накази, колективні листи тощо дають змогу з'ясувати наскільки

авторитетною була влада серед сільського населення і як воно ставилося до владних установ та громадських організацій різних політичних режимів. Зазначені матеріали сприяють з'ясуванню кола основних питань, що порушувалися і вирішувалися сільськими органами, проблемами кадрових змін у селянських владних структурах. Водночас зазначимо, що цей вид джерел потребує ретельного аналізу, щоб визначити, що написано самими селянами і відображає їх суспільно-політичні погляди, а що привнесено політичними партіями, громадськими організаціями або зумовлено тиском влади, оскільки неодноразово зустрічається, що присуди або накази сільських сходів певної волості чи декількох волостей написані ніби під копірку і містять однотипний текст.

Аграристські за змістом практики вирішення селянами аграрного питання періоду Української революції 1917 – 1921 рр. можливо відтворити та зрозуміти, дослідивши джерела аграрної та продовольчої політики українських урядів, оскільки для селян саме ці питання й мали найбільшу вагу. У фондах Генеральний Секретар земельних справ (Ф. 1060), Міністерство земельних справ Української Держави (Ф. 1061), Міністерство земельних справ Директорії УНР (Ф. 1062), численних губернських, повітових та волосних земельних комітетів зосереджено документи, що відображають аграрну політику різних форм влади, спроб місцевих владних структур або сільських громад здійснити аграрні перетворення. Зазначені фонди добре ілюструють аграрно-традиційну ментальність українських хліборобів. Дають можливість простежити детермінованість соціально-політичної поведінки селянства аграрними відносинами. Питання, пов'язані з вирішенням продовольчої проблеми, вилученням хліба у селянства відтворюють фонди міністерств продовольчих справ Української Народної Республіки (Ф. 2197) та Української Держави (Ф. 2196), а також вже згадані фонди губернських та повітових комісарів, волосних управ.

Об'ємний та різноплановий масив документальних даних зберігається в регіональних архівосховищах. Соціально-економічну ситуацію в регіонах, настрої населення, реальну атмосферу діяльності різних органів влади, революційні дії селянства, відтворюють документи Державних архівів Київської, Харківської, Дніпровської, Хмельницької та інших областей.

В оцінці джерел державних владних структур різних політичних режимів на території України, зокрема Тимчасового уряду, урядів УНР, Гетьманату та більшовиків (звіти та доповіді губернських і повітових комісарів, начальників міліції, інших компетентних органів), потрібно брати до уваги ту обставину, що кожна влада, щоб проводити адекватну суспільній ситуації політику, повинна мати достовірну інформацію про події, що відбуваються на місцях та настрої населення. Відтак, інформативні матеріали, що подавалися згідно ієрархічної владної структури знизу до гори і мали закритий характер, здебільшого об'єктивно змальовували становище на селі. Однак, варто мати на увазі, що представники органів влади певних державних режимів часом

інтерпретували інформацію відповідно до своїх ідеологічних переконань, тому її потрібно піддавати критичному аналізу та перевіряти.

Цікавою є джерельна база щодо реалізації на практиці селянських сподівань на соціальну справедливість та бачення ними влади, яка мала б цю справедливість забезпечити. Матеріали кримінальних справ, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у м. Києві – у фондах прокурора Одеської судової палати (Ф. 419) та Прокурора Київської судової палати (Ф. 317), а також у фонді Міністерства судових справ Української Держави (Ф. 2207) по розслідуванню погромів панських маєтків, висловлюваннях та агітації проти владних установ різних державних режимів, інших протизаконних (як кваліфікували їх представники владних структур) дій, дають нам можливість визначити елементи правосвідомості селянства, мотивацію його соціальної поведінки, простежити настрої населення. Судово-слідчі матеріали яскраво демонструють наростання селянського радикалізму, нівеляцію права, проливають світло на ставлення селянства до влади та її розпоряджень, до приватної власності загалом, і на землю, зокрема. Поряд з іншими джерелами згадані матеріали дають можливість відтворити та проаналізувати аграристські за змістом практики вирішення земельного питання.

Отже, матеріали діловодства, сформовані у процесі функціонування як вищих владних інституцій, так і сільських органів влади можуть стати підґрунтям для відтворення проявів аграризму в революційну добу. З джерелознавчого боку більшість із зазначених видів документів містить достатній обсяг інформації, їм притаманна висока ступінь адекватного відображення подій та процесів, що мали місце на селі.

Документи, що містяться в центральних та регіональних архівах України, суттєво доповнюють опубліковані матеріали. За роки незалежності вийшли збірники документів та матеріалів, присвячені Центральній Раді, Гетьманату та Директорії УНР, ЗУНР, використання яких дає можливість об'єктивно відтворити революційні процеси на селі у 1917-1921 рр. [8]. Вони містять інформацію про розвиток внутрішньополітичної ситуації в регіонах, характеризують соціально-економічне становище на селі, настрої населення, становлення органів сільської влади, різні аспекти політики щодо селянства.

Особливості селянського руху на Поділлі, Черкащині та в Подніпров'ї відтворено у сучасних збірниках, документів виданих у регіонах [9]. Деякі питання селянської революції в Україні розкрито у збірниках документів, опублікованих у Росії [10]. У СРСР було опубліковано багато збірників, у яких містилася інформація, що змальовувала політичну ситуацію, становлення та діяльність владних структур, відображала різноманітні аспекти соціально-економічного життя селянства в роки революції [11]. Негативною рисою цих збірників є здебільшого тенденційний підбір документів, що показував український національно-визвольний рух у непривабливому світлі. Будь-які радикальні та

насиленницькі дії селян кваліфікувалися позитивно як революційні. Однак і зазначені документи при застосуванні сучасних методологій дають багато корисної інформації.

Додатковим джерелом інформації є періодична преса 1917-1921 рр., центральні та регіональні видання різних політико-ідеологічних напрямів. Це передусім газети «Нова Рада» (Київ, 1917-1918), «Вісті з Української Центральної Ради» (Київ, 1917), «Боротьба» (Київ, 1917-1918), «Державний вісник» (Київ, 1918), «Україна» (Кам'янець-Подільський, 1919) тощо. У тогочасних часописах публікувалися закони, постанови, накази, розпорядження владних структур, інтерв'ю з офіційними особами або представниками політичних партій, що стосувалися безпосередньо селянства. Часто у пресі друкувалася оперативна інформація про події у сільській місцевості, подавалися матеріали з політичних, соціально-економічних проблем, які найбільше хвилювали селянство. За умови критичного розгляду газетних статей і матеріалів, їх співставлення з іншими свідченнями, вони можуть слугувати важливим джерелом дослідження масових настроїв, соціальної свідомості та поведінки селянського загалу в період революції.

Свідчення про революційне селянство значно доповнюються використанням творів та мемуарів діячів різних політичних таборів періоду визвольних змагань. При висвітленні аграризму цікавими є спогади М. Ковалевського, Д. Дорошенка, П. Скоропадського, І. Майстренка, Н. Махна [12] тощо. Спогади діячів, учасників та очевидців революційних подій дають змогу відтворити політику усіх державних утворень щодо селянства, настрої селян у різні періоди революції, його ставлення до різних державних режимів.

З огляду на те, що в історіографічному обігу надзвичайно мало свідчень, які йдуть безпосередньо від селянства, особливо цінними для нас є мемуари та щоденники селян Південної України [13]. Зазначені джерела дають уявлення про національну та політичну свідомість, моральні засади селян, їх ставлення до революції та політичних сил, що поборювали одна одну в цей час.

Більшість авторів безпосередньо брали участь у революційних подіях, дотримувалися тих чи інших політичних поглядів, а тому до їх творів потрібно ставитися критично. І все ж у них можна знайти багато цікавих фактів, які характеризують тогочасну політичну, соціально-економічну ситуацію на селі, настрої населення, що дає можливість висвітлити ті чи інші аспекти селянського руху.

Певна проблема є з наявністю статистичних матеріалів, які б давали достатні підстави об'єктивно інтерпретувати аграрні відносини в революційну добу. У зв'язку з суспільно-політичною нестабільністю, частими змінами влади, статистичних даних у цей період небагато і часто вони нерепрезентативні.

Висновки. Таким чином, аналіз джерельного забезпечення вивчення феномену аграризму актуальний з точки зору осягнення історії Української революції 1917-1921 рр. (осмислення процесу державного будівництва, його соціальної бази та ідео-

логічних засад, суспільно-політичних, економічних та соціокультурних перетворень на селі і їх впливу на події у всій країні).

Висвітленню порушеної нами теми присвячений величезний масив джерел, які віддзеркалюють важливі проблеми відносин селянства та влади, правопорядку, вирішення аграрного, продовольчого та інших соціально-економічних питань. Головне місце серед них посідають документи, що зберігаються у трьох центральних архівосховищах: ЦДАВО, ЦДАГО України, ЦДІА у Києві. Значний масив джерел міститься й у регіональних архівах.

Виявлення, прискіпливе вивчення та введення до наукового обігу архівних документів, сучасні інтерпретації опублікованих матеріалів створюють нові можливості для розгляду традиційних селянознавчих проблем під іншим фокусом бачення, дозволяють зрозуміти роль та значення селянства в революційному процесі.

Загалом проаналізований комплекс джерел є репрезентативним, містить автентичну документальну інформацію, яка за критичного підходу уможливує всебічне розкриття проблеми аграризму в період Української революції 1917-1921 рр.

Список використаної літератури та джерел:

1. Kornovenko S., Pasichna Y. Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. Український селянин. 2019. Вип. 22. С. 24–29.
2. Михайлюк О. Селянство України а перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2007. 456 с.
3. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. 640 с.
4. Корновенко С. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.). Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2009. 438 с.
5. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр.. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. 368 с.
6. Пиріг Р. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: опубліковані документи і матеріали. Архіви України. 2011. № 5. С. 98-112.
7. *Аграрне законодавство періоду Української революції (1917-1921 рр.): збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2019. 554 с.*
8. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. / упорядн.: В. Ф. Верстюк. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. 590 с.; Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. / упорядн.: В. Ф. Верстюк. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.; Українська Держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 т. / упоряд.: Р. Пиріг та ін. Київ : Темпора, 2015. Т. 1. 790 с.; Українська Держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 т., у 3 ч. / упоряд.: Р. Пиріг та ін. Київ : Темпора, 2015. Т. 2. 412 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 - листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: у 2 т., у 3 ч. / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ : Видавництво

- імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 - листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: у 2 т., у 3 ч. /упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.; Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918-1920) / упоряд.: В. Кавунник. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. 336 с.; Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2018. 612 с.; Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2019. 349 с.
9. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): збірник документів та матеріалів / упоряд.: К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. Вінниця : О. Власюк, 2008. 208 с.; Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Т. А. Клименко, С. В. Корновенко, В. М. Мельниченко, Ю. Г. Пасічна. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 180 с.; Українська революція 1917-1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / уклад.: Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева. Державний архів Дніпропетровської області. Дніпро : ЛІРА, 2016. 372 с.
 10. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / ред. В. Данилов, Т. Шанин. Москва : РОССПЭН, 2006. 1000 с.
 11. Аграрная политика Советской власти (1917–1918): Документы и материалы / сост. И. И. Варжо; отв. ред. Т. А. Ремизова. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. 551 с.; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: сб. док. и материалы / ред. В. Демкин [и др.]; ред. С. М. Короливский : Киев : Госполитиздат УССР, 1957. Т. 1. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (февраль–октябрь 1917 г.). 1009 с.; Крестьянское движение в 1917 году: сб. документов / подготовили к печати К.С. Котельников и В.Л. Меллер; ред. М.Н. Покровского. Москва ; Ленинград : Госполитиздат, 1927. 442 с.
 12. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук : Накладом Марії Ковалевської, «Viblos», 1960. 720 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920): в 4 ч. Мюнхен : Укр. Видавництво, 1969. 543 с.; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / ред. Я. Пеленський. Київ ; Філадельфія : НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. 493 с.; Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон : Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985. 416 с.; Махно Н. Русская революция на Украине. (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929. Кн. 1. 216 с.
 13. Мемуари та щоденники. Частина 1. / упоряд.: А. Бойко, С. Плохий. Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. Т. 5. Кн. 1. 484 с.
 2. Mykhaylyuk, O. (2007). Selyanstvo Ukrayiny a pershi desyatylyttya XX st.: Sotsiokul'turni protsesy. [The peasantry of Ukraine and the first decades of the twentieth century.: Socio-cultural processes]. Dnipropetrovs'k: Vydvo «Innovatsiya» [in Ukrainian].
 3. Prysyazhnyuk, Y. (2007). Ukrayins'ke selyanstvo Naddnipyrians'koyi Ukrayiny: sotsiomental'na istoriya druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. [Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the nineteenth - early twentieth century]. Cherkasy : «Vertikal'», PP Kandych S. H. [in Ukrainian].
 4. Kornovenko, S. (2009). Bilyy rukh Pivdnyia Rosiyi: ahrarna polityka uryadiv A. Denikina, P. Vranhelya (1919–1920 rr.). [White movement in southern Russia: the agrarian policy of the governments of A. Denikin, P. Wrangel (1919-1920)]. Cherkasy : Vyd. Chabanenko Y. A. [in Ukrainian].
 5. Koval'ova, N. (2016). Selyany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revolyutsiya» v Ukrayini 1902 – 1922 rr. [Peasants, landowners and the state: conflicts of interest. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902 - 1922]. Dnipropetrovs'k : LIRA [in Ukrainian].
 6. Pyrih R. (2011). Dzherela z istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv: opublikovani dokumenty i materialy. [Sources on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921: published documents and materials]. Arkhivy Ukrayiny (Archives of Ukraine). 5, 98-112. [in Ukrainian].
 7. Kornovenko, S. & Morozov, A. & Pasichna Y. (Ed.). (2019). Ahrarne zakonodavstvo periodu Ukrayins'koyi revolyutsiyi (1917-1921 rr.). [Agrarian legislation of the Ukrainian revolution (1917-1921)]. Documents and materials: Cherkasy : Chabanenko Y. A. [in Ukrainian].
 8. Verstyuk, V. (1996). Ukrayins'ka Tsentral'na rada [Ukrainian Central Council]: Documents and materials: In 2 volumes - Vol. 1. Kyiv : Scientific Thought. [in Ukrainian]; Verstyuk, V. (1997). Ukrayins'ka Tsentral'na rada [Ukrainian Central Council]: Documents and materials: In 2 volumes Vol. 2: Kyiv: Scientific Thought. [in Ukrainian]; Verstyuk, V. (2003). Ukrayins'kyi natsional'no-vyzvol'nyy rukh [Ukrainian national liberation movement]. Documents and materials: Kyiv: Olena Teliga Publishing House. [in Ukrainian]; Pyrih R. (2015). Ukrayins'ka Derzhava [Ukrainian State]. Documents and materials. In two volumes. Vol. 1: Kyiv: Tempora [in Ukrainian]; Pyrih R. (2015). Ukrayins'ka Derzhava [Ukrainian State] Documents and materials. In two volumes, three parts. Vol. 2 : Kyiv: Tempora [in Ukrainian]; Verstyuk V.F. (2006). Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic]. Documents and materials. In two volumes, 3 parts. - Volume 1: Kyiv: Olena Teliga Publishing House [in Ukrainian]; Verstyuk, V. (2006). Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic]: Documents and materials. In 2 volumes, 3 parts. - Volume 2: Kyiv: Olena Teliga Publishing House [in Ukrainian]; Kavunnyk, V. (2017). Arkhiv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Spravozdannya huberniyal'nykh starost i komisariiv (1918-1920) [Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Report of the provincial leaders and commissioners (1918 – 1920)]. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevskiy [in Ukrainian]; Kavunnyk, V. (2018). Arkhiv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Zvity departamentiv derzhavnoyi varty ta politychnoyi informatsiyi (1918–1922) [Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Reports of the Departments of the State Guard and Political Information
- References:**
1. Kornovenko, S. & Pasichna, Y. (2019). Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Ukrayins'kyi selyanyn*, 22, 24–29.

SOURCE-DOCUMENTARY SUPPORT OF THE RESEARCH OF THE PROBLEM OF AGRARIANISM OF THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917 – 1921

- (1918–1922)]. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevskiy [in Ukrainian]; Kavunnyk, V. (2019). Arkhiv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Dopovidi dyrektoriv departamentiv ta ahentiv (cherven' 1918 – sichen' 1922) [Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Reports of directors of departments and agents (June 1918 - January 1922)]. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevskiy [in Ukrainian].
9. Zaval'nyuk, K. & Stetsyuk, T. (2008). Skhidne Podillya v dobu Tsentral'noyi Rady ta Het'manatu P. Skoropads'koho. [Eastern Podillya in the days of the Central Rada and Hetmanate of P. Skoropadsky]: Documents and materials: Vinnytsya : O. Vlasjuk. [in Ukrainian]; Klymenko, T. & Kornovenko, S. & Mel'nychenko, V. & Pasichna Y. (2017). Selyanstvo Cherkashchyny v dobu Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. [The peasantry of Cherkasy region in the days of the Ukrainian revolution of 1917–1921]: Documents and materials: Chabankenko Y. A. [in Ukrainian]; Pakhomenkov, Y. & Yuzbasheva H. (2016). Ukrayins'ka revolyutsiya 1917-1921 pp. na Prydniprov'yi. [Ukrainian Revolution 1917-1921 pp. on the Dnieper]: Documents and materials: Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].
 10. Danylov, V. & Shanyin, T. (2011). Nestor Makhno. Krest'yanskoe dvizhenye na Ukrayne. 1918-1921 [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921]: Documents and materials. Moscow: «Russian Political Encyclopedia» (ROSSPEN). (in Russia.)
 11. Vardzho, I. & Remizova T. (1954). Agrarnaya politika Sovetskoy vlasti (1917–1918): [Agrarian policy of the Soviet government (1917-1918)]: Documents and materials: Moscow: Izd-vo AN SSSR (in Russia); Demkin I.V., Korolivskiy S.M. (1957). Velikaya Oktyabr'skaya sotsialisticheskaya revolyutsiya na Ukraine [The Great October Socialist Revolution in Ukraine]: Documents and materials: In 3 volumes - Vol. 1 .Kiyev : Gospolitizdat USSR (in Russia); Kotel'nikov K.S., Meller V.L., Pokrovskiy M.N. (1927). Krest'yanskoye dvizheniye v 1917 godu [The peasant movement in 1917]. Documents and materials: Moscow; Leningrad: Gospolitizdat (in Russia).
 12. Kovalevs'kyy, M. (1960). Pry dzherelakh borot'by: spomyny, vrazhennya, refleksiyyi [At the sources of struggle: memories, impressions, reflections]: Insbruk : Published by Maria Kovalevska, Biblos [in Ukrainian]; Doroshenko D. (1969). Moyi spomyny pro nedavnye mynule (1914-1920) [My memories of the recent past (1914-1920)]: Munich: Ukr. Publishing House. [in Ukrainian]; Skoropads'kyy P. (1995). Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918. Memories. End of 1917 - December 1918. (Ed). Yaroslav Pelensky / P. Skoropadsky. - Kyiv - Philadelphia: National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after MS Hrushevsky [in Ukrainian]; Maystrenko I. (1985). Istoriya moho pokolinnya. Spohady uchashnyka revolyutsiynykh podiy v Ukrayini [History of my generation. Memoirs of a participant in revolutionary events in Ukraine]: Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta [in Ukrainian]; Makhno N. (1929). Russkaya revolyutsyya na Ukrayne. (Ot marta 1917 h. po aprel' 1918 h.) [The Russian Revolution in Ukraine. (From March 1917 to April 1918)]. Book 1: Paris. (in Russia.)
 13. Boyko, A & Plokhyy, S. (2005). Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1. [Memoirs and diaries. Part I]. Sources on the history of Southern Ukraine, 5, 1. Zaporozhye: RA «Tandem – U». [in Ukrainian].

Introduction *The interest of science and society in the origins and formation of domestic state formation in the early twentieth century, the main subjects of socio-political relations, especially the peasantry, as dominant in the social structure of the state on which largely depended the course and consequences of the Ukrainian revolution of 1917-21. , determines a comprehensive study of the documentary basis of the phenomenon of agrarianism as an immanent part of state building (agrarianism in a broad sense means a system of political ideas about the peasantry as an active subject of history, a representative of the “third” way, the social basis of statehood).*

Purpose. *The purpose of the article is to find out its informative possibilities for reproducing the phenomenon of the peasant movement of the period of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921 on the basis of the analysis of the source base of research of agrarian problem. The object of study were documents and materials reflecting political, economic, sociocultural processes in the revolutionary village (materials on the policy of state formations towards the peasantry, peasant political culture and consciousness, social activity and revolutionaryism of the peasants, the practice of realization of peasant political, socio-economic ideals).*

Results. *Analysis of the source of studying the phenomenon of agrarianism is relevant in terms of understanding the history of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 (understanding the process of state building, its social base and ideological principles, socio-political, economic and socio-cultural transformations in rural areas and their impact on events across the country). A huge array of sources is devoted to the topic of the peasantry in the Ukrainian revolution, which reflects the important problems of relations between the peasantry and the government, law and order, and the solution of agrarian, food, and other socioeconomic issues. The main place among them is occupied by documents stored in three central archives - TsDAVO, TsDAGO of Ukraine, CDIA in Kiev. A significant array of sources is also contained in regional archives.*

Originality. *For the first time the source base of the problem of agrarianism is analyzed. According to the genus-species principle, the following groups of written sources have been identified and analyzed: legislation and legislative sources, materials of office work of state institutions and public organizations, periodicals, sources of personal origin.*

Conclusion. *Discovery, meticulous study and introduction into scientific circulation of archival documents, modern interpretations of published materials, create new opportunities for consideration of traditional peasant problems under a different focus of vision, allow to understand the role and importance of the peasantry in the revolutionary process. In general, the analyzed set of sources is representative, contains authentic documentary information, which with a critical approach allows a comprehensive disclosure of the problem of agrarianism during the Ukrainian revolution of 1917-1921.*

Key words: *sources, agrarianism, peasantry, Ukrainian revolution of 1917-1921, Central Rada, Hetmanate, Directory of the Ukrainian People's Republic, People's Commissar.*

UDC 930:[323.233:63::332.21](045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Pasichna

Y. Pasichna

*candidate of historical sciences, specialist of PhD
department of the Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7357-7623>

**PEASANT CONGRESSES AS A
REFLECTION OF THE SELANOCENTRIC
PHENOMENON OF THE PERIOD OF THE
UKRAINIAN REVOLUTION - AGRARIANISM:
CLASSIFICATION OF HISTORIOGRAPHICAL
SOURCES***

The historiographical base has been studied, which will be useful in the study of peasant congresses as a manifestation of peasant agrarianism. The main groups of historiographical sources are singled out, the informative richness of each of them is outlined.

Key words: agrarianism, historiographical source, classification of sources.

Problem statement. Early twentieth century marked by revolutionary upheavals in Europe. European countries have been shaken by socio-political, socio-cultural and geopolitical transformations that have led to the emergence of previously unknown phenomena. An important factor in revolutionary change was agrarian. The socio-economic situation of the peasantry required urgent changes. The peasantry was dissatisfied with their situation. The beginning of the Ukrainian revolution in 1917, as S. Kornovenko rightly notes, caused a significant socio-cultural shift “in the collective and individual political culture and consciousness of the peasants – the transition from indifferent political culture and consciousness to active” [1]. The realization of the peasants’ hopes is one of the aspects of such a phenomenon of the early twentieth century as agrarianism. The peasant revolution was brightly manifested at the peasant congresses.

The purpose of the article is to study the source base on the history of peasant congresses.

The statement of the basic material. Agrarianism - the idea of the peasants about themselves. Peasant congresses are representatives of the peasant consciousness. The peasants hoped that the state would take immediate action to resolve the agrarian question: increase wages, lease part of the arable land and hayfields to the peasants on preferential terms, provide food and seeds at low prices, and so on. The struggle of the peasants with the landlords took sharp forms where large landowners resisted and did not want to make concessions to the peasants. Peasant congresses became one of the tools for solving agrarian issues.

Before referring to the classification of sources on the history of peasant congresses, we consider it necessary to outline the importance of peasant congresses, which played an important role in consolidating the peasantry as an active subject of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 congresses of

various levels met throughout Ukraine. The provincial congresses paid the most attention to resolving the agrarian issue. Their position on the solution of the agrarian issue was in tune with the agrarian program of the Socialist-Revolutionary Party – the land must be socialized [2, 124]. Between March 1917 and April 1918, 40 provincial congresses were held throughout Ukraine [3].

As early as March 1917, the Council of Peasant Deputies was established in the Kharkiv province, and in April 1917 it actively participated in agitation work with the aim of convening peasant congresses. During May 1917, the counties of the Ekaterinoslav province were full of slogans about the transfer of landed estates to peasants. On April 6-8, 1917, a peasant congress was held in Odessa, in which 200 peasant deputies joined. The Odessa Peasants’ Congress was followed by the 1st Peasants’ Congress of Peasants’ Deputies of the Kherson Province with 408 representatives from the peasantry [4].

The peasant congresses reflected the views of the peasantry itself on the solution of the agrarian issue. Their views evolved during 1917: from loyal in the spring of 1917 to radical in the autumn of 1917. For example, the first peasant congress of the Chernihiv province on April 7-9, 1917 considered the solution of the agrarian question possible by the Constituent Assembly, and in the requirements for agrarian reforms was expressed as follows: “During the consideration of the land issue at the Constituent Assembly there is a desire...” [4], ie there was no call for radical action. At the end of April - April 16-17, 1917, the Peasants’ Congress of Poltava Province used the following phrases in its resolutions to solve the agrarian issue: “it is necessary to establish”, “confiscate without ransom”, “prohibit”, “cancel” and so on [2, 124]. In August, there are notes of radicalism in the resolutions of peasant congresses. For example, on August 14-17, 1917, the Peasants’ Congress of the Kherson Province, in a resolution on the agrarian issue, demanded that “the following measures be taken immediately” [2].

One cannot ignore the significance of the First All-Russian Peasant Congress, which took place from May 28 to June 2, 1917, at the Solovtsov Theatre in Kyiv (now the Ivan Franko Theatre) [5, 4]. The resolutions “On Land” and “On the Organization of the Peasants” became significant results of the First All-Russian Congress of Peasant Deputies.

The resolution “On Land” was based on the proposals of M. Kovalevsky, who was elected a representative of the Poltava province and a member of the Small Council. In his speech at the discussions, he supported the idea of socialization of land, advocated the abolition of private property and considered the right solution to agricultural issues in the Seimas by representatives of volosts and counties [5, 19]. The resolution “On Land” abolished private ownership of land. It provided for the formation of a land fund, which was to be subordinated to the Ukrainian Sejm. Land use was provided to those who would cultivate the land “with their own hands”. The importance of establishing a labour norm was noted. All costs associated with agrarian transformation were borne by the state. The creation of the Central Ukrainian Land Committee was considered appropriate for a fair solution to the agrarian

* The article contains the results of research conducted under a grant from the National Research Fund of Ukraine “Agrarianism: the Peasant-centric Phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921” (registration number 2020.02/0120).

problem. Resolving resettlement issues was declared a priority. It was possible to create a group of farms by creating agricultural societies [5, 23–24].

The first paragraph of the resolution “On the organization of the peasantry” read: “Only the systematically organized peasantry can provide freedom and land to the Ukrainian people” [5, 27]. As we can see, the peasantry identified itself with a majestic mission – state-building. The form of the peasant organization was determined by the Ukrainian Peasants’ Union, and its legislative bodies – the All-Ukrainian, provincial, county, volost and village committees [5, 27].

The resolutions had an almost immediate reaction from the peasantry. First, the socio-political activity of the peasantry, which was expressed in the seizures, pogroms and distribution of property of the landlords, intensified; secondly, the local peasantry began to be actively involved in the creation of various peasant organizations, which in the future acted as bodies of the peasantry’s organization, their control and actions, and so on.

The decisions of the peasant congresses prompted the peasantry to revolt. The socio-political activity of the peasantry was constantly intensifying, the peasant revolution was changing: from threats and demonstrations the peasantry was moving to arbitrary seizures and pogroms.

The study of peasant congresses as a reflection of peasant agrarianism is a difficult task, as the source base of this problem has certain features: the peasantry has left a rather small number of documents. Taking into account the peculiarities of the study, the lack of a universal classification of sources and relying on the classification schemes of sources on the history of Ukraine [6], the historiographical source complex we classified according to the species principle. Using it, we will single out 5 main groups of sources from the Ukrainian historiography of peasant congresses of the period of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921: 1) thematic collections of documents; 2) monographs, dissertations, abstracts of dissertations devoted to our research topic and related problems; 3) scientific articles; 4) reference literature; 5) materials of scientific meetings: round tables, symposia, congresses, etc.

The first group of sources – thematic collections – sources that reflect the content of resolutions of peasant congresses in individual villages [7], data on forms of peasant struggle for land, peasant demonstrations, resolutions of demonstrations, resolutions of peasant congresses of different levels (provincial, county, volost level). A diverse array of these documentary sources is in the regional archives.

Among the documentary sources, a special place is occupied by thematic collections, which were published after the proclamation of independence in 1991. In general, they are universal in nature, as they are devoted to a wide range of topics, compiled chronologically and have a significant number of documents. Such that are of scientific interest for our intelligence are the “Ukrainian Central Council” [8], the publication of P. Khrystyuk “Notes and Materials on the History of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1920” [9], a collection prepared under the leadership of V. Verstyuk “Ukrainian National Liberation Movement. March-November 1917” [10]. Part of M. Hrushevsky’s speech, delivered on the first

day of the First All-Ukrainian Congress in Kyiv on May 28 (June 10), June 2 (15), 1917, was published in the fourth book of the 50-volume collection of works by M. Hrushevsky [11].

Interesting for the coverage of agrarianism is a collection of documents and materials [12] devoted to agrarian legislation of various forms of statehood and political regimes that implemented their policy in Ukraine in 1917-1921: Provisional Government, Central Rada, Ukrainian State, Directory of UPR, WUPR, Bolsheviks, White Guards governments, etc. The collection presents more than 140 legislative, regulatory and administrative acts.

Collections that reveal the peculiarities of regional agrarian history are a thorough addition to the holistic picture of the history of peasant congresses. We will pay attention to the collections devoted to agrarian history of Cherkasy region, Podillya, Dnieper Ukraine [13]. The collections are of considerable interest, as they contain an array of documents published for the first time, help not only to reflect the history of peasant congresses, but also are an important historical source for understanding the events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921.

Auxiliary documentary sources are periodicals of that time, for example, “News from the Ukrainian Central Council” [14], “Izvestia...” of provincial, county and other councils of peasants, “Narodna Volya” [16], “Borotba” [17], “Dilo” [18], which contain information of all-Ukrainian, provincial, county and even parish peasant congresses. However, modern researchers are critical of the objectivity of the information contained in periodicals of the time and informed the public about the peasant congresses and characterize them as having a subjective nature and inherent bias [19].

Modern Ukrainian historians show an increased interest in the events of the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921. This is confirmed by a large number of monographs and dissertations devoted to the study of these events. I. Khmil raises the topic of peasant congresses in his monograph “The Working Peasantry of Ukraine in the Struggle for the Power of Soviets” [20]. The focus of this paper is also due to the fact that it contains several applications that can be useful for understanding the agrarian sentiments of the peasantry in the movement for the establishment of peasant congresses, such as the application “Provincial and county congresses of Soviets and their attitude to power”.

There is no separate special dissertation that would reveal the problems of peasant congresses in Ukraine. However, there are several related works that are of value for the formation of a model of classification of sources on the history of peasant congresses and the formation of a new understanding of peasant congresses as a manifestation of the agrarian sentiments of the peasantry. Among them are the following: I. Kutashev “Peasant Movement in Ukraine (March 1917 - April 1918)” [15], V. Lozovy “The Attitude of the Peasantry of Ukraine to Power in the Days of the Central Council (March 1917 - April 1918)” [21], A. Datsenko “The Peasantry of Donbass in the Ukrainian National-democratic Revolution of 1917-1920” [22].

The topic of peasant congresses is also presented in the form of historiographical sources, such as a scientific

article. The content and richness of the material of the article is an important historiographical source, as the purpose of the article is to analyse a particular aspect of the scientific problem. Most scholarly articles on the history of peasant congresses are the legacy of Soviet historians [23], in which peasant congresses are presented as the confrontation of the poor against the rich. Historians of independent Ukraine consider peasant congresses through the prism of presenting the concept of peasant consciousness in the conditions of revolutionary upheavals [24], the political component of the peasant revolution of 1917-1921 [25], and so on. A thorough scientific study is an article by V. Skakolsky [2, 124], in which the author made an attempt not only to rethink the importance of peasant congresses in the early twentieth century in the agrarian sphere of state life, but also to show the congresses as a separate body capable of functioning in a legal society and interacting with public authorities. Peasant Congresses as a representative body of the Central Council on the ground is considered by O. Romyantsev in the article “Formation of the Representative Composition of the Central Council” [26]. V. Lozovy [27] was one of the first to put forward the idea of the role of peasant congresses as an active participant in political life in Ukraine.

Investigating the socio-political activity of the peasantry in the Kyiv region, I. Dudnyk [28] assigned a special role to the peasant congresses. The scientist not only defined the significance of the work of the Kyiv Provincial Congress as a meeting, which resulted in a resolution that officially declared the thesis that “private ownership of land in Ukraine should be abolished and land should be transferred without redemption to the Ukrainian Land Fund, which should be regulated by the Ukrainian People’s Sejm” [28, 76], but also revealed the effectiveness of the peasantry in the struggle for their rights. The landless and landless peasantry was involved in such political activity.

The fourth group consists of reference literature. Among the variety of historiographical sources on the history of peasant congresses, this group is represented by the smallest number of publications. It is worth noting the chronological guide edited by V. Verstyuk, O. Dzyuba and V. Reprintsev “Ukraine from Ancient Times to the Present” [29] and brief information prepared by I. Khmil for the “Encyclopedia of the History of Ukraine” [30]. These types of publications are often of interest to a wide audience.

One cannot ignore such a group of historiographical sources on the history of peasant congresses as materials of scientific meetings, conferences, congresses, symposia, etc. Current issues related to the history of peasant congresses have been covered at regional scientific events at various levels. For example, at the XVII Vinnytsia Regional Historical and Local History Conference P. Kvitkivsky drew attention to the peculiarities of the work of the peasant congress in Vinnytsia in 1917 [31]. Some aspects of the research topic were reflected at the meetings of the All-Ukrainian symposiums on agricultural history (Cherkasy), International scientific conferences “Revolutionary Upheavals of the Early Twentieth Century in Europe: Geopolitical, Sociocultural and Anthropological Dimensions” (Cherkasy). The problems raised at the

meetings are presented in the publications included in the issues of collections of scientific works “Ukrainian Peasant” [32] and “Visnyk of Cherkasy University. Historical Sciences Series” [33]. New approaches to understanding the importance of peasant congresses in the development of revolutionary events in the early twentieth century. published in the collections “Scientific Works of the Historical Faculty of Zaporizhia State University” [34] and materials of scientific readings dedicated to the memory of D. P. Poida “Issues of Agrarian History of Ukraine and Russia” [35].

The conclusions. The analysis of sources from the history of peasant congresses as a phenomenon of agrarianism of the period of the Ukrainian revolution is relevant for understanding the idea of peasants about themselves. A small array of historiographical sources is devoted to the coverage of the topic raised by us. Our proposed model of classification of sources from the history of peasant congresses has scientific and practical significance, as it not only provides an understanding of the main groups, their structure, etc., but also contributes to a comprehensive analysis of the manifestation of peasant revolution by gathering peasant congresses as one of the manifestations of agrarianism.

Bibliography:

1. Kornovenko S., Pasichna Y. Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 24–29.
2. Скальський В. Гебернські селянські з'їзди як складові Української революції 1917 – 1921 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2009. Вип. 4.
3. Хміль І. Губернські з'їзди рад селянських депутатів 1917–1918. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д. Редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Gubernski_zizdy_rad
4. Смирнов А. Крестьянские съезды на Украине в период двоевластия (март – июнь 1917 г.). *История СССР*. №6. 1977. С. 154-163
5. Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. Київ, 1992. №2.
6. Варшавчик М. Джерелознавство історії України. Київ, 1998. 211 с.; Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза, 2000. 254 с.; Історичне джерелознавство / ред. Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2002. – 488 с.; Калакура Я. Українська історіографія. Київ : Генеза, 2004. 496 с.; Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 520 с.
7. ДАДО. Ф. Р-2602. Оп. 1. Спр. 5, Спр. 2. Спр. 4.
8. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упорядн.: В. Ф. Верстюк, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. Київ: Наук. думка, 1996. 590 с.
9. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.: у 4 т. Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969
10. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
11. Грушевський М. Твори у 50 т. Львів : Світ. 2007. Т. 4. Кн.1. Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. 432 с
12. *Аграрне законодавство періоду Української революції (1917-1921 рр.): збірник документів і матеріалів /*

- упоряд.: С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2019. 554 с.
13. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): збірник документів та матеріалів / упоряд.: К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. Вінниця : О. Власюк, 2008. 208 с.; Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: Т. А. Клименко, С. В. Корновенко, В. М. Мельниченко, Ю. Г. Пасічна. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 180 с.; Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / уклад.: Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева. Державний архів Дніпропетровської області. Дніпро : ЛІРА, 2016. 372 с.
 14. Вісті з Української Центральної Ради: Орган Центральної Ради. – 1917 – 1918 рр.
 15. Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
 16. *Народна Воля*. 1917.
 17. *Боротьба*. 1918
 18. *Діло*. 1917. 10 липня.
 19. Лозовий В. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.): дис. ... д-ра іст. наук № 07.00.01, 2010. 466 с.
 20. *Хміль І. Трудяче селянство України в боротьбі за владу Рад*. Київ : Наукова думка, 1977. 198 с.
 21. Лозовий В. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.): дис. ... д-ра іст. наук № 07.00.01, 2010. 466 с.
 22. Даценко А. Селянство Донбасу в українській національно-демократичній революції 1917 - 1920 рр. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Донецьк, 2010.
 23. Тимченко Ж. Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. *Український історичний журнал*. 1969. № 11; *Смирнов А.* Крестьянские съезды на Украине в период двоевластия (март – июнь 1917 г.). *История СССР*. 1977. № 6. С. 154–163; *Чупрына В., Малык Я.* Из опыта борьбы большевиков Украины за революционизирование крестьянских съездов (октябрь 1917 – март 1918 гг.). *Научные труды по истории КПСС*. 1987. № 144. С. 81–87
 24. Лозовий В. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917 — 1921 рр.). *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 89
 25. Ковальова Н. Політична боротьба навколо аграрного питання на Катеринославщині в 1917 р. *Історія та культура Подніпров'я*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1998. С. 161–167; Ковальова Н. Політичні аспекти «аграрної» революції 1917–1922 рр. в Україні. *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 19–26.
 26. Рум'янцев О. Формування представницького складу Центральної Ради. *Право і безпека*. 2017. №1 (64). С. 6–12.
 27. Лозовий В. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 179 – 182.
 28. Дудник І. Селянський рух на Київщині в роки Української революції (березень 1917 – липень 1919 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вінниця. 2006. Вип. 10. С. 75–80.
 29. *Верстюк В., Дзюба О., Репинцев В.* Україна від найдавніших часів до сьогодні. Хронологічний довідник. Київ: Наукова думка, 2005.
 30. Хміль І. Губернські з'їзди рад селянських депутатів 1917–1918 // *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Gubernski_zizdy_rad (останній перегляд: 23.11.2020)
 31. Квітківський П. Селянський з'їзд у Вінниці в червні 1917 р. *Тези і повідомлення сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*, м. Вінниця, 18 вересня 1997 р. Вінниця, 1997. С. 54–55.
 32. <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/index>
 33. <http://history-ejournal.cdu.edu.ua/index>
 34. <http://old.istznu.org/page/369.ukr.html>
 35. Ковальова Н. Роль селянських з'їздів у формуванні програми дій українського селянства у 1917 р. *Питання аграрної історії України та Росії*: матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. 2004. С. 102–108.

References:

1. Kornovenko, S. & Pasichna, Y. (2019). Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Ukrayins'kyi selyanyn – Ukrainian peasant*, 22. p. 24–29. doi: 10.31651/2413-8142-2020-23-28-30. [in Ukrainian].
2. Skalskyi, V. (2009). Hebernski selianski zizdy yak skladovi Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rr. [Hebern peasant congresses as components of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921, 4.* [in Ukrainian].
3. Khmil, I. (2004). Hubernski zizdy rad selianskykh deputativ 1917–1918 [Provincial Congresses of Soviets of Peasant Deputies 1917–1918]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. [Encyclopedia of the History of Ukraine]*, 2. (Ed). V. A. Smolii. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Smirnov, A. (1977). Krestyanskie s'ezdy na Ukraine v period dvoevlastiya (mart – iyun 1917 g.). [Peasants' congresses in Ukraine during the period of dual power (March - June 1917)]. *Istoriya SSSR. [History of the USSR]*, 6, 154-163. [in Russian].
5. Khmil, I. (1992). *Pershyi vseukrainskyi selianskyi zizd. [The first All-Ukrainian Peasants' Congress]*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Varshavchuk, M. (1998). *Ukrainska istoriografii. [Dzhereloznavstvo istorii Ukraine]*. Kyiv : Heneza. [in Ukrainian]; *Istorychne dzhereloznavstvo [Istoriche dzhereloznavstvo]*. (Ed) Kalakura, Ya & Voitsekhivska, I. & Pavlenko S. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian]; Kalakura, Ya. (2004). *Ukrainska istoriografii. [Ukrainian History]*. Kyiv : Heneza. [in Ukrainian]; Kotsur, V. & Kotsur, A. (1999). *Istoriografii istorii Ukrainy. [Istoriography of the history of Ukraine]*. Chernivtsi : Zoloti lytavry. [in Ukrainian].
7. DADO. F. R-2602. Op. 1. Ref. 5, Ref. 2. Ref. 4. [in Ukrainian].
8. *Ukrainska Tsentralna rada: Dokumenty i materialy. [Ukrainian Central Rada: Documents and materials]*. U 2 t. (Ed). Verstiuk, V. & Boiko, O. & Hamretskyi, Yu. & Mykhailychenko H. & Ohinska, A. & Ostashko, T. & Ustymenko, V. & Shatalina, Ye. & Shchus, O. & Yakovlieva, L. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
9. Khrystiuk, P. (1969). *Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii. 1917-1920 rr.: u 4 t. [Notes and materials on the history of the Ukrainian revolution. 1917-1920: in 4 volumes]*. Niu-York : Vyd-vo Chartoryiskyykh. [in Ukrainian].
10. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh. Berezen-lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy. [Ukrainian national liberation movement. March-November 1917: Documents and materials]*. (2003). (Ed). V. Verstiuk. Kyiv : Vyd-vo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. (2007). *Tvory u 50 t. [Works in 50 volumes]*. Lviv : Svit, 4, 1. [in Ukrainian].
12. Kornovenko, S. & Morozov, A. & Pasichna Y. (Ed.). (2019). *Ahrarne zakonodavstvo periodu Ukrayins'koyi revolyutsiiyi (1917-1921 rr.). [Agrarian legislation of the Ukrainian revolution (1917-1921)]. Documents and materials: Cherkasy : Chabanenko Y. A. [in Ukrainian]*.
13. Zaval'nyuk, K. & Stetsyuk, T. (2008). *Skhidne Podillya v dobu Tsentral'noyi Rady ta Het'manatu P. Skoropadsky'koho. [Eastern Podillya in the days of the Central Rada and Hetmanate of P. Skoropadsky]: Documents and materials: Vinnytsya : O. Vlasjuk. [in Ukrainian]*; Klymenko, T. & Kornovenko, S. & Mel'nychenko, V. & Pasichna Y. (2017). *Selyanstvo Cherkashchyny v dobu Ukrayins'koyi revolyutsiiyi 1917–1921 rr. [The peasantry of Cherkasy region in the days of the Ukrainian revolution of 1917–1921]: Documents and materials: Cherkasy: Chabanenko Y. A. [in Ukrainian]*; Pakhomenkov, Y. & Yuzbashaeva H. (2016). *Ukrayins'ka revolyutsiiyi 1917-1921 pp. na Prydniprov'yi. [Ukrainian Revolution 1917-1921 pp. on*

- the Dnieper]: Documents and materials: Dnipro: LIRA. [in Ukrainian]
14. (1917 – 1918). *Visti z Ukrainy Tsentralnoi Rady: Orhan Tsentralnoi Rady. [News from the Ukrainian Central Council: Body of the Central Council]*.
 15. Kutashev, I. (2002). *Selianskyi rukh v Ukraini (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.): [Peasant movement in Ukraine (March 1917 - April 1918)]*. (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
 16. (1917). *Narodna Volia. [People's Will]*. [in Ukrainian].
 17. (1918). *Borotba. [Struggle]*. [in Ukrainian].
 18. (1917). *Dilo. [The case]*. [in Ukrainian].
 19. Lozovyi, V. (2010). *Stavlennia selianstva Ukrainy do vlady v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 r. - kviten 1918 r.) [The attitude of the peasantry of Ukraine to power in the days of the Central Rada (March 1917 - April 1918)]*. (Doctor's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
 20. Khmil, I. (1977). *Trudiashche selianstvo Ukrainy v borotbi za vladu Rad. [The working peasantry of Ukraine in the struggle for Soviet power]*. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
 21. Lozovyi, V. (2010). *Stavlennia selianstva Ukrainy do vlady v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 r. - kviten 1918 r.) [The attitude of the peasantry of Ukraine to power in the days of the Central Rada (March 1917 - April 1918)]*. (Doctor's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
 22. Datsenko, A. (2010). *Selianstvo Donbasu v ukrainskii natsionalno-demokratychnii revoliutsii 1917 - 1920 rr. [The peasantry of Donbass in the Ukrainian national-democratic revolution of 1917 - 1920]*. (Candidate's thesis). Donetsk. [in Ukrainian].
 23. Tymchenko, Zh. (1969). *Selianski zizdy na Ukraini v 1917 r. [Peasant Congresses in Ukraine in 1917]*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]*, 11. [in Ukrainian]; Smirnov, A. (1977). *Krestyanskie s'ezdy na Ukraine v period dvoevlastiya (mart – iyun 1917 g.). [Peasants' congresses in Ukraine during the period of dual power (March - June 1917)]*. *Istoriya SSSR. [History of the USSR]*, 6, 154-163. [in Russian]; Chupryna, V. & Malyyk Ya. (1987). *Iz opyta borby bolshevikov Ukrainyi za revolyutsionizirovanie krestyanskih s'ezdov (oktyabr 1917 – mart 1918 gg.). [From the experience of the struggle of the Bolsheviks of Ukraine for the revolutionization of peasant congresses (October 1917 - March 1918)]*. *Nauchnyie trudy po istorii KPSS. [Scientific works on the history of the CPSU]*. 144, 81–87. [in Russian]
 24. Lozovyi, V. (2005). *Selianska pravovidomist u dobu Ukrainy revoliutsii (1917 – 1921 rr.). [Peasant legal consciousness in the days of Ukrainian revolution (1917 - 1921)]*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 89. [in Ukrainian].
 25. Kovalova, N. (1998). *Politychna borotba navkolo aharnoho pytannia na Katerynoslavshchyni v 1917 r. [Political struggle over the agrarian issue in the Ekaterinoslav region in 1917]*. *Istoriia ta kultura Podniprov'ia. [History and culture of the Dnieper]*, 161–167. [in Ukrainian]; Kovalova, N. (2013). *Politychni aspekty «aharnoi» revoliutsii 1917 – 1922 rr. v Ukraini. [Political aspects of the “agrarian” revolution of 1917-1922 in Ukraine]*. *Istoriiko-politychni studii – Historical and Political Studies*, 1, p. 19-26. [in Ukrainian].
 26. Rumiantsev, O. (2017). *Formuvannia predstavnytskoho skladu Tsentralnoi Rady. [Formation of the representative composition of the Central Council]*. *Pravo i bezpeka. [Law and security]*, 1(64), 6 – 12. [in Ukrainian].
 27. Lozovyi, V. (2005). *Stavlennia selianstva Podillia do hetmanskoï vlady (1918 r.). [The attitude of the peasantry of Podolia to the hetman's power (1918)]*. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 9, 179 – 182. [in Ukrainian].
 28. Dudnyk, I. (2006). *Selianskyi rukh na Kyivshchyni v roky Ukrainy revoliutsii (berezen 1917 – lypen 1919 rr.). [Peasant movement in the Kyiv region during the Ukrainian Revolution (March 1917 - July 1919)]*. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istoriia. [Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky. Series: History]*, 10, 75–80. [in Ukrainian].
 29. Verstiuk, V. & Dziuba, O. & Repryntsev, V. (2005). *Ukraina vid naidavnishykh chasiv do sohodennia. Khronolohichni dovidnyk. [Ukraine from ancient times to the present. Chronological reference book]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
 30. Khmil, I. (2004). *Hubernski zizdy rad selianskykh deputativ 1917–1918 [Provincial Congresses of Soviets of Peasant Deputies 1917–1918]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. [Encyclopedia of the History of Ukraine]*, 2. (Ed). V. A. Smolii. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
 31. Kvitkivskiy, P. (1997). *Selianskyi zizd u Vinnytsi v chervni 1917 r. [Peasant Congress in Vinnytsia in June 1917]*. *Tezy i povidomlennia simnadtsiatoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii. [Abstracts and reports of the seventeenth Vinnytsia Regional Historical and Local History Conference]*, 54–55.
 32. Retrieved from <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/index>
 33. Retrieved from <http://history-ejournal.cdu.edu.ua/index>
 34. Retrieved from <http://old.istznu.org/page/369.ukr.html>
 35. Kovalova, N. (2004). *Rol selianskykh zizdiv u formuvanni prohramy dii ukrainskoho selianstva u 1917 r. [The role of peasant congresses in the formation of the program of actions of the Ukrainian peasantry in 1917]*. *Pytannia aharnoi istorii Ukrainy ta Rosii: materialy piatykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiaty profesora D. P. Poidy. [Questions of agrarian history of Ukraine and Russia: materials of the fifth scientific readings dedicated to the memory of Professor DP Poida]*, 102–108. [in Ukrainian].

Ю. Пасічна

СЕЛЯНСЬКІ З'ІЗДИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СЕЛЯНОЦЕНТИЧНОГО ФЕНОМЕНУ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ - АГРАРИЗМУ: КЛАСИФІКАЦІЯ ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Проблема. Початок ХХ ст. позначився революційними потрясіннями в Європі. Країни Європи сколихнули суспільно-політичні, соціокультурні та геополітичні трансформації, що зумовили появу раніше невідомих феноменів. Важливим чинником революційних змін був аграрний. Соціально-економічне становище селянства потребувало назальних змін. Селянство було незадоволене своїм становищем. Аграризм – уявлення селян про самих себе. Селянські з'їзди – репрезентанти селянської свідомості.

Мета – вивчити джерельну базу з історії селянських з'їздів.

Основні результати дослідження. Враховуючи особливості дослідження, відсутність універсальної класифікації джерел та опираючись на класифікаційні схеми джерел із історії України, історіографічний джерельний комплекс класифікуємо за відомим принципом. Послугуючись ним, виокремимо 5 основних груп джерел із української історіографії селянських з'їздів періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: 1) тематичні збірники документів; 2) монографії, дисертації, автореферати дисертацій, присвячені досліджуваній нами темі та дотичним до неї проблемам; 3) наукові статті; 4) довідкова література; 5) матеріали наукових зібрань: круглих столів, симпозіумів, конгресів тощо.

Висновки. Аналіз джерел із історії селянських з'їздів як феномену аграризму періоду Української революції актуальний для розуміння уявлення селян про самих себе. Висвітленню порушеної нами теми присвячений незначний масив історіографічних джерел. Запропонована нами модель класифікації джерел із історії селянських з'їздів має науково-практичне значення, адже не лише забезпечує розуміння про основні групи, їхньої структури тощо, а й сприяє комплексному аналізу прояву селянської революційності шляхом зібрання селянських з'їздів як одного з проявів аграризму.

Ключові слова: аграризм, історіографічне джерело, класифікація джерел.

УДК930(438):[355.484Хмельницький+316.334.55
(=161.2)]”195”(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Chava

I. С. Чава

*здобувач кафедри історії України Дрогобицького
державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0437-3288>*

СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР ТА ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. В ОЦІНКАХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано основні підходи польських вчених в першій половині XX ст. соціально-економічних причин Української революції другої половини XVII ст. Вивчено тенденції оцінок істориками причин та наслідків цих подій, втручання у них іноземних держав. Звернено увагу на стереотипи та історичні міфи в зображенні тих чи інших подій та персоналій польсько-української війни.

Ключові слова: козацько-селянські повстання, Хмельниччина, колоністи, магнати, Річ Посполита.

Постановка проблеми. Події Української революції другої половини XVII ст. є одними з найбільш знакових в історії українського народу, що вплинули на його історичну та національну свідомість. Подібно вони виступають найбільш помітними, як в українських, так і в іноземних дослідженнях історії України. Особливо це стосується польської історичної науки, для якої події другої половини XVII ст. є вагомими і у вивченні минулого власне Польщі. Важливими у дослідженнях Української революції другої половини XVII ст. є вивчення її причин, зокрема значущості у них проблем існування українського селянства, що було найбільшою соціальною групою населення України та брало у повстанні особливо активну участь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку історичної науки багато уваги дослідників привертає до себе вивчення різноманітної іноземної історіографічної традиції, що зверталася до проблем історії України. Особливо цікавими завдяки їх багатству та особливостям інтерпретацій фактів минулого є польські історичні дослідження, в яких чільне місце посідають вивчення подій Хмельниччини. Дослідженням візії польських істориків на історію козацтва займалася О. Руда [1]. Доробок відомого дослідника подій другої половини XVII ст. Л. Кубалі вивчала О. Пестрикова [2]. Інтерпретації польським істориком Ф. Коначним різних проблем історії України XVII ст. досліджував Т. Гриневиц [3]. З-поміж праць польських дослідників звернемо увагу на монографію З. Ромека [4], в якій автором докладно простежено підходи Ф. Равіти-Гавронського до різноманітних проблем історичної україніки. У праці Е. Коко [5] проаналізовано дослідницьку спадщину О. Гурки. Також Й. Колбушевська у своїй книзі висвітлила життєвий шлях та наукові погляди Т. Корзона [6].

Метою статті є висвітлення особливостей підходів польських істориків першої половини XX ст. у дослідженні ролі селянського фактору серед причин національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Виклад основного матеріалу. Бачення Хмельниччини та попередніх козацько-селянських повстань як в українській, так і у польській чи інших іноземних історіографіях часто пов'язується із різноманітними соціальними процесами, що відбувалися на теренах України в XVII ст. Як один із найбільш значущих серед них виокремлено трансформацію становища українського селянства, яке поступово втрачало свободу та переводилось у різноманітні стани залежності. Тісне переплетіння та плинність між соціальними групами українського селянства та козацтва часто призводило до збіжностей їх проблем та інтересів. Дослідженням цих процесів активно займалися польські історики першої половини XX ст.

Представники значущої на межі XIX – XX ст. Краківської історичної школи, що обстоювали ідеї «історичного песимізму» та шукали причини злигоднів польського народу у вадах самих минулих поколінь поляків, із таких позицій підходили і до пошуку причин Хмельниччини. Їх чільний представник М. Бобжинський був одним із перших учених, хто вичленував господарсько-економічний фактор, як чи не основну причину козацьких воєн на теренах України. Науковець розглядав козаків важливим чинником народної самоорганізованої колонізації Причорноморських степів. Однак вони, як наголошував історик, зустрілись із рішучою конкуренцією освоєння українських просторів магнатами. Королевята'я із «плантаторською затятістю» намагалися розширити свої володіння за рахунок дрібних господарств, а громади вільних козаків перетворити на своїх підданих кріпаків. Утім останні не бажали піддаватися ні пануванню шляхти, ні непослідовній владі Речі Посполитої. «Розпочалась страшна, вбивча боротьба, про котру варто було б замовкнути польському історикові, який виразно відчує, що здобуті над козаками перемоги не приносили слави ні державі, ні народові» [7, 201].

Уже в міжвоєнний період із такими висновками погоджувався і В. Томкевич. Учений також бачив конфлікт між різними формами господарювання та колонізації Дикого Поля, які практикували козаки та велика шляхта, одним із найбільш гострих питань у суспільних відносинах на теренах Наддніпрянщини. Його, як наголошував історик, майже завжди розв'язували за допомогою сили. Саме ці проблеми породжували козацькі повстання як найперше із них, на чолі із К. Косинським, так і за понад пів сотні літ, на чолі із Б. Хмельницьким [8, 22].

Дещо інший аспект соціально-економічної сторони конфліктів в Україні вивчав В. Смоленський. Історик наголошував на проблемі збільшення різноманітних повинностей та податків, які накладалися владою та можновладцями на населення регіону, а особливо на селянство. Вчений вважав, що в такий спосіб посадовці та землевласники бажали поступово перетворити вільних колоністів на звичайних залежних селян, прив'язавши їх до своїх наділів і

юридично, і економічно [9, 191]. Звернемо увагу, що власне різноманітні податки, мита та податки зазначено у козацьких літописах головними причинами, що штовхали населення України до повстання.

Економічні причини як основні у розпалюванні соціального конфлікту на українських землях розглядав А. Слівінський. Такими він, зокрема, називав різноманітні фінансові стягнення, які наклали на мешканців Наддніпрянщини магнати. Постійно їх збільшуючи, велика шляхта намагалася помножити своє багатство та впливи [10, 203]. Подібно підходив до цих питань і А. Шельонговський, який бачив причини повстань в Україні в соціальних умовах існування, що склались у цьому регіоні. Вчений схилявся до думки, що більша частина колоністів Наддніпрянщини походила із польських земель. Однак ці етнічні поляки дуже швидко асимілювались у руському селянському та козацькому середовищі, яке сформувало відповідні до життя у степах традиції. На колонізованих теренах ці вільні селяни закладали поселення-слободи, які здебільшого звільнялися землевласниками від податків та повинностей терміном до 40 років. Це призводило до стану, коли селяни звикали до повної економічної волі і тому після закінчення терміну звільнення від повинностей, цілком не сприймали жодних стягнень та робіт. Водночас козаки, що утворили окремий військовий прошарок, виступили із вимогами узаконення їх «лицарського» статусу – тобто прав шляхти. Однак «у політиці кресових магнатів не було місця для існування вільних селян і селян-шляхтичів, а передбачалося тільки існування такого ж підпорядкованого селянства, як і на решті територій Речі Посполитої» [11, 50].

У питанні оцінок економічного протистояння між козацтвом та великою шляхтою на Наддніпрянщині Ф. Конечний схилявся до думки, що його причини крилися в традиціях власності, що укорінилися серед населення регіону. Історик зазначав, що на українському степовому прикордонні серед вільних колоністів побутував звичай закладати хутори. Однак несподівано для поселенців, через королівські надання шляхті, їх землі ставали частиною великих магнатських латифундій і виявлялось, що донедавна вільні люди уже живуть не на власних, а на панських ґрунтах [12, 120]. Також магнати, щоб закріпити вільних поселенців, активно вдавалися до маніпулювання буквою закону. Зокрема, посилаючись на Литовський статут 1588 р., можна було перевести у статус підвладного кожного, хто прожив на чужій землі понад 10 років. Ще більше цей процес поглибився під час повстань 1630-х років, коли польська влада «не могла дозволити, щоб у державі існувало стале, непідконтрольне уряду, військо» [12, 119] і вирішила ліквідувати нереєстрову козацьчину. Після придушення повстань, як вважав дослідник, можна було вирішити козацьке питання шляхом їх оселення в королівщинах на «жовнірському праві». Однак можновладці вдалися до способу, який відповідав їх господарським інтересам – за Ординацією 1638 р. перетворювали козаків на селян і робили підданими у панських фільварках.

А. Яблоновський вважав, що Хмельниччина була спричинена непослідовною та повною

суперечностей політикою Речі Посполитої, якою керували пріоритети, накинуті владі магнатами. Таким чином влада часто сприяла зростанню кількості козаків, яких потребувала у конфліктах із Кримським ханством та Туреччиною, однак не налагодила інтеграції цієї спільноти у суспільно-політичну структуру держави способом надання козакам шляхетського статусу. Вчений схилявся до думки, що під натиском великої магнатської колонізації, що загрожувала поглинути усі українські землі, дрібні землевласники, а особливо вільні селяни, змушені були злитись із козацькою колонізацією степу, у середовищі якої вони могли виступити на захист своїх прав та майна [13, 205].

Особливий погляд на причини національно-визвольної війни українського народу другої половини XVII ст. висловив Л. Кубаля. Вчений, який бачив Хмельниччину революційним соціальним рухом, розглядав її як частину подібних рухів, що тогочас прокочувалися по різних європейських державах. Основою усіх цих подій були «бунти підданих з метою вирвати владу із рук пануючих». Такі «ідеї перевороту поширювалися як мікроби» та потрапили і на терени Речі Посполитої. Предтечами найбільшого соціального перевороту, яким у баченні історика була Хмельниччина, стали шляхетські рокоші та змови, конфедерації збунтованих армій та врешті козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. Однак останні, на думку дослідника, відбувалися під гаслами, що не мали під собою жодних реальних підстав і лише «породжували сміх та подив» [14, 1-2]. У соціальній ненависті та задрощах бідних та упосліджених щодо багатих та могутніх Л. Кубаля бачив основну причину повстання в Україні. Вчений вважав закономірним, що із розвитком будь-якого суспільства нижчі групи населення щораз активніше будуть обстоювати свободу та свої права до зрівняння умов існування. Такі рухи він уважав корисними для громадського поступу, адже вони сприяли формуванню прошарків свідомих громадян або зміцнювали монархічну владу. Однак, як вказував Л. Кубаля, становище населення на теренах України було значно краще ніж в інших частинах Речі Посполитої. Вчений вважав, що повинності на цих землях були мінімальними і не обтяжували сільських та міських мешканців. Селяни «мали тут більшу свободу для реалізації себе та створення власного багатства, особливо в приватних господарствах, де до них добре ставились, побоюючись, щоб вони не втекли до сусідів або на Запоріжжя» [14, 4]. В усіх шляхетських маєтках колоністам надавалось від 20 до 40 років «свободи» від повинностей, а по їх закінченню селяни були зобов'язані лише до невеличких виплат та данин і дуже зрідка – до панщини. Саме такий «смак свободи» і більша заможність підштовхували селян до небажання коритися будь-чий зверхності та виконувати якісь зобов'язання [14, 4]. Через це усі висловлені повстанцями скарги дослідник вважав сміхотворними і цілком не співрозмірними із потребами, які варті збройної боротьби.

У баченні В. Смоленського повстання під проводом Б. Хмельницького було одним із виступів у ланцюжку козацько-селянських виступів, що

збурювали Наддніпрянську Україну, починаючи від кінця XVI ст. Історик звернув увагу на розгортання суспільної трансформації та творення нових форм соціальних відносин, які приходили на зміну усталеним традиційним нормам. Важливу роль у них, як вважав історик, відіграла сеймова конституція, прийнята після повстання Павлюка в 1638 р., яка накладала багато обмежень на соціальну групу козацтва, зокрема сприяла її скороченню. Однак, як звертав увагу вчений, навіть для цієї обмеженої чисельності козаків, що потрапили у реєстр, місцева шляхта та посадовці намагалися чинити різноманітні перешкоди у їх вільній господарській діяльності, яка суперечила шляхетському способу господарювання. Такий прямий приклад В. Смоленський бачив в історії Б. Хмельницького, якому шляхта не давала вести власне господарство та забрала хутір Суботів, що перебував у його власності згідно з давніми усталеними традиціями [9, 201].

Прихильник табору націонал-демократів В. Собеський розглядав причини Хмельниччини із властивої для його політичних симпатій критики домінування олігархів у суспільних відносинах на кресах Речі Посполитої. Вчений із позицій «західної історіографічної орієнтації» вважав, що із руських земель польське суспільство запозичило небезпечні традиції магнатського всевладдя. Саме князі та великі пани із Русі, а також польська аристократія, що пішла їх прикладом, поступово руйнували устрій шляхетської демократії в польсько-литовській державі. На українських землях, звідки виводилося багато «королев'ят», вони вступили у конфлікт із народним рухом колонізації степів, який представляли козаки та маси українського селянства. Магнати, зосередивши у своїх руках усю владу на цих теренах, домоглися встановлення цілого ряду правових обмежень щодо дрібних українських колонізаторів та розвитку їхнього землеволодіння. Також олігархи незаконним шляхом, вдаючись до насильства, позбувалися своїх конкурентів, одним із яких став і майбутній козацьких гетьман Б. Хмельницький [15, 226].

Доволі особливими серед поглядів загалу польських істориків були бачення причин Хмельниччини О. Гуркою. Вчений віднаходив їх у панівному становищі у Речі Посполитій магнатів-«королев'ят», які тримали у своїх руках не лише величезні матеріальні ресурси, але і контролювали шляхетський стан та органи влади. Історик, схилиючись до позицій видатного вченого XIX ст. Ю. Шуйського, зазначав, що козаки та селяни насправді були «поляками, які підняли повстання не проти Польщі, але проти форми правління, яка здійснювала над ними утиски, проти беззаконня, якому вони піддавалися» [16, 6]. Зазначимо, що науковець звертав увагу на проблему збіжності певних інтересів козаків та королівської влади. Такі він бачив у обох сторонах їх ворожому ставленні до засилля магнатів у політичному та суспільному житті Речі Посполитої [16, 46]. Критично налаштований до суспільних відносин, що панували у польсько-литовській державі XVII ст., історик вважав, що зрощення олігархів із владою та їх політика мали

вкрай негативний вплив на усі державні справи і призводили до значного погіршення становища населення. О. Гурка зазначав: «Колонізація України того часу насправді не мала для нації ніякого змісту, а для держави взагалі була небезпечним баластом із сумнівною економічною користю» [16, 24]. Маючи спільні позиції щодо ворожої їм олігархічної групи, козаки та король могли об'єднатися для спільної проти них боротьби. У такий спосіб науковець звертав увагу, що козацтво завжди робило наголос на своїй вірності особі монарха і це, зокрема, видно по різних листах та зверненнях Б. Хмельницького [16, 15].

Головну причину вибуху національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького В. Томкевич віднаходив у перетворенні великої частки козацтва за актами 1638 р. у закріпачених, зобов'язаних до виконання панщини та повинностей, селян. Напруги у суспільних відносинах додавали і різноманітні орендарі та управляючі магнатських маєтків, які здійснювали значний тиск на українське селянство. Вчений також звертав увагу на тенденції, повсюдного засилля орандарів в Україні, зловживання яких перевершували своїм беззаконням навіть утиски із сторони шляхти. Також вибухові настрої підігривались і ставленням влади до прийнятих на державну службу реєстрових козаків. Занебнуючи свої обов'язки перед цією військовою групою влада часто на кілька років затримувала виплату заборгованої їм платні, чим зводила нанівець їх вірність [8, 47]. Втім осердяк усього конфлікту, довкола якого уже накопичувались інші проблеми різних груп населення, В. Томкевич бачив становий соціальний конфлікт селянських мас та привілейованого шляхетського прошарку [8, 54]. Лише в подальшому, як вказував вчений, із включенням у ці події духовенства, повстання почало підіймати і релігійні гасла боротьби за права православних.

У баченні Ф. Равіта-Гавронського протистояння між масами українського населення та польською державою дедалі більше поглиблювалося через поступ формування із вільного населення особливої соціальної групи – козацтва. Вчений наголошував, що населення України, яке не бажало визнавати над собою ніякої влади та хотіло лише вести грабіжницький мілітаризований спосіб життя, існувати за рахунок здобичі чужого майна виокремлювало себе із селянського, покірнього законам і владі загалу. З іншого боку, як акцентував дослідник, козаки рішуче відмежовувалися від шляхти, яку вважали носіями чужих їм ідеалів, втіленням усіх бід українського населення та розглядали їх як головний об'єкт грабунку, на який спрямовували свою соціальну ненависть. Через це козаки, що не могли знайти для себе місця у суспільній структурі Речі Посполитої, вступили на шлях руйнування підвалин та норм соціального життя польсько-литовської держави і розпалили класову війну проти шляхти як виразника та основи цієї суспільної побудови [17, 61-62]. Загалом дослідник вважав, що не було жодних реальних підстав, які б змушували козаків взятися за зброю, окрім їх «сваволі та звички існувати у сваволі», що

підштовхували їх до кровопролиття ще починаючи із першого повстання К. Косинського в кінці XVI ст. [17, 51].

Проблему особливих соціальних процесів на українських землях розглядав і В. Томкевич. Вчений відзначив, що «на окраїнах держави виділилися певний особливий прошарок людей, не шляхти і не селян, однак якихось середніх, адже не обтяжені повинностями, що лежали на селянах, вони водночас були позбавлені політичних прав, якими володіла шляхта» [8, 29-30]. Однак така група не знаходила свого місця у соціальній структурі Речі Посполитої, в якій зберігався поділ на три основні групи – шляхту, міщан і селянство. Тому козаки мусіли зазнати або інтеграції у шляхетський стан, або зведення до ролі селян. У баченні історика, зрівняння козаків із шляхтою було найбільш продуктивним для держави виходом [8, 31]. В оцінках іншого міжвоєнного історика М. Антонува протистояння між козацтвом та Річчю Посполитою було спричинене значним зростанням чисельності козацтва, яке почало розуміти свою силу та реальне значення як важливої підтримки польської армії у її війнах із сусідами. З іншого боку, конфлікт підігрівало небажання влади йти на поступки у питанні піднесення соціального статусу козацтва в обмін за їх службу [18, 3].

Особливу причину повстання 1648 р. віднаходив Л. Кубала, який бачив її у сутності козаччини та селянського населення України. На думку історика вони за своєю природою були «народом диким, змішаної національності, «Наливайкової віри», ворожим будь-якій суспільній організації, що без війни жити не могли» [14, 3]. Ці неспокійні суспільні групи, що постійно бралися за зброю задля грабунку та задоволення своїх інстинктів руйнування, знову підняли бунт в середині XVII ст. Причину ж таких великих масштабів повстання історик бачив у поступовому зростанні кількості козаків та різноманітного незадоволеного своїм становищем населення, зокрема серед селянства. Так само наростала, як вважав вчений, і агітація православного духовенства, що закликала український простолюд до винищення католицьких ксьондзів, шляхти та євреїв. Саме на 1648 р. набралася критична маса цих готових до бунту сил, що уже не один рік таємно готувалися до повстання.

У своїх дослідженнях Т. Корзон наголошував, що за панування короля Владислава IV одним із основних нещасть суспільства Речі Посполитої була селянська неволя, поглиблена розвитком магнатських латифундціальних господарств. Однак доведені до крайності селяни вдавались до втечі на Запоріжжя, чого можновладці не бажали допустити. Щоб повернути у свої маєтки робітників вони намагались всіляко обмежити кількість козаків, а у випадку їх бунтів вдавались до репресій. Придушення козацьких виступів та переведення виписаних із реєстру козаків у статус селян змусили запорожців укласти масштабну змову і вже перед 1645 р. вступили у порозуміння із кримськими татарами [19, 158].

Висновки. Вивчення польськими істориками першої половини XX ст. соціально-економічних

причин Української революції другої половини XVII ст., а зокрема значущості серед них становища селянства, перебувало під значним впливом ідейних установок, зумовлених політичними симпатіями вчених та їх приналежністю до певних наукових шкіл та напрямків. Дослідження особливостей у підходах польських науковців до історії селянства в Україні в XVII ст., а також її пов'язань із національно-визвольним рухом українського народу, має значні перспективи для переоцінки усталених наукових концепцій та різноманітних стереотипів, що укорінились в історичній свідомості польського народу.

Список використаної літератури та джерел:

1. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 418 с.
2. Пестрікова О. Доба Хмельниччини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Дніпро, 2018. Т. 21. №2. С.83-91.
3. Гриневиц Т. Проблеми історії України в працях Ф. Конечного. Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, рецепція. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 445-475.
4. Romek Z. Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli propaństwowej (1908–1955). Warszawa, 1997. 138 s.
5. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. 276 s.
6. Kolbuszewska J. Tadeusz Korzon (1839-1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011. 366 s.
7. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. T.2. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. 332 s.
8. Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukrainna. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1939. 98 s.
9. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1921. 604 s.
10. Śliwiński A. Król Władysław IV. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1925. 220 s.
11. Szelągowski A. Historia Powszechna. Warszawa: M. Arct, 1936. 1116 s.
12. Koneczny F. Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź: Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1921. 296 s.
13. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. 366 s.
14. Kubala L. Wojna Moskiewska 1654-1655. T. 3. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 446 s.
15. Sobieski W. Dzieje Polski. T. 1. Do roku 1696. Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1938. 262 s.
16. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. Warszawa: Skład główny. Libraria Nova, 1934. 142 s.
17. Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. Warszawa, 1923. 238 s.
18. Antonów M. Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu komisji Kurukowskiej z 1625 roku. Lwów: Nakładem Seminarjum Historji Polski Uniw. J. K., 1929. 16 s.
19. Korzon T. Historia Polski. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. s. 380.

References:

1. Ruda, O. (2008). *Ukrainske kozatstvo v interpretatsii polskykh istorikov kintsia KhKh – pershoi tretyny KhKh stolittia*. [Ukrainian Cossacks in the interpretation of Polish historians of the late nineteenth - first third of the

- twentieth century]. Lviv: Instytut ukrajinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
2. Pestrikova, O. (2018). Doba Khmelnychchyny v interpretatsii polskoho istoryka Liudvika Kubali. [The Khmelnytsky era in the interpretation of the Polish historian Ludwik Kubala]. *Naddnipyrians'ka Ukrayina: istorychni protsesy, podiyi, postati, Dnipro*. [Naddnipyrianska Ukraine: historical processes, events, figures], 21, 2, 83–91. [in Ukrainian].
 3. Hrynevych T. (2019). Problemy istorii Ukrainy v pratsiakh F. Konechnoho. [Problems of Ukrainian history in the works of F. Konechny]. *Ukrainski ta polski intelektualy v druhi polovyni KhKh – pershii tretyni KhKh st.: spivpratsia, konflikty, reitseptsiia*. [Ukrainian and Polish intellectuals in the second half of the XIX - first third of the XX century: cooperation, conflicts, reception]. Kherson: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». [in Ukrainian].
 4. Romek, Z. (1997). Olgierd Górka. Historian in the service of pro-state thought (1908–1955). Warszawa (in Polish).
 5. Koko, E. (2006). Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) towards Ukraine and its past. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego (in Polish).
 6. Kolbuszewska, J. (2011). Tadeusz Korzon (1839-1918). Between everyday life, science and serving the nation. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego (in Polish).
 7. Bobrzyński, M. (1927). History of Poland in outline. Vol.2. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).
 8. Tomkiewicz, W. (1939). Ukrainian Cossacks. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych (in Polish).
 9. Smoleński, W. (1921). History of the Polish nation. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź: Nakładem Gebethnera i Wolffa (in Polish).
 10. Śliwiński A. (1925). King Władysław IV. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta (in Polish).
 11. Szelągowski, A. (1936). Universal History. Warszawa: M.Arct (in Polish).
 12. Koneczny, F. (1921). History of Russia from the earliest to the newest times. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź: Wydawnictwo M.Arcta w Warszawie (in Polish).
 13. Jabłonowski A. (1912). History of South Rus until the fall of the Republic of Poland. Kraków: Akademia Umiejętności (in Polish).
 14. Kubala, L. (1910). Moscow War 1654-1655. Vol. 3. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).
 15. Sobieski, W. (1938). History of Poland. Vol. 1. Until 1696. Warszawa: Wydawnictwo Zorza (in Polish).
 16. Górka, O. (1934). «Fire and sword» and historical reality. Warszawa: Skład główny. Libraria Nova (in Polish).
 17. Rawita-Gawroński, F. (1923). Ukrainian Cossacks in the Republic of Poland until the end of the 18th century. Warszawa (in Polish).
 18. Antonów, M. (1929). The role of Stanisław Koniecpolski in the preparation of the Kuruk commission from 1625. Lwów: Nakładem Seminarjum Historji Polski Uniw. J. K. (in Polish).
 19. Korzon, T. (1918). History of Poland. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej (in Polish).

I. Chava

PEASANT FACTOR AND REASONS FOR THE UKRAINIAN REVOLUTION OF THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY IN THE ESTIMATES OF THE POLISH HISTORIANS OF THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Introduction. Formulation of the problem. The events of the Ukrainian revolution of the second half of the 17th century are among the most significant in the history of the Ukrainian people, which have left a significant mark on its historical and national consciousness. Similarly, they are most prominent in both Ukrainian and foreign studies of the Ukrainian history.

This is especially true of the Polish historical science, for which the events of the mid-seventeenth century are important in the study of the past of Poland itself. The study of its causes is especially important in the study of the national liberation war, and in particular, the significance of the problems of the Ukrainian peasantry, which was the largest social group in Ukraine and took a particularly active part in the uprising.

Purpose. The purpose of the article is to highlight the peculiarities of the approaches of Polish historians of the first half of the twentieth century in the studies of the role of the peasant factor among the causes of the Ukrainian revolution of the second half of the 17th century.

Results. Polish historians have paid a lot of attention to the causes of the outbreak of the Ukrainian revolution of the second half of the 17th century. They caused a large scale of events by adding a number of factors that overlapped and reinforced each other. According to scientists, the most significant among them were various problems of existence and development of the peasantry in the Ukrainian lands, which was the largest social group of the population. Historians have assigned a special role in these processes to the clash of two types of colonization of the Ukrainian steppe spaces - small and medium-sized farms, taken care of by the Ukrainian peasantry and the Cossacks, with large magnate landownership. Scholars emphasized the transition of large land holdings to the ownership of magnates in accordance with the royal gifts on which Cossack-peasant farms had already existed. Thus, Ukrainian peasants and Cossacks found themselves in the position of land-dependent population. The magnates also tried to put the free population in a state of enslavement by various government decrees. In particular, the reduction of the Cossack register was to serve this purpose. Historians have drawn attention to the processes of intensive settlement of noble lands by colonists and the gradual increase in landowners' exactions and duties imposed on settlers. Historians consider various economic reasons related to land ownership and the introduction of new forms of foreclosure to have exacerbated the social issue and pushed the population to fight for its status.

Originality. The article managed to consider the peculiarities of the approaches of Polish historians to the search for the causes of the national liberation war led by B. Khmelnytsky and their assessment of the role of the peasant factor in the uprising. The study of the processes of colonization of the Ukrainian steppe spaces and the place of their confrontation between the peasant-Cossack farming method of land development and large-scale magnate management was analyzed.

Conclusions. The study of socio-economic causes of the Ukrainian revolution of the second half of the 17th century, and the importance of the situation of the peasantry among them in particular by Polish historians of the first half of the twentieth century was significantly influenced by ideological attitudes due to the political sympathies of scientists and their affiliation to certain scientific schools and areas. The study of the peculiarities of Polish scholars' approaches to the history of peasantry in Ukraine in the 17th century, as well as its connections with the national liberation movement of the Ukrainian people, has significant prospects for reassessing established scientific concepts and various stereotypes in the historical consciousness of the Polish people.

Key words: Cossack-peasant uprisings, Khmelnytsky Uprising, colonists, magnates, Polish-Lithuanian Commonwealth.

РЕЦЕНЗІЇ

REVIEWS

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-108

Бондаренко О. В. «Історія фальшування грошей на українських теренах. Рецензія на монографію Бойко-Гагаріна А.С. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. 396 с.»

Рецензована наукова праця виконана кандидатом історичних наук, фахівцем Центру дослідження проблем нумізматики та історії грошового обігу при Університеті Григорія Сковороди в Переяславі (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди») – *Андрієм Сергійовичем Бойко-Гагаріним*.

Монографія складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури й додатку у вигляді таблиці результатів вимірювань із застосуванням сучасних точних фізичних методів.

У сучасній вітчизняній історіографії розглянутого автором питання приділено достатньо спорадичну увагу – дослідники здебільшого розкривають лише окремі проблемні складові теми. Натомість підкреслимо, що ґрунтовний комплексний аналіз проблеми фальсифікації грошових знаків в Україні в зазначений період здійснено вперше. Серед сучасних актуальних напрямів історичних досліджень студії з вивчення періоду перебування території України під владою Російської та Австро-Угорської імперій набирають популярності. В цьому контексті праця А. Бойко-Гагаріна може бути визначена як актуальна та визнана важливим кроком у розвитку вітчизняної історії грошового обігу, історії криміналістики та нумізматики.

Під час дослідження обраної тематики автор розглянув низку проблемних аспектів теми, внаслідок чого отримані наукові результати зробили суттєвий внесок у подальший розвиток вивчення технологій виготовлення фальшивих грошей приватними особами в період, що досліджується; визначення особливостей проникнення на територію України грошей, підроблених ворогуючими країнами та завезеними в результаті цілеспрямованих фінансових диверсій; встановлення тривалості обігу фальшивих монет до моменту їхнього виявлення та знешкодження; обрахування економічної доцільності та вигоди від цього виду злочинної діяльності. Особливо цінними, на нашу думку, є висновки А. Бойко-Гагаріна щодо оцінки ефективності алгоритму державної протидії фальшивомонетництву та виявлення особливостей цих процесів в Україні. На увагу широкого кола фахівців заслуговують зроблені в монографії описи фальшивих грошей, що дасть змогу ефективно визначати наявність подібних грошових знаків у музейних колекціях, додатково ввівши нові знахідки у науковий обіг.

Проаналізувавши низку різних видів джерел, які, зокрема, зберігаються поза межами України, а також газет, що видавались у далеких регіонах колишніх імперій Романових та Габсбургів, автором доведено, що проблема фальшування грошей досягла практично світового масштабу, з чим можна повністю погодитись. Очевидно,

що монографія А. Бойко-Гагаріна стала результатом тривалих наукових пошуків, на що вказують численні покликання автора на публікації у наукових журналах із оприлюдненням попередніх результатів дослідження.

Зроблені автором висновки в монографії чітко відповідають поставленим дослідником меті та завданням, що дало змогу комплексно та якісно розкрити основні складники проблеми фальшивомонетництва у зазначених хронологічних та географічних межах. Загалом монографія є суттєвим внеском у вітчизняні спеціальні галузі історичної науки. Досягнуті в процесі наукового пошуку результати можуть виявитися корисними для майбутніх досліджень із таких напрямів: історії грошового обігу, історії криміналістики та злочинності, історії науки і техніки, генеалогічних студій та вивченні історії формування музейних колекцій.

Не применшуючи особистого наукового внеску автора та отримані під час обґрунтовані висновки, хотілося б привернути увагу на доцільність певного розширення коментарів щодо обраних хронологічних меж дослідження. Беручи до уваги структуру цієї праці, обрані автором граничні дати є цілком зрозумілими, але від надання ширших пояснень робота лише виграла б із погляду її позитивного сприйняття широким колом читачів.

Упродовж минулих двох десятиліть використання дослідниками сучасних технічних можливостей виміральної апаратури стало нормою і в історичних дослідженнях. Тому позитивно можемо охарактеризувати використання автором методу РФА аналізу для визначення особливостей використання ливарних форм фальшивомонетниками та визначенні методу нанесення поверхневого покриття на заготовки фальшивих монет. Підкреслимо, що отримані внаслідок використання цього методу висновки цілком достовірні. Доречно зауважити, що вказаним методом на сучасному етапі можливо також встановити склад паперу та нанесених фарб, що значно посилює висновки автора в частині вивчення технологій виготовлення фальшивомонетниками підроблених паперових грошових знаків. Усвідомлюючи складність здійснення фізичних вимірювань із застосуванням коштовної техніки щодо предметів, які зберігаються у колекціях музеїв та фондах архівів, будучи зазвичай прошитими у архівній справі як окремі аркуші, вважаємо доцільним включити вивчення паперу та фарб підроблених грошей до кола майбутніх досліджень автора.

Отже, на наше переконання, монографія Андрія Сергійовича Бойко-Гагаріна є актуальною науковою працею, виконаною самостійно на високому науковому рівні з дотриманням чинних вимог. Опублікована монографія стане в нагоді спеціалістам у галузі нумізматики, боністики, вексилології, археології, експертизи культурних цінностей, а також дослідникам історії злочинності в Україні та за кордоном.

*Бондаренко О. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнський національний технічний університет, м. Кропивницький, Україна.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8582-513X>*

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН
ВИПУСК 24
(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – *Ю. Г. Пасічна*
Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси:
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2020. – Вип. 24. – 109 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства, зокрема, проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний поступ селянства на основних етапах еволюції; досліджено роль громадських діячів у житті селянства, внесок учених у розвиток аграрної історії. Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів, студентів, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 15.12.2020. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 11,8. Тираж 300 прим.
Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com